

સરિતાથી સાગર

[દાંડી-યાત્રાની નવલકથા]

: લેખક :

શિવરા'કર પ્રાણુરા'કર શુક્લ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંશાનલય

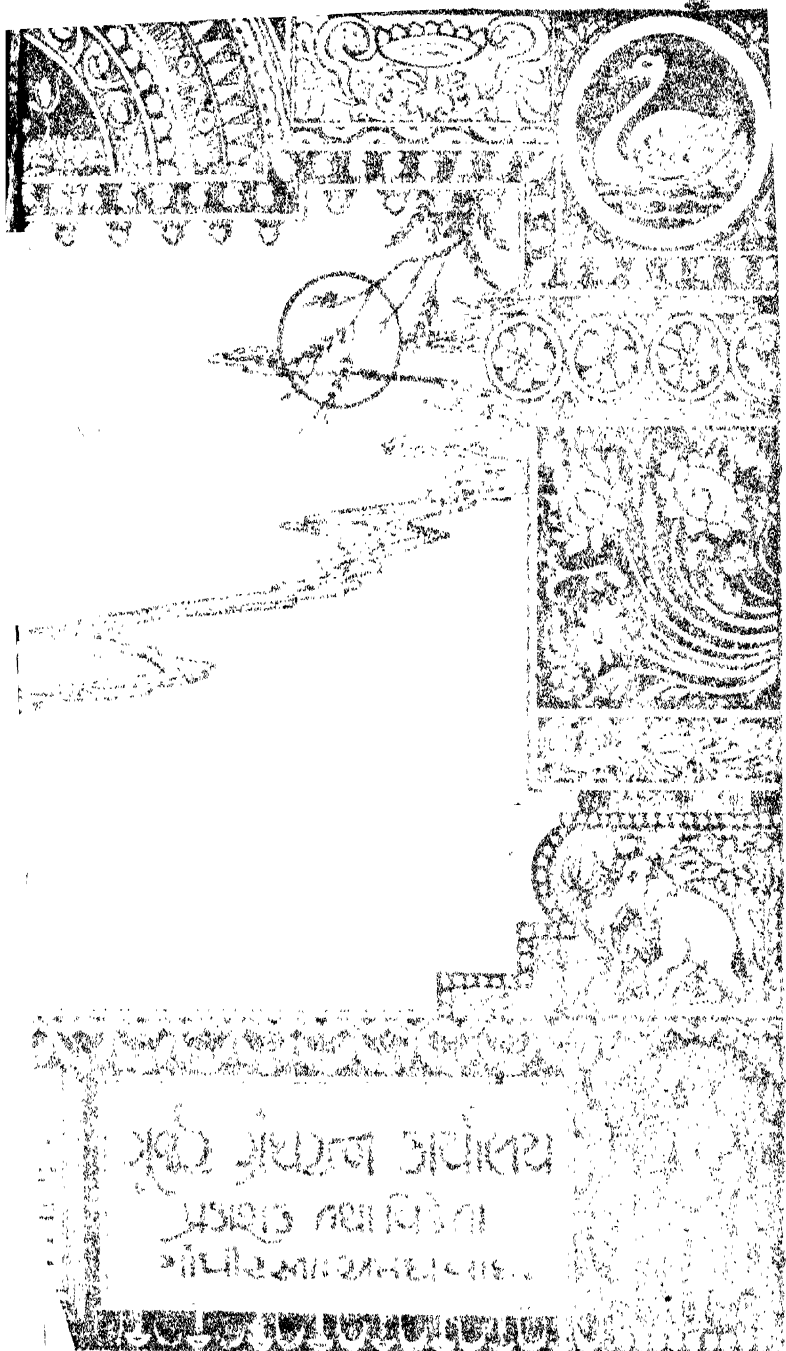
| ગુજરાતી સાહિત્યકર વિભાગ |

અવકાશ ૨૭૨૧૧

કિંમત

પ્રથમ સંસ્કૃતિ સાગર

વર્ષ ૧૯૮૦

श्री ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

સ્વ. ગાંધી સાંકળચંદ નરસિંહદાસ સમારકમાળા : પુ. ૭

સરિતાથી સાગર

[દાંડી-યાત્રાની નવલકથા]

: લેખક :

શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

: પ્રકાશક :

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૭૨૧૧
૪૦૩

પહેલી આવૃત્તિ : ૧૨, માર્ચ ૧૯૪૯
(દાંડી ફૂચ દિન)
ક્રમિક : ચાર ફૂપિયા

પ્રકાશક :
શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ,
ગુર્જર અન્યરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ.

મુદ્રક :
ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ,
શારદા મુદ્રણાલય,
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

આ પુ ૭

‘નવજીવન કાર્યાલય’ના સૌજન્યથી ।

દાંડીયાત્રાના અમર યાત્રી બાપુ

અને

એમના અમર ૮૧ સૈનિકોના

ચરણક્રમણમાં

એમની જ આ શૌર્યગાથા

આર્પણ કરી ધન્યતા અનુભવું છું.

—શિવશંકર

આવડું ન આશ્રમે-મળે નહિ સ્વતંત્રતા !
જ'પડું નથી લગીર, જો નહિ સ્વતંત્રતા !
સ્નેહ સૌખ્ય સૌ હરામ ના મળે સ્વતંત્રતા

પુત્ર દાર !

જન્મ-મૃત્યુના જુહાર !

જ'પડું ન-સિમેય જ'પરો ન-સૌ ખુવાર.

(શ્રીધરાણી)

स्व. गांधी सांख्यचंद नरसिंहदास

जन्म

वैशाख सुद २, १८१७

अवसान

भाद्रपद सुद १, १८८८

નિવેદન

અમારા વડીલ સ્વ. ગાંધી સાકળચંદ નરસિંહદાસના સ્મરણમાં એક સ્મારકમાળા શરૂ કરી તેમાં, જનતાને નવી દૃષ્ટિ આપવામાં અથવા તેા પોતાની દૃષ્ટિ બરાબર કરવામાં મદદરૂપ થાય એવા પ્રકાશનો આપવાં એ વિચાર આજથી લગભગ ૧૩ વર્ષ પહેલાં અમને થયો. પોતાના આખા જીવન દરમિયાન પ્રમાણિકતા અને આપબળને મોખરે રાખી પોતાનું તથા અન્ય જનોનું હિત સાધનાર અમારા એ વડીલનું તર્પણ અમોએ આ 'સ્મારક ગ્રંથમાળા' ચાલુ કરવાના અમારા વિચારને અમલમાં મૂકીને તે વખતે ક્યું.

તેર વર્ષના ગાળામાં આજ સુધીમાં છ પ્રકાશનો આ ગ્રંથમાળામાં બહાર પાડી શક્યાં છે. સનાતન સત્યોનું પ્રતિપાદન કરતું અને આજના પ્રશ્નોના ઉકેલ સારુ ઘણી વિચારપ્રદ સામગ્રી આપતું પુસ્તક, પ્રિન્સ કોપોર્ટકીન દ્વારા 'જીવનમરણો ઉપાય' એ અમારી ગ્રંથમાળાનું સૌથી પહેલું પ્રકાશન. સ્મારક ગ્રંથમાળાના બીજા મહત્વરૂપે, મરાઠી ભાષાના એક અદ્વિતીય ગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ અને જેમાં યુરોપીય શાસ્ત્રીય વિવેચન પદ્ધતિને ઉપયોગ કર્યો છે તથા આપણે ત્યાંની પશ્ચિમી નીતિવિષયક કલ્પનાઓ જેમાં પરાવી છે, એનું અધ્યાપક વામન મદદાર જોશીનું 'નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ' અમોએ પસંદ કર્યું હતું. આપણા અણ-મોલ વાંચકો રામાયણ ઉપરથી ગુજરાતની કિશોર પ્રગ્નને ઉપયોગી થાય એ રીતે શ્રી દેસાઈભાઈ પટેલે તૈયાર કરેલું 'કિશોર રામાયણ'

અમારી અંથમાળાના ત્રીજા મણકારૂપે અમોએ બહાર પાડ્યું હતું. એથી પ્રકાશન 'સુશીલાના દેવ'માં સમાજ જીવનનાં અનેક અંગોની ચર્ચા ઉપરાંત બાળપણની ભોળી ભક્તિથી માંડીને મોટ-પણમાં તર્કનું સહારા વટાવ્યા પછી, કેવળ ખ્યેચનિષ્ઠા સુધી ઇશ્વર વિશે જે જે કદપનાઓ માણસ સેવે છે, તેનું આછું ચિત્ર તેના વિદ્વાન લેખક અધ્યાપક વામનરાવ જોશીએ આપ્યું છે. આજે આપણી જીવનનીકા મતમતાંતરે અને પાશ્ચી વૃત્તિઓના દરિયા-માં ચક્રોળે ચડેલી છે તેને માર્ગદર્શન આપતું 'એશિયાના ધર્મદીપકો' નામનું પુસ્તક અમારી માળાનું પાંચમું પ્રકાશન છે. છઠ્ઠા પ્રકાશનરૂપે અમોએ ગુજરાતનાં સૌ બાળકો દક્ષિણ હિંદના પ્રવાસનો જ્ઞાનંદ પામે તેનું અને દક્ષિણ હિંદની યાત્રા કરાવતું પુસ્તક 'દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થધામો' બહાર પાડ્યું.

'સરિતાથી સાગર'નું આ પુસ્તક અમારી અંથમાળાનું સાતમું પુસ્તક છે, આ પુસ્તકના લેખક શ્રી શિવશંકર શુક્લ પાસે જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રસંગ-દાંડીયાના વિષેનું તેમનું આ લખાણ અમારા વડીલની સ્મારકમાળાના પુણ્ય તરીકે આપવા અમે માગણી કરી, તે તેમણે સદર્પ સ્વીકારી અમને આભારી કર્યા છે.

મહેમદાવાદ જેવા ખાના ગામમાં લગભગ અર્ધી સદી મહેનત કરી, પોતાનો શેટલો મેળવનારનું નામ આવા સમર્થ વિચારકોનાં લખાણો સાથે જોડાય તેથી હરકોઈને આશ્ચર્ય થાય તો નવાઈ નહિ. પરંતુ સારા પ્રગતિકારી વિચારો પ્રસિદ્ધ કરવા એ જ મુખ્ય હેતુ હોય તો, તે કયા નિમિત્તે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે તરફ જ્ઞાન આપવાપણું ઓછું હોય છે. આ માળા મારફતે સમાજને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક સાહિત્ય આપવાનું અને એમાં જ અમારું સ્થાપના અને અમારા વડીલ પ્રત્યેના ઝગમગાંથી મુક્તિ છે.

આ પુસ્તક બહાર પાડવામાં મદદ કરનાર સ્ટેડીઓનો અમે

ઉદ્દેશ કરવો પડે છે. બાઈ જિવજીંદગી પોતાનું લખાણ અમોને આપવાનું સદર્પે સ્વીકાર્યું; ગૂજર્ અંચરત્ન કાર્યાલયના માલિક શ્રી. શંભુલાલ જગશીભાઈએ તેનું પ્રકાશન કરવાની જવાબદારી ઉઠાવી; શારદા મુદ્રણાલયના માલિક શ્રી. ગોવિંદલાલ જગશીભાઈએ ત્વરાથી પુસ્તક છાપી આપ્યું; ગુજરાતના જાણીતા લેખક શ્રી. 'જમભિજ્ઞપ્રિય'એ આ પુસ્તક અંગે અનેક કૃતિમતી સૂચનો કર્યાં, મુકુ જોવામાં મદદ કરી અને પુસ્તકનો ઉઠાવ સારો અને આકર્ષક થાય તે માટે બારે જહેમત ઉઠાવી; અને ચિત્રકાર 'ચંદ્રે' જેકેટ કોપરનું ચિત્ર તૈયાર કરી આપ્યું. અમારી તરફની મમતાને લઈને આ સૌ સ્નેહીઓએ અમારું આ કામ પોતાનું સમજીને કર્યું છે, તે સૌનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

ગૂજરાતની જનતા સમક્ષ આ પુસ્તક રજુ કરતાં અમને ખૂબ આનંદ થાય છે.

પંકજા પોળ, મહેમદાવાદ
તા. ૧-૩-૧૯૪૯

જેઠાલાલ જીવજીલાલ ગાંધી
શાન્તિલાલ જીવજીલાલ ગાંધી

અનુક્રમ

૧ કાલરાત્રી ૩	૧૯ સેતુઅંધ ૧૬૯
૨ મંગળપ્રભાત ... ૧૦	૨૦ અગ્નિધારા ૧૭૪
૩ દીપશિખા ૨૦	૨૧ વર્ષપ્રતિપદાની અમીવર્ષા ૧૮૩
૪ ખેડા જિલ્લામાં પ્રવેશ ૨૫	૨૨ ગોળમેજિયાઓની ગોલમાલ ... ૧૯૩
૫ વાઈસરોયનું સ્વપ્ન... ૩૩	૨૩ તાપીતીરે ૨૦૦
૬ વાતક ઝોળંગી ... ૪૬	૨૪ ૧૦, ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ ૨૧૩
૭ હોળી અને ધુળેટી... ૫૭	૨૫ 'તારી ફેલે થજો!' ૨૨૧
૮ સાક્ષરનગરીમાં ... ૬૯	૨૬ સરકારનાં અટકચાળાં ૨૩૪
૯ આખરી ફેંસલો ... ૭૯	૨૭ છેલ્લી મજલ ... ૨૩૬
૧૦ યજ્ઞપુરુષ ૮૮	૨૮ દાંડી ૨૫૧
૧૧ બહારવટિયાની ભૂમિમાં ૯૭	૨૯ સરિતા સાગરમાં વિલીન થઈ ... ૨૬૨
૧૨ મધરાતે સીમોલ્લંઘન ૧૦૮	૩૦ આગેકૂચ ૨૬૫
૧૩ મૂર્તિમંત આભડછેટ ૧૧૪	૩૧ સૂની વાટ ૨૭૧
૧૪ જાંબુસરમાં કારોબારી ૧૧૯	પરિશિષ્ટો ... ..
૧૫ લાટજેશ ૧૩૦	૧. ગાંધીસેનાના સૈનિકો ... ૨૭૩
૧૬ ભૂચક્ર ૧૪૬	૨. કૂચના પડાવ ૨૭૫
૧૭ 'નમામિદેવિ નમઃ' ૧૫૬	
૧૮ અંતર્મુખ થવા માંડ્યું ૧૬૧	

इतिहासनो सवश्रष्ट प्रसंग

જગતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરતાં મહાત્મા ગાંધીજી જેવી સર્વોત્તમ અને સર્વોત્તમ વિભૂતિ કયાંય પૃથ્વીપટ પર જોવા જડતી નથી. આપણે એમના યુગમાં જીવ્યા છીએ એ આપણું મહા સદ્ભાગ્ય છે. આપણી સમી આંખોને સત્ય અને અહિંસાના એમના પ્રયોગો જોવાના મળ્યા, એમની ઈશ્વરશ્રદ્ધા ને સંસારની વિકરાળમાં વિકરાળ હિંસક તાકાતો સામેના બચ્ચ સવિનય સત્યાગ્રહ નીરખવા મળ્યા; અને સહુથી વિશેષ તો સ્વાતંત્ર્ય અર્થેની એમની કૃચ્છ નિહાળવા મળી : એ જોવું તેવું પુણ્યભાગ્ય નથી ! એ પુણ્યભાગ્યની આપણી આવતી પેઢીઓને હંમેશાં ઇર્ષ્યા થવાની !

એ મહાન વિભૂતિના સર્વ જીવનપ્રસંગોમાં દાંડીકૃચ્છ એ અનેક દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ પ્રસંગ છે, અને તે રીતે જગતના ઇતિહાસમાં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રસંગ એ છે, એમ ઇતિહાસ પર જાડતી નજર ફેરવી જોતાં લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ધર્મને માર્ગે એટલે સત્ય વાટે અને અહિંસાદ્વારા જગતના આજ સુધીના મોટામાં મોટા અને સર્વ પ્રકારની આસુરી સંપત અને આસુરી ભાવનાથી ભરેલા સામ્રાજ્ય સામે એક ડોસો યુદ્ધ પોકારે છે ને કૃચ્છ કરે છે. એ લડાઈ આત્મા ને શેતાન સાથેના મુકાબલો છે. એક વ્યક્તિ જ નહીં પણ તેની પાછળ એક મોટું રાષ્ટ્ર જાગ્રતિ અનુભવે છે, અને જગતની કચડાયેલી પ્રજાઓ એને

આજ્ઞાકારી નજરે નીરખી રહે છે. ૧૯૩૦ના માર્ચની ૧૧મી તારીખની રાતે એક મન્વન્તર પૂરા થઈ, ૧૨મી માર્ચ ને બુધવારને દિવસે એક નૂતન મન્વન્તરનું પ્રભાત પ્રગટે છે. આજે નહીં તો કાલે, ઇતિહાસકાર આ જ દષ્ટિએ એ દિવસ ને પ્રસંગનું જરૂર મૂલ્યાંકન કરશે : અને મૂલ્યાંકન કરનાર હરકોઈ તટસ્થ ઇતિહાસકારનું હૈયું જરૂર એથી ગર્વ અનુભવશે.

જગતમાં અનેક સશસ્ત્ર, આક્રમક ને રક્ષણાત્મક કૂચો ને હિંજરતો થઈ છે. એકથી માંડીને લાખો માણસોએ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં અથવા અનેક દેશોની ગિરિમાળાઓ ને સાગરો ભેદીને હલ્લા કર્યા છે. પરગણ્ણને પાદાક્રાંત કરવા કે સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે નાની-મોટી અસંખ્ય સફળનિષ્ફળ સશસ્ત્ર કૂચો જગતના ઇતિહાસને ખાનેપાને નોંધાયેલી પડેલી છે.

એ સર્વ કૂચોમાં દાંડી-કૂચ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

કારણ કે એ બધી ને આ કૂચમાં ફરક એ છે કે આમાં લોહી લેવાનું નથી, પોતાનું લોહી આપી દેવાનું છે, આમાં શત્રુને મારવાની હિંસકવૃત્તિ નથી પણ શુદ્ધ પાવત્ર ‘ મરીને હૃદય પરિવર્તન કરવાની ’ અહિંસક ને પ્રેમમયી ભાવના છે. આ લકાઈ કદી નિષ્ફળ જતી નથી. સત્યાગ્રહી આદિથી અંત સુધી વિજયી જ હોય છે; એ ‘ કરેંગે યા મરેંગે ’નું સૂત્ર ચોકારે છે, ‘ કરેંગે યા મરેંગે ’નું નહીં. એ મરે છે ત્યારે પણ એના કંઠમાં વિજયમાળ આરોપાઈ જ ગયેલી હોય છે...એને કશાં જ શસ્ત્રની જરૂર નથી અને ખરી વાત તો એ છે કે બાળકથી માંડીને તે વૃદ્ધ સુધી ગમે તે, પોતાના આત્માનો અવાજ લઈ સમસ્ત ત્રિભુવન સામે પણ અડગ બિંબ રહી અન્યાયનો સામનો કરી શકે છે. દાંડીયાત્રા યા દાંડીકૂચ આવા સાચા ધર્મયુદ્ધ માટે હોઈ એનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. અને તેથી ૧૨ મી માર્ચના પ્રભાત વિશે

આમણે કહી કહીએ:

“પૃથ્વીવાસીઓ ! જૂલશો નહીં,
આજનું પયગામવાહી પ્રભાત.
પૃથ્વીમાં ક્યારેક જ ઊગે છે,
આજનાં સમોવડાં પ્રભાત.” ૧

એક ભેખડે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, “ જગતના ઇતિહાસનો સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રસંગ કયો ? ” એનો ઉત્તર પણ એણે પોતે જ આપતાં કહ્યું છે, “ ગોલગોથાના (ખોપરિયોના) મેદાનમાં થયેલું ભગવાન ઇશુનું કૃસારોહણ. ” ઇશુ જરૂર જગતની એક તારકનૈયા છે. સત્ય, દયા ને માનવપ્રેમ માટે એમણે પોતાના શરીરને કુસ હિપર ખીલાઓથી જડાઈ જવા દીધું. સત્ય ને અહિંસાના નામ પર, માનવતાના નામ પર કરેલું સમર્પણ કદી નિરર્થક જતું નથી. ઇશુના શરીરના અંત સાથે જ ઇશુનો સાચો જન્મ થયો. એ પ્રસંગ આ નશ્વર જગતના માત્રીને જરૂર હંમેશાં પથપ્રદર્શક રહ્યા જ કરશે. પરંતુ ગાંધીકૃત્ય એ ઇશુનો જ માર્ગ હોવા છતાં તેમાં ઘણુંવણું વધારે હતું. આધ્યાત્મિક હિતકાંતિ ઉપરાંત એક પદ્દતિત રાષ્ટ્રને પણ પોતાની રીતે જગત કરવાનું હતું અને એમની પ્રયોગનલિકામાં જગતના એક મહાન છતાં પરતંત્ર ચર્મ પડેલા રાષ્ટ્ર સ્વેચ્છાએ સમાઈ જવાનું પસંદ કર્યું હતું.

ગાંધીકૃત્ય પછી હિટલરની મોરકો સુધીની કૃત્ય આપણે જોઈ છે. કરોડો માણસો પશુ બને છે; સંહાર કરવાની જ સૌના હૃદયમાં તાલાવેલી છે. પરિણામે હિટલરના ને જગતના શા હાલ થયા તે આપણે જોયા છે ને જોઈએ છીએ. જ્યતે પોતાની નોંધપોથીમાં આ નરવીરોને માનવસંહારક તરીકે પિઠાન્યા, જ્યારે પૂજ્ય મહાત્માજીએ માનવ-રક્ષક બની સુખ અને શાંતિનો સનાતન માર્ગ બતાવ્યો. ગાંધીજીની દાંડીકૃત્યે જગતને આજે તો પોતાને માર્ગે જ જવાની કંખના કરતું જ કરી મૂક્યું છે. દાંડીકૃત્ય એ તો જગતને જીવનનો

સાચો માર્ગ હમેશાં બતાવનાર વૈજ્ઞાનિક તાત્કાલિક બની રહેશે. માટે જગતના ઇતિહાસનો માત્ર અદ્વિતીય જ નહીં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રસંગ પણ આ દાંડીકૂચ હતી, એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય થતો જાય છે.

ગાંધીજીના એક અંતેવાસી અને દાંડીયાત્રાના સૈનિક શ્રી. વાલજીભાઈએ પણ સહેજે આવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે :

“યાત્રા શબ્દના બે અર્થ થાય છે. એક તો તીર્થયાત્રા અને બીજો શત્રુ પર ચડાઈ એવો અર્થ છે. ગાંધીજીનું જીવન આ બે અર્થમાં યાત્રામય છે, એમ કહી શકાય. ચાર ધામ ને સાત પુરીમાં આટો મારો આવવો, આજસુ અને કદાચ અતિમાન તીર્થવાસી સાક્ષીને થોડુંક, થોડુંક દેવદંબને પણ નહીં માનનાર લોભિયા રાજાને મુંડકારૂં, અને બીજું બધું ધન આગગાડીના દુષ્ટ તથા પ્રજાપીડક ધણીને આપવું એમાં પુણ્ય નહિ પણ પાપ જ થાય છે. મનનો મેલ જીખડી જાય એ સાચું સ્નાન છે; સત્યની ઉપાસના, ભૂતદયા, પરાંપકાર એ સાચી તીર્થયાત્રા છે. આ અર્થમાં ગાંધીજી જેવો યાત્રિક, પ્રેમપંથનો પથિક ધરણી ઉપર આજે બીજાં એકેય નથી, એવી સર્વસંમતિ છે. પણ ગાંધીજીની સાધના આપણા દેશના ધણાખરા સાધુઓની સાધનાથી ભેદના તરી આવે છે. ગાંધીજીની યાત્રા યાત્રા તો છે જ, પણ સાથેસાથે અન્વાય, અનંતિ, અધર્મનાં દળવાદળ ઉપર તે ચડાઈ પણ છે. પણ રાજદ્વારો બંધનારના દયાધર્મ ઉતારવાનો ગાંધીજીનો પ્રયત્ન તો જગતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ જ છે. ૧૯૧૫ના બન્યુઆરીયાં માંડેને આજરોગી ગાંધીજીએ કંઈક યાત્રા કરી છે. પણ સં. ૧૯૮૬ના ફાગણ સુદી ૧૨ (૧૨-૩-૮૦) ને શુક્રવારે પ્રભાતના પ્રહરમાં ગાંધીજી જે યાત્રાએ સિધાવ્યા તે તો એના અપૂર્વ જીવનમાં પણ અપૂર્વ છે.”

આ સમરવિજયી સત્યાગ્રહો ને અદ્વિતીય અર્થસંકલ્પેનું બીજાં વર્ષો પહેલાં એક નાનાશા ઘટનાપ્રસંગમાં પડ્યું દેખાય છે.

આફ્રિકા દેશ છે. એનું ડરબન સ્ટેશન છે. એક હિંદી નવ-જવાન બેરિસ્ટર ત્યાં ભીતરે છે. ઈંગ્લેન્ડથી આવ્યા બહુ વખત વીત્યો નથી. એને ખીજે ગામ જવું છે. ઘોડાગાડીવાળા સાથે આગલી સીટમાં બેસવાનું નક્કી કરે છે !

એક ગૌરાંગ દેવ ત્યાં આવે છે ! એની ઈચ્છા પણ આગળની જગ્યાએ બેસવાની છે. પણ જુએ છે, કે કોઈ કાળો માણસ ત્યાં ચડી બેઠો છે. ગોરાએ પેલા કાળાને જગ્યા ખાલી કરવા કહ્યું : કારણ કે પોતાને બેસવું હતું :—ને પોતે એક ગોરા આદમી હતો : જે હંમેશા કાળા આદમી કરતાં શ્રેષ્ઠ હતો.

વિનયથી વાત થઈ હોત તો કદાચ પેલો કાળો આદમી સ્નેહથી જગ્યા ખાલી કરી આપત, પણ આવી રીતે જગ્યા આપવી એને પોતાનું અપમાન લાગ્યું. એણે કહ્યું : “ મેં પહેલી આ જગ્યા લીધી છે, ને મોંઝાગ્યું બાકુ ચુકવી દીધું છે.”

ગોરા આદમીને લાગ્યું કે કાળો જંગલી આદમી પોતાની મર્યાદાને અને મારી શ્રેષ્ઠતાને જાણતો નથી. એણે કાળા આદમીને પોતાની લાકડીથી ઝૂકવા માંડ્યો. પેલો આ અન્યાય સામે નમતું આપવા તૈયાર નહોતો, કાળા આદમી પર દયા કરવા ગૌરાંગ તૈયાર નહોતો. આખરે કાળો આદમી માર ખાતો ખાતો બેબાન બની ગયો, પણ જળોની જેમ ગાડીને ચીટકી રહ્યો.

જેનારાઓ આ અત્યાચાર જીરવી ન શક્યા, વચ્ચે પડ્યા. ગોરા હાર્યો, શરમાયો, અંદર બેઠો. કાળો આદમી પોતાની જગ્યાએ ફરી ગોઠવાઈ ગયો. આમ આ અન્યાય સામે સત્યનો—અહિંસાનો પહેલો વિજય થયો. આ નાનાશા ઘટના—ખીજમાંથી સવિનય સત્યાગ્રહનો ઘેધૂર વડ થયો.

વર્ષો પૂર્વની આ વાત છે. એ દહાડે ડરબનના ‘કોચ’ ઉપર મિ એન્ટોન લખે છે તેમ “ અસહકારનો આખો કાર્યક્રમ તેનાં બધાં અંગોસહિત ઘડાયો.”

કાશુ હતો એ યુવાન બેરિસ્ટર ? ઉત્તર તો આપોઆપ મળી રહે છે; ગાંધી !

ત્યાર પછી બાપુએ એ મંત્રને સક્રિય રૂપ આપ્યું, ને અનેક સત્યાગ્રહો કર્યા ને અનેક સફળ સ્વાતંત્ર્ય કૂચ કરાવી; જેની ટૂંક યાદી નીચે મુજબ છે.

૧૯૦૬, ૧૧ ઓક્ટોબર : દક્ષિણ આફ્રિકામાં એશિયાવાસીઓના હક પર તરાપ મારતા કાયદા સામે અહિંસક સામનો.

૧૯૦૮, ૧૬ ઓગસ્ટ : આફ્રિકામાં ઉપરની લડતના અનુસંધાનમાં.

૧૯૧૩, ૨૮ ઓક્ટોબર : ઉપરની લડતના અનુસંધાનમાં. આ વખતે ગાંધીજીએ નાતાલમાં ન્યૂકેસલથી ટ્રાન્સવાલમાં વોલ્ફરસ્ટ સુધી ૩૬ માઈલની કૂચ કરી.

૧૯૧૫-વીરમગામની લાઈનદોરી માટે સત્યાગ્રહની તૈયારી માત્ર.

૧૯૧૭, ૧૭ એપ્રિલ : ચંપારણ (બિહારના ખેડૂતો માટે) સત્યાગ્રહ.

૧૯૧૭, ૩૧ મે, : ગિરમીટિયા પદ્ધતિ સામે મુંબઈમાં સત્યાગ્રહની તૈયારી.

૧૯૧૮, ૨૬ ફેબ્રુઆરી : અમદાવાદમાં મજૂર હડતાલ.

૧૯૧૮, માર્ચ : ખેડા જિલ્લામાં ના-કરની લડત.

૧૯૧૯, ૬, એપ્રિલ : રોલેટ-કાયદા અંગેનો સત્યાગ્રહ.

૧૯૨૦, ૧ ઓગસ્ટ : પંજાબ, ખિલાફત અન્યાય ને સ્વરાજ માટે દેશવ્યાપી અસહકાર : પોતાનો 'કૈસર હિંદ' ચાંદ પાછો આપ્યો. ત્રીસ હજાર માણસો જેલમાં ગયાં.

૧૯૩૦, ૧૨, માર્ચ : દાંડીકૂચ : ૯૫ હજાર માણસો જેલમાં ગયાં.

૧૯૩૧, ૩૧, ડિસેમ્બર : દેશવ્યાપી ચળવળ : એક લાખ માણસો જેલમાં ગયાં.

૧૯૪૦, ઓક્ટોબર : વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ.

૧૯૪૨, ૮ ઓક્ટોબર : 'હિંદ છોડો'ની લડત.

આ બધી દાંડીયાત્રાની જ વાંકીચૂંકી ભૂમિકાઓ હતી. આખરે દાંડી-યાત્રાએ સ્વરાજ અપાવી દીધું.

અવતાર-કાર્ય પુરું થઈ ચૂક્યું પંદરમી ઓગસ્ટ પછીના પ્રસંગે આપણે આપણી આંખે જોયા છે. એ મહાન વિમૂતિની હત્યાથી ખરડાયેલા આપણા હાથ હજીયે લોહીભીના જ છે. જે જાતના સ્વરાજનું સ્વપ્ન ગાંધીજીએ સેવ્યું હતું તે જોવા માટે ૧૫મી ઓગસ્ટ પછી આપણે મોકળા થયા. પણ કમભાગ્યે ગાંધીજી પાછા ફરી શક્યા નથી. ગાંધીજી પોતાના પ્રિયમાં પ્રિય માણસનો ભોગ સૌથી પહેલો અપાવતા, એમ ભગવાન પોતાના એ પ્રિયતમનો ભોગ અપાવી ચૂક્યા છે. હવે વળી કોઈ બીજા દુષ્પ્રિયારા લોકમાં પોતાનો સંતોશ લઈ એમને કોઈ નવી જ યાત્રા માટે મોકલ્યા હશે.

આવો પ્રસંગ ગુજરાતમાં જ બની જાય છે એ પણ ગુજરાતનું મહાભાગ્ય છે. અને ગુજરાતે એ મહા સફળાગ્યની પુણ્ય સ્મૃતિઓને સંધરી રાખવાની પોતાની ફરજને ન છુલવી જોઈએ. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આશ્રમથી દાંડી સુધી પાકી સડક થવી જોઈએ અને તે ‘ગાંધીમાર્ગ’ કહેવાવો જોઈએ ને જ ને ગામે એમણે વિસામા કરેલા ત્યાં સ્મારકો જોઈ થવા જોઈએ. એ માર્ગ જગતનો પ્રેરણામાર્ગ ને યાત્રીઓનું યાત્રાસ્થાન બની રહેશે. પણ આપણે હવે કરવાની દાંડીયાત્રા એ તો ગાંધીજીએ બતાવેલા આરિત્યમાર્ગે ચાલવું તે જ થવી જોઈએ.

x   x   x   x

હવે એ શબ્દો આ પુસ્તક અંગે કહેવાના તે એ કે મારી માંદગી દરમિયાન આ પુસ્તકના કેટલાંક પ્રકરણો લખીને મેં વડોદરાના દૈનિક પત્ર ‘જય ગુજરાત’માં આપેલાં અને તે વાંચકોને ખૂબ ગમેલાં પણ ખરાં. આ લખવાની પ્રેરણા આપમેળે થયેલી છતાં તેના તંત્રી શ્રી. જયંતકુમાર યાજ્ઞિક તથા શ્રી. કિશોરકાંત યાજ્ઞિકના પ્રોત્સાહથી જ હું આ પુસ્તક પૂરું કરી શક્યો હતો.

એટલે હું આ અંથ ગુજરાતની જનતાના હાથમાં મૂકી શક્યો હોઉં
તો તેનો બધો જ વશ એ બન્ને બાઈઓને થટે છે.

મારા સહાધ્યાયી શ્રી. જેઠાલાલ ગાંધી તથા શ્રી. શાન્તિલાલ
ગાંધીના દાદા શ્રી. સાંકળચંદ ગાંધીના સ્મારક અંથમાળાના એક
પુષ્પ તરીકે આ અંથને પસંદ કરી એ બન્ને બાઈઓએ તેમના
દાદાજીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવાની મને જે તક આપી છે તે માટે
તેમનો આભારી છું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના અમે સ્નાતકો.
અમારા સૌનો સંબંધ સગાભાઈ જેવો હોઈ આ અંથ એ રીતે
પ્રસિદ્ધ થાય છે તે જોઈને પણ મને આનંદ થયા વિના રહેતો નથી.

આ વાર્તાના ત્રણ પાત્રો ગણુ, કેકરી ને આચાર્ય વાર્તાનો
પ્રવાહ વહેવડાવવા માટે જ કલ્પેલાં છે. તેવી જ રીતે 'વાઈસરોયનું
સ્વપ્ન,' 'ગોળમેજિયાઓની ગોળમાલ,' '૧૦ હાઉનિંગ સ્ટ્રીટ,'
એ પ્રકરણો પણ આ લડતની અસર હિંદ સરકાર, ગોળમેજીના
સભ્યો, અને બ્રિટનની સરકાર પર કેવી થઈ હશે એ બતાવવા
માટે કલ્પેલાં છે. વાઈસરોયના સ્વપ્નમાં સ્વ. શ્રી. વિદુલભાઈ વિષે
જે લખ્યું છે તે પણ એ જ દષ્ટિએ. જો વાઈસરોય એમને પૂછે
તો એ એથી બીજો કયો ઉત્તર આપે? આવો કેટલોક ગગનવિહાર
કર્યો હોવા છતાં વાર્તાનો મૂળ ધાગો તો યથાતથ જ છે.

જગતના ઈતિહાસનો આવડો મોટો બખ્ત પ્રસંગ ગુજરાતની
ભૂમિ પર બની ગયો છે. બસે જેમણે એ જોયો તે તો ધન્ય થઈ
ગયા; પણ જેમણે નથી જોયો તેમને કંઈકેય આછોપાતળો ખ્યાલ
આ પુસ્તક આપશે. આ પ્રસંગ વિષેનું સાહિત્ય આપણી પાસે
નહિ જેવું જ છે. જે જે બાઈબહેનો પાસે તેની નોંધ, ચિત્રો, વર્ણનો
કે સ્મૃતિઓ હોય તે જો મને મોકલી આપશે તો તેનો ઉપયોગ
હું બીજી આવૃત્તિમાં જરૂર કરીશ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

1912 : 1212

1912

કચ્છીયો : ૧૮૧૧

૧૮૧૨ કચ્છીયો : ૧૮૧૩

सरिताथी सागर

“યુગ પલટો ભિગ્યો આજ
આત્માની સસ્તિના સાગર થયા”

૧. કાલરાત્રી

“કાલરાત્રિર્મહારાત્રિર્મોહરાત્રિશ્ચ દારુણા ।”
(દુર્ગા સપ્તશતી)

ઈશુને મરણ પામે ૧૯૩૦મું વર્ષ ચાલતું હતું. માર્ચ માસની ૧૨મી તારીખની બિજળી દૂધ જેવી ને આંખથી અગિયારશની પવિત્ર રાત કાલરાત્રિ હતી. કેને માટે ? એક જલીમ સામ્રાજ્ય માટે ને સાથેસાથે સામ્રાજ્યવાદ માટે. એક મૂડી હાડકાંના માળખાએ ધા પાડી હતી : “મને લાગ્યા જ કરે છે કે ખ્રિષ્ટીય સામ્રાજ્યનો નાશ કરવા માટે મારો જન્મ થયેલો છે.”

સાજરમતી અને ચંદ્રબાગાનું એ સંગમસ્થાન બિવિધ્યમ્ના પ્રયાગરાજ જેટલું જ પવિત્ર ગણાશે. ત્યાં એ અવાજ પોકારનારની મઠી આવેલી છે. આજે રાતે સામે તીરે વસંતરા રાજનબરનો માનવસમુદાય ત્યાં બિતરી આવ્યો હતો. હજારો સ્ત્રીપુરુષો ને બાળકો ! સંધ્યાકાળે સાજરમતી માતાના પટ ઉપર એ માનવ-સજેકડે લોકોને ઘણી બિવિધ્યવાણીઓ સંભળાવી હતી. આજની મોહરાત્રી પૂરી થાય તો કાલે મંગલ પ્રભાત પ્રગટવાનું હતું.

એક સપ્તાહથી ચાલતી સભાઓમાં માનવસમુદાયે જીવાળ વધતો જ જતો હતો, અને આજે ચસકવા યજ્ઞના મળતી નહોતી. સામે તીરથી અસંખ્ય લોકો આવ્યા હતા, તેમ બહારથી પણ તેથીયે વધુ બિતટયા હતા. મોટરો, બસો, ઘોડાગાડીઓ, સાયકલો

૪ : સરિતાથી સાગર

માથુસોને ઠાલવ્યે જ જતી હતી. અને પગપાળાં માથુસો તો કાઢિ-
યારાની માફક ઉભરાયે જ જતાં હતાં.

“ સાહેબ, કાલે એક લાખ માથુસ સવારી જોવા આવવાનું.”

“ એમ કેમ ? અમારામાં એવું શું જોવાનું છે ? અમને શિંગડાં
ઊઝ્યાં છે કે પૂંછડાં ઊઝ્યાં છે ? ”

“ એમ નહીં, પણ પેલા ચકલાભાઈ અકડકૂકડકી વહેલડી ને
ઉંદરડા જોડીને

અકડકૂકડકી વહેલડી, બે જોડયા છે ઊંદરડા;
મોચીએ મારી ચકલી, એનું વેર લેવા ચાલ્યા.

એ વાત લોકોએ વાંચી છે. આપ ૮૦ જણુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને
ઉશ્કેલાવવા કેવા જાઓ છો, એ જોવા લોકો આવવાના છે. ”

“ તમે પણ એમ જ માનો છો ? ”

“ હા, જી. ”

“ તો પછી સરકારમાં આટલી બધી હાલાકાલી કેમ ? ”

આ છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળી શક્યો. આટલા પ્રશ્નોત્તર
કરી બન્ને જણુ ખડખડાટ હસી પડ્યા. એક હતા પેલા મૂડી
હાકરના માધીજી ને બીજા હતા ડૉ. હરિપ્રસાદ. લોકોમાં સખત
અથવા ફેલાયેલી હતી કે માધીજીને પકડી જ લેશે, પણ કોઈ આવતું
નહોતું, છતાં ઘડીએ ને પળે તેના બણકારા તો વાગ્યા જ કરતા હતા.
મોડી રાત સુધીયે વાટ જોઈ પણ કોઈ ન આવ્યું. એટલે ગંધા-
ગોળી કરતાકરતા સૌ જરા આડા પડવા લાગ્યા.

છતાં, ‘લઈ તો જશે જ. ’

એવા બણકારા વાતાવરણમાં આંદોલિત થતા જ રહ્યા.

મધરાત થઈ ગઈ હતી ને થાક્યાપાક્યા લોકો કંઈક જાંપી જવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આશ્રમને વીંધીને જતી સડકના પૂર્વાર્ધ ભાગના ઝાંપા લોકો માટે તો બંધ થઈ ગયા હતા. પરંતુ કેટલાક ઓળખીતા પારખીતા અગાઉથી અંદર રહી ગયા હતા. નદીની પાસેના ફૂવાની બાજુ પર આવેલી પડાળી પર એક યુવાન દ્વંદ્વિયું વાળીને સૂતો હતો અને બીજા એ કંઈક ધીમે ધીમે વાતો કરી રહ્યા હતા.

“ શું સાચે જ, ગાંધીજીનો અવતાર ખ્રિષ્ટિજી સામ્રાજ્યનો નાશ કરવા માટે થયો હશે? ” સૂતેલા જુવાને જરા પાસું મરડીને બહુ જ ધીરથી પૂછ્યું. “ મને તો આજે સાંજે નદીની રેતીમાં કહેલા એ શબ્દોના પડખા હજુએ સામી દિશામાંથી આવતા સંભળાયા જ કરે છે. ”

“ એવું લાગ્યા વિના આવડી પ્રચંડ, લયાનક ને વ્યવસ્થિત હિંસક સરકાર સામે એ હોડ બકે? પણ એ વાક્ય તો માત્ર પૂર્વાર્ધ છે. એમાં આપણે ઉમેરી લેવું જોઈએ, ‘ વિશ્વશાંતિ માટે પણ. ’ વળી એમણે તો વાઇસરોયને લખેલા વિષ્ટિપત્રમાં અંગ્રેજી અમલને ‘ બશા ’ કહી છે. ” પેલા બેઠેલામાંથી એકે કહ્યું.

“ અને એ પત્ર તો ખ્રિષ્ટિજી સત્તા સામેનું તહોમતનામું હતું, ” ત્રીજાએ પૂર્તિ કરી.

પડાળી પર પડતા ઓછાયામાં આ ત્રણેયનાં મોં પર, બોલતી વખતે થતા ફેરફારો દેખાતા ન હતા.

મધરાતની ખીલેલી ચાંદનીમાં કંઈકકંઈક આછાંઆછાં બળી રહેલાં જ્ઞાનસોના હીવા દેખાતા હતા. સામે મોટો પૂલ હતો, ને જિગમણી દિશામાં મિલોનાં કાળાં ભૂંગળાં ડોકિયાં કરી રહ્યાં હતાં. લોકોનાં નાનાં-નાનાં જૂથ જમ્યાં હતાં. “ આ આબ્યા, આવવા જ જોઈએ; પકડાઈ ગયા, લઈ ગયા, એવી ખૂમો પડતી ને લોકો ઝગડી જતા. સૂતા

૬ : સરિતાથી સાગર

હતા તેમને કાઈ ને જાંઘ આવતી નહોતી. સત્યાગ્રહીઓનું પિયર લેખાતી પાસેની જેલમાં અને સામા કિનારાની મિલોમાં કલાકે કલાકે ટકોરા ચતા ને લોકો ખ્યાન દઈને તે ટકોરા ગણુતા હતા. સૌ પરોઢ થવાની વાટ જોતાં હરિકીર્તન કરતાં હતાં.

“લોકાસ્તદન્તિમમુખાન્જવિલોકનેન
સ્પર્શેન તત્ત્વરણયોઃ સ્વકૃતાર્થનાવૈ ।
નથાસ્તટેષુ વિમલેષુ ચ સૈકતેષુ
નિન્મ્યુર્નિશામવિકલાં હરિકીર્તનેન ॥”

માત્ર ધસધસાટ જાંઘતો હતો એક જ માનવી. નદી ઉપરની એક લાંબચોરસ ઓરડીમાં એ રોજની જેમ નિર્ધામત જાંઘી રજો હતો, જેને વિષે લોકોને ચિંતા હતી, તેને પોતાની ચિંતા નહોતી, લાડક નહોતી, ખીક તો હતી જ નહીં. એણે આજે પણ નિદ્રાના ખોળામાં માથું મૂકી દીધું હતું.

આચાર્યે કંઈક જાંઘવા માટે આમતેમ પાસાં બદલ્યાં પણ ગાંધીજીના શબ્દો એને કાને અથડાયા જ કરતા હતા:

“હું ઠાગડાને માટે મરીશ, કૂતરાને માટે મરીશ, પણ સ્વરાજ લીધા વિના આ આશ્રમમાં પણ મૂકવાનો નથી.”

એણે જરા મૂંઝાતાં કહ્યું, “ગુણવંત, ત્યારે તો એ માણસના આ સ્થાનને છેલ્લા જ પ્રણામ સમજવા. પ્રયંત્ર સત્તનંત આગળ આ સુકલકડી ડોસાનું શું ચાલશે ?”

“ને ચોટાઓ એમ સ્વરાજ ખીસું આપી દેશે !” કેપુરાડએ પણ જરા નિરાશાજનક વાણી કાઢી. “આ તમારો જોવા આવેલા કાલે એમની પીઠ પાછળ વેરાઈ જશે : કાઈ સારું કહેશે, કાઈ ખોટું કહેશે—માત્ર એના સિવાય કે બેચાર ખીજ સિવાય લાંબે ગાળે તો અથા ખરી પડવાના !”

“ને આપણે?” આચાર્યે વચ્ચે પૂછ્યું.

“આપણે વળી કઈ વાડીના મૂળા? આજથી ૧૯૩૦ વર્ષની વાત છે; ભગવાન ઇશુને સૌ છોડી ગયા હતા. એમના પદ શિષ્ય પીટરે ત્રણત્રણ વાર ના પાડી કે, ‘એ માણસને હું ઓળખતો નથી’ કેટલી કરુણ ઘટના! ને તે વાત એમણે પોતાના શિષ્યોને અગાઉથી જ કહી મૂકી હતી; ‘ફૂકડો બોલતાં તો ત્રણ વાર તું મારો ઇનકાર લણીશ.’ વળી મને તો કાશુ જાણે કેમ આ માણસ ખીજ ઇશુ જ લાગે છે. માથા સિવાયનો નીચેનો ભાગ તો બંનેનો એકસરખો. દેશદેશે ને કાળેકાળે ચહેરા બદલાય પણ એ જ વાણી, ને એ જ ભાવનાઓ—એ જ માણસ.”

“એ તો ભગવાન જાણે, પણ આપણે નિશ્ચય કરીને આવ્યા છીએ તેમ આ જગમાં ઝુકાવવાનું તો ખરું જ. આવડા મોટા વિપ્લવના, અને યુગપરિવર્તનના કેવળ મૂક દ્રશ્ય થઈને ઓછું જ આપણાથી બેસી રહેવાવાનું છે? ને કોલેજો તો બધેય બંધ થશે. શાકુંતલ કે સાહિત્યદર્પણ, શેક્સપિયર કે ગાલ્સવર્થી બણાવનારાં એનું તો ગમે તેમ પણ તે બણનારા નવલોદિયા નહીં શાબે!” આચાર્ય આમ ધીમે ધીમે બોલ્યે જતો હતો.

લોકો કંઈક ભેંધને વશ થઈ ગયા હતા. પૂજા પરથી પસાર થતા ભારખાનાના અવાજ ને ઓતરાતી દીવાલો પાછળથી આલ-બેલના અવાજ વચ્ચે વચ્ચે સંભળાતા હતા,

“ત્યારે ગુણવંત, ગાંધીજીને કોસ પર પણ ચડવું પડશે એવું તને લાગે છે?” કપુશ્કરે પૂછ્યું.

“કોસ તો કોણ જાણે પણ તેથીયે વધુ કારમી અનેક યાતનાઓ વેઠવી પડશે, ને એ જ વિચારે હું કંપું છું.” ગુણવંતે વ્યગ્ર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો.

સાંપરમતીનાં પાણી પણ ધડીબર થંભી જઈ આવતી કાલનું મહાપર્વ જોવાની ઇચ્છા કરી રહ્યાં હતાં; પણ એ બિચારાં કુદરતના

૮ : સસ્તિયાથી સાગર

વેગને આધીન એટલે મન સાથે નક્કી કર્યું, “ હશે, એ આવે છે તો સાગરને તીર. આપણે ત્યાં જ એમને જોઈશું. ” અને માતા સાગરમતી પોતાને બહુ ભાગ્યશાળી થયેલી માનતી હતી. એને જ તીરે દધિચીએ ઇંદ્ર માટે પોતાનાં હાડકાંનાં શસ્ત્રો બનાવ્યાં હતાં, અને માનવજાતિ માટે આ મહાત્માએ પણ એને જ કિનારે હાડકાં બાંધ્યાં હતાં; ભારતવર્ષમાં ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, સરયુ, નર્મદા, ગોદાવરી જેવી મહાન ને પૂજનીય મણાય છે તેવી હવે પોતે પણ મણાશે એ વિચારે જાણે એનું મન પ્રસન્ન થઈ રહ્યું હતું.

આકાશમાં ખીલેલો ચંદ્ર પાણીમાં રમી રહ્યો હતો. અને ચંદ્ર-ભાભા પણ પોતાની બહેનને બેટી પડતાં પુલકિત થતી હતી. તારાઓ આવતું મહાપ્રસ્થાન જોવા માટે બહુ ઉત્સુક હતા પણ આ મહારાત્રીએ એમને કહી દીધું હતું, “ ચલો, વિખરાઈ જાઓ, મારો આજે છેલ્લો વારો છે, એટલે ખીચારા વીલે મોઢે છુપાઈને પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. કાળી રાત્રીએ સફેદ સાડી ઓઢી લીધી હતી.

એવામાં ચાર ટકોરા થયા. સૂતેલાં જગ્યાં, બધે સળવળાટ થઈ રહ્યો. કાળીકાળી પ્રતિમાઓ બધે ફરવા લાગી. તંબૂરાનો અવાજ ધીરેધીરે વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો. નદીની ધારને પાણી ધસાઈને જતાં હતાં, તે જ કિનારા ઉપર ગાંધીજીનું નિવાસસ્થાન ને પ્રાર્થના-સ્થાન આવેલાં છે. એમની આસપાસ રેતીમાં સફેદ દાઢીવાળા બે બુઝર્ગો બેઠા છે; એક છે પક્ષો મુત્સદ્દી ને બીજો છે મુત્સદ્દી મટી બનેલો પક્ષો સૈનિક ! હિંદુ ને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ ગાંધીજીની બે પડખે બેસી, એમનાદ્વારા જાણે એકતા સાધવા મથી ન રહી હોય ! લોકો તો યોગરદમ માતા નથી. ફરી બે ટકોરા પડ્યા, ને પંડિતજીએ આજે અત્યંત અદ્ભુત સ્વરે એ ગીત ગાયું :

“ શૂર સંગ્રામ કેા દેખ ભાગે નહીં,
દેખ ભાગે સોઢ શૂર નાહી ”

ગુણવંત ને એના મિત્રો તો ક્યારનાયે આવી જઈ છેક ધસ ઉપરના આંગા નીચે બેસી ગયા હતા. રોજની જેમ પ્રાર્થના થઈ. સવારના ચાર ને આઠમુઠ્ઠામાં તંબૂરાના સૂર; સંસ્કૃત શ્લોકોના સુમધુર સ્વરો, ભજનનું તાલબદ્ધ સંગીત નીરવ શાંતિની આરપાર નીકળી જઈ ન કહી શકાય એવું સચેતન વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરતું હતું. એવી જ રીતે પ્રાતઃકાળની શાંતિમાં મસ્તિશ્વરના મિનારા પર ચડી પાડેલી, ‘ઈશ્વર મહાન છે, ઈશ્વર મહાન છે’ (અલ્લા હો અકબર, અલ્લા હો અકબર)ની આંગ પશુ સામે કિનારે આવેલી મસ્જિદમાંથી સંભળાતી હતી, અને સાચે જ ગમે તે ધર્મના સાચા ભાવિક હૃદયના તારને ઝચ્ચઝચાવી મૂકતી હતી.

પ્રાર્થના પછી લોકો વેરાયા, સૈનિકો તૈયારીમાં પડ્યા; ને સેનાપતિ? સેનાપતિ આકીની ઊંધ પૂરી કરવા પોતાના ખંડમાં આવી ધસધસાટ ઊંઘી ગયા. બહાર લોકોમાં તો હજુયે ડર ને ઉદામો હતાં, “હમણાં આવશે, પકડાશે જ.” પણ એમને ન મળે કાળ કે ચિંતા. લોકોની ભરતી વધે જતી હતી. કોટયાધીશો, ચીંથરેહાલ, સ્ત્રીઓ, બાળકો, હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, શીખ—એમ સૌ કોઈ! શહેરી ને ગામડિયા, જાપાંના પ્રતિનિધિઓ ને કેમેરાવાળા, દેશનેતાઓ ને આદીધારીઓ ને એ અધામાં અવનવે વેશે છુપાયેલા છૂપી પોલિસો. ચસકવાનીયે જગ્યા નહોતી. સૌ સૂર્યોદય થવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં; પૂર્વમાં મીટ માંડી રહ્યાં હતાં, ઘડિયાળના કાંટાઓ તરફ જોતાં હતાં.

કરેણના છોડ પાસેથી આવ્યાર્યો ધીરેથી અંદરના ખંડમાં ડોક માંડી. એક મહાન સદતનત સામે ઘડી પછી લડાઈ શરૂ કરનારને જાણે કંઈ જ નિસબત ન હોય એમ પછેડી ઓટી એ ધસધસાટ ઊંઘી રહ્યો છે. ખૂણામાં ઝીણો દીવો બળી રહ્યો છે. જેની હાંફે એ જાણે છે, થાસે થાસે જેનું એ રટણ કરે છે એ ‘રામ’ સિવાય અત્યારે ત્યાં કોઈ નથી.

સૂર્યને પશુ થયું, ‘ભલે જાંઘે, જરા મોડો ગયું.’

૨. મંગલ પ્રભાત

“પૃથ્વીવાસીઓ જૂલશો નહીં,
આજનું પયગામવાહી પ્રભાત.
પૃથ્વીમાં ક્યારેક જ ઊગે છે,
આજનાં સમોવડાં પ્રભાત.”

(નાનાલાલ)

જે સૈનિકો ગાંધીજીની સાથે કૂચ કરવાના હતા તેઓ પોતાની તૈયારીમાં પડ્યા હતા. ભારતમાતાની મુક્તિનો આ છેલ્લો સંગ્રામ હતો અને તેમાં એમણે કેસરિયા કર્યા હતાં. ઘરમાં જેને પત્ની, બહેન, મા કે દીકરી હતાં તેમણે કંઈક છુપાવેલે અશ્રુએ પણ હિંમત ને હસતે મોઢે વિદાય આપવા માંડી, અને સાચી ક્ષાત્રિયાણીઓની પેઠે પોતે પણ એમની પાછળ આ મુક્તિસંગ્રામમાં ઝુકાવવા માટે તલપાપડ થઈ રહી. નાનાં બાળકો ઉત્સાહિત હતાં. તેમને તો જાણે કે આ એક ઉત્સવ કે મેળો હતો, પરંતુ પોતાના પિતા, કાઈ કે સગા દૂરદૂર જતા હોવાથી અને સ્વરાજ લીધા વિના કદી પાછા ન આવવાના હોઈ ઘડીબર તેમના મોં પર વિષાદની છાયા દેખાઈ જતી.

“કનુ, હું ક્યાં જઈ છું. તને ખબર છે ?”

“હા, કેમ નહીં ? સ્વરાજ લેવા ?” ને વનુ ઝટઝટ વચ્ચે બોલી ઝેડતી, “ના, ના, બાપુજી જોડે મીઠું પકવવા !”

“અન્ને સાચા; અને જો જો હોં! અમે એ અન્ને લઈને
આમ આવ્યા! સ્વરાજ આવશે કે પછી આપણે ખૂબ રમીશું હોં!”

આમ રૂપાં ચાલતાં. અધિકારમાં તેજ ફૂટે કે મેઘમાં વીજળી
જાળે એમ મંભીરતામાં હાસ્ય ફૂટી નીકળતું. પણ એ સૈનિકોને
તો એટલી જ ખબર હતી. :

“નથી જાણ્યું અમારે પંથ શી આકૃત ખડી છે,
ખબર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે.”

(મેઘાણી)

“અથ ગતા રજની વિજનીભવચતિવરાશ્રમ એવ નૃણાં સતામ્ ।

દિવિ ચ ભસ્કરભાઃ સુતાઃ શનદ્વપસૃતા વસુધા વસુષાતલે ।”

હેવટે રાત્રિનો અમલ પૂરો થયો. પૂર્વમાં મંગલ પ્રભાત
પ્રગટ્યું. ગાંધીજીના શરૂ અગણ્યાએંશી સૈનિકો વણાટશાળાની સામેના
ચોગાનમાં બળમેની હારમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા. સૌ હવે ગાંધીજીના
બહાર આવવાની વાટ જોતા હતા.

ગાંધીજીને કરતૂરબાએ કુમકુમનો ચાંલો કર્યો, સૂતરનો હાર
પહેરાવ્યો, જાણે આજે જ વરમાળા ન નાખતાં હોય! ને હાથમાં
લાકડી આપી, નમસ્કાર કર્યા. ગાંધીજીએ એ ખબે થેલીએ ભરવી
હતી. અને આ અભિનવ સંગ્રામના જગતના ઇતિહાસે કદી ન
જોયેલા કે કલ્પેલા સેનાપતિએ શસ્ત્રો ક્યાં સંભ્યાં હતાં!

“ત્રિભુવનપતિ તલવાર, ઢાલ ધરણીધરધારી,
કેશવ તીરકમાન, બાંધ લે કૃષ્ણકટારી.
ધર બખતર બલવીર, નામ ભગવંત કે ભાલા,
બનવારી બંધૂક, ભર ગોલી ગોપાલા.
સંતસંગ તૂરી દયા, ધર્મ સંગ જોડ દે,
કાળમહેવાસી મારનેકો, ધર્મ કિલ્લા મોડ લે”

(દયારામ)

૧૨ : સરિતાચી સાગર

તેમની આંખો પર મૂકેલાં કાચનાં ચરમામાંથી સૂર્યનારાયણ પ્રત્યે જતું તેમની આંખોનું સૌમ્ય તેજ અને તેમની આંખોમાં જતાં સૂર્યરશ્મિઓનો મેળાપ અવર્ણનીય હતો. એમના મુખ પર અકથ્ય જાવોની વિધવિધ રેખાઓ તરવરતી હતી...કપાળની કરચલીઓ મક્કમતા ને અગાધતાના, ઓઠ પર ફરકતું મૃદુ સ્મિત પરમાનંદના, આંખોની આભા પરમ સૌંદર્ય ને સૌમ્યતાના, હાથની આંગળીઓનું લાક્ષણિક હલનચલન અદભૂત આગ્રહ ને સ્પષ્ટ ચોક્કસતાના, હરણ જેવા પાતળા પગ અમાપ ચપળતાના મૂર્તિમંત પ્રતીક જેવાં દીપ્તિ રહ્યાં હતાં.

“અંજ અંજ પ્રત માધુરી, નખશિખ છબી અતોલ.”

ત્રી અને પુરુષ, પતિ અને પત્ની, કદી આ ને બાપુ—એક બીજાને માટે બન્યાં છે ? પણ માનવકલ્યાણ માટે એ એકબીજાનાં બા-બાપુ બન્યાં, ને સાથેસાથે કરોડો આરતવાસીઓનાં પણ આ ને બાપુ બની ગયાં.

સૂર્ય હવે કહેતો હતો, “ઋષિદેવ, ઉતાવળ કરો. મારા ઘોડાઓનો વેગ હવે રોક્યો રોકાય એમ નથી.”

છેવટે બાપુ નીકળ્યા. તેમની પાછળ બા મીટ માંડીને જેઈ રહ્યાં. આચાર્ય ને તેના મિત્રો આ સ્થાને આવી એક બાળુ જીભા-જીભા આ વિરલ દૃશ્ય જેઈ રહ્યા હતા. પધ્યાના બટાદાર પર્ણીમાંથી બેત્રણ પધ્યાં ગરી પડ્યાં, વૃક્ષોએ પુષ્પો વેચ્યાં, વેલીઓએ આંસુ સાર્યાં; વિનોબાની ઝારડી પાસે જીભા રહી તેમણે ચોમરહમ દષ્ટિ ફેરવી જેઈ. કેટલાંક ચિત્રોમાં મહાન માણસોના મસ્તકને ફરતી ગોળ આભા ચીતરેલી હોય છે, એમ સૂર્યે બાપુના મસ્તકની આસપાસ આભા રચી. લોકોએ જયનાદ કરવા માંડ્યા. માનવસાગર દિલોળે ચડ્યો. છેવટે તે સૈનિકોમાં આવી લખ્યા. અગણ્યાએંશીના એંશી થયા. સૈનિકો તો હરોળમાં ગોઠવાઈ જ ગયા હતા. દરેકના

કપાળમાં કુમકુમનો ચાંદ્રો સ્વજનોએ કર્યો હતો. કેટલાકના હાથમાં નાળિયેર પણ હતાં. એક સૈનિક કુમકુમ વગરનો રહી ગયો હતો; તેને દૂરથી એક બહેને હાક મારી ખોલાવ્યો ને પોતાના ઉમળકાના પ્રતીક સમો ગોળ ચાંદ્રો પેલા સૈનિકના કપાળમાં કરી દીધો.

“વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ.” એ ગાંધીજીને પ્રિય ભજન ખરેસાહેબે ગાયું. તે વખતે ગાંધીજીએ નેત્રો મીચી દીધાં, ને ઘડીભર અગાધ વિચારસમુદ્રમાં ડૂબી ગયા.

આચાર્ય, ગુણવંત ને કેપુશરૂ મૂક રહી એ દશા નિહાળી રહ્યા હતા.

“હવે એ બુદ્ધ જેવા લાગે છે, એ કમલસોયન ને બિડાયેલી પાંખડીઓ!” ગુણવંતે બહુ જ ધીમેથી કેપુશરૂનો હાથ દખાવતાં કહ્યું.

“બુદ્ધ તો સ્ત્રીપુત્રને ત્યજી મધરાતે મહાભિનિષ્ક્રમણ કરી એકાદી ચાલી નીકળ્યા હતા. આ મહાભિનિષ્ક્રમણ નહીં પણ બુદ્ધપ્રસ્થાન છે. આ માણસની વાણીમાં બુદ્ધના જ શબ્દો ભરેલા છે. પણ એ બુદ્ધ સત્ય અને આદિસાત્તું એટલે જનકલ્યાણ માટે; એટલે બન્ને ગૃહત્યાગનો ઉદ્દેશ તો એક સરખો જ—” એટલું બોલી કેપુશરૂ ચૂપ રહ્યો.

ભજન પૂરું થયું. બાપુએ થોડી પુછપરછ કરી લીધી. સૈનિકોને ફરી સજ્જ કર્યા, આ આખરી સંગ્રામ છે એમ જણાવ્યું ને કોઈ પણ સંજોગોમાં સ્વરાજ્ય વિના પાછું ફરવાનું નથી; હજીયે કોઈને પાછા વળવું હોય તો વખત છે એમ સ્પષ્ટતા કરી. એચાર શબ્દો લોકોને પણ કહ્યા, ને પછી ચાલ્યા—ચાલ્યા, ચાલવા માંડ્યું, સપાટાખંધ, નમણી દષ્ટિએ પણ વેગપૂર્વક. એમની પાછળ એમના સૈનિકા હતા. લોકો તો રસ્તાની બન્ને બાજુએ ને વૃક્ષો પર પણ થોંકથોંક જામ્યા હતા. તેમની પાછળ પાછળ પણ લોકોનું ધાકું ચાલ્યું.

૧૪ : સરિતાથી સાગર

આખલી ને કણુજીનાં વૃક્ષો રસ્તાની બન્ને બાજુએ આવેલાં છે. તે પૂર્વ થતાં નદીમાતા ચંદ્રભાગાએ કૂલના ને સૂતરના હાર પહેરાવ્યા ને પોતાના પુત્ર મોહનને આશીર્વાદ આપ્યા, “ જીત મેળવી વહેલો પાછો વળજે, બાઈ!” ચંદ્રભાગાનો પૂત્ર વટી ગયો. સતીમાની દેરી પણ આવી મઠ. વાડજ ગામ આગળ આસપાસનાં ગામડાંના લોકોએ ઉમળકાભર્યો સત્કાર કર્યો. એક વૃદ્ધ હરિજન માતાજીએ આપુને રોક્યા, સૂતરનો હાર પહેરાવ્યો, કંકુનો ચાંદલો કર્યો, નમસ્કાર કર્યા ને આંસુનાં મોતીની માળા આંખમાંથી વરસી પડી. એ ડોસીએ આ ડોસાને લડત માટે પોતાનો દીકરો ને જમાઈ સોંપી દીધા. આપુએ નમસ્કાર કર્યા ને ચાલ્યા ડોસી પાંપણે પર હાથ મૂકી લાંમે સુધી એકીટસે પાછળ પાછળ જોઈ રહ્યાં.

યેલા મિત્રો સાચકલો પર સપાટાબધ પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા. લોકોએ રસ્તા શણુગાર્યા હતા, પુખ્તો પેચો હતા, પાણી છાંટ્યાં હતાં. આ રસ્તાની રજ પણ પાવન બની. ઉસમાનપુર ને વિદ્યાપીઠ આવ્યાં. વિદ્યાપીઠને ઝાંપે આચાર્ય ને વિદ્યાર્થીઓ ગેલા હતા. આપુ ત્યાં અટક્યા—કાકાસાહેબે નમસ્કાર કર્યા ને આપુએ જોરથી બરડા પર ધબ્બો માર્યો.

વિદ્યાપીઠના મકાન પરથી ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ હસીહસીને આપુને સલામી આપી રહ્યો હતો. ત્યાંથી તો પછી ગાંધીજીએ આર વેગ વધાર્યો. નવરંગપુર ને મીઠાખળી આવ્યાં એટલે અમદાવાદ શરૂ થયું. અંગલેબંગદેથી બહેનો થાળ ભરીભરીને વધાવવા આવી હતી. તેમણે આરતીઓ પણ ઉતારી. પારસી ને શીખ બહેનો પણ હતી.

આ દરયો કેમેરાવાળા ઝડપી લેતા. સિનેમાવાળા તો છોડે જ શેના ? ગુજરાતનો એક ચિત્રકાર પણ સાથે થઈ ગયેલો તેણે મનમાં ને મનમાં તસ્વીરો ખેંચી લીધી. ખોટ માત્ર હતી એક કાંવની !

ત્રણ સાયકલો ઓટવી ઊભેલા પેલા મિત્રોમાંથી ગુણુવંતે કહ્યું, “આજે આ ટોળામાં બધાં છે, પણ કોઈ સમર્થ કવિ નથી; જગતના અદ્વિતીય મહાકાવ્યનો પ્રસંગ છે, પણ તેને શબ્દમદ્દ કરનાર કોઈ મહાકવિ આ માનવસમુદાયમાં જન્મ્યો નથી.”

તેઓ પાછા સાયકલ પર સવાર થયા. છેવટે એલિસપુલ આવ્યો. ત્યાં લોકોએ એક મોટો દરવાજો બનાવ્યો હતો, ધનપતાકા ને તોરણોની મનોરમ ને બવ્ય શોભા કરી હતી. આથમણી દિશાના એક મકાન તરફ આગળી ચીંધતાં કેપ્તુશરૂએ કહ્યું, “પેલા મકાનમાં એવો એક પુરુષ છે. કવિતાદેવી એને પ્રસન્ન છે, શબ્દોને એ રમણી શકે છે, લાગણીઓના સમુદ્રમાં ધારે તેવા તરંગો એ ઊભા કરી શકે છે, મહાત્માના આ મહાપ્રસંગનું મહાકાવ્ય એ જ લખી શકે એમ છે. તે અત્યારે અહીં હોત તો કેવું સારું થાત !”

“ધૂળમાં કંકુની પગલીઓ પડે છે. પુષ્પોની અમીટૃષ્ટિ થાય છે. લોકહૃદયના અવર્ણનીય મૂક ઉમળકા, કરુણ આંખોના અકલ્પ્ય ભાવ, અમોલ આશીર્વાદ, સજળ નયનો; એ બધું કેટલું અદ્ભુત !” ગુણુવંતે યોગરહમ આખ ફેરવતાં કહ્યું.

“પણ હવે સાયકલો દબાવો....આપુ તો હરણુકાળ બરતા ચાલે છે. આ ઉસમાનપુર વટી ગયું. પ્રીતમનગર પણ ગયું. જરા જલદી કરો.” આચાર્ય પેડલ દબાવતાં બોલ્યો.

જૂના આશ્રમ પાસે બાપુ થોભ્યા. જૂનાં સ્મરણો તાજાં થયાં. કાચરખ-પાલડી બે મામે વચ્ચેથી એક રસ્તો ચાલ્યો જતો હતો. આજે અહીં પાકી સડકો બંધાઈ ગઈ છે, નદી ઉપર પુલ બંધાયો છે, વસ્તી આગળ માર્છલો સુધી વધી છે, પણ ત્યારે તો ભગભગ અહીં અમદાવાદની હદ પૂરી થતી. ગાંધીજીએ જીવણલાલ ખેરિસ્ટરના આ બંગલામાં પહેલવહેલો આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. એ વખતે તે મહાત્મા થયેલા નહિ. હરિજનોને અડવું એ પાપ મનાતું, તે

૧૯ : સસ્તિથી સાગર

વખતે એમણે એક હરિજન કુટુંબને આશ્રમમાં દાખલ કર્યું. લોકોમાં બળબળાટ મચ્યો. આશ્રમવાસીઓ માટે પણ નવો પ્રયોગ એટલે ત્યાં પણ અસ્વસ્થતા સળવળવા લાગી. લોકોએ મદદ બંધ કરી. હાંસલા ખાલી થયાં. આવતી કાલે શું કરવું એ વિષે ચિંતા ફેલાવા લાગી. પણ ગાંધીજીની ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધા ન ડગી. ઇતિહાસ ચમત્કાર માને કે ગમે તે કહે, એકાએક બીજો દિવસે એક મોટર એ સ્થાને આવી ઊભી રહી. એમાં આવનારને તે વખતે બાપુ ઓળખતા નહોતા.

પેલા ગૃહસ્થે પૂછ્યું, “આપના આશ્રમને પૈસાની જરૂર છે?”

“હા, જરૂર તો છે જ.” બાપુએ ઉત્તર આપ્યો.

ને બસ. બીજો દિવસે ફરી એ મોટર આવી ને પેલા જ સદ્ગૃહસ્થે રૂપિયા તેર હજારની નોટો ગાંધીજીના હાથમાં મૂકી વિદાય લીધી.

શામળાએ લાજ રાખી એ આ સ્થાન!

બાપુએ ત્યાંથી દષ્ટિ ખસેડી લીધી ને આગળ ચાલ્યા.

હવે રસ્તો પૂર્વ દિશા તરફ ફેંટાતો હતો. પાકી સડક પૂરી થઈ મઈ, ને દડવાળો રસ્તો શરૂ થયો. અહીં પાલડી ને કાચરખના હરિજનોએ પૂજન કર્યું. હિંદને સ્વરાજ તો ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઈએ પણ અપાવ્યું હોત; બ્રિટિશ સલ્તનતના નાશનું બીડું ઝડપનાર ભારતને મળી રહ્યા હોત; પરંતુ અસ્પૃશ્યતારૂપી હિંદુ સમાજને કપાળે ચોટેલું કલંક ધોનાર, હરિજનોને પશુમાંથી માનવી બનાવનાર ગાંધી સિવાય બીજો ન પાક્યો હોત. ‘હરિજન સિવાય તો સ્વરાજ પણ ન ખપે,’ એમ કહેનાર તો તે એક જ ને પ્રાણને પણ હોડમાં મૂકી હરિજનોનો બેલી બનનાર પણ એ એક જ. અરે, બંગી, ઓળંગાણા, ટેડિયા, મહાર, માંમ જેવાં તોછડાં ને અપમાનકારક નામો પર પડેલાં હાંકી તેમને ‘હરિજન’ કહેનાર પણ તે જ.

“ તારણહાર સારને વહાલસોયો લાગે છે. ” આચાર્યથી બોલાઈ જવાયું.

“ ખરી વાત છે. વીરપૂજા જન્મતના હાડમાં જ રહેલી છે. ” કેપુશ્કરે પણ કહ્યું.

હવે ધૂળના ગોટ ઊડવા લાગ્યા. કૂચ આમળ ચાલી.

“ આપણે તો આ કિનારે ધરીબર ખેસો. બાપુ આ સમર્પિને આરે નદી ઓળંગશે.....અહીં ખેઠા ખેઠા આ આખા જનસમુદાયને જોવાની કંઈક અજબ મળ પડશે. જુઓ, હવે આ ટોળામાં નવાનવા ચહેરા પ્રવેશતા જાય છે. ” એમ કહી ગુણવંતે સાયકલનીચે ટેકવી ને ઉપર આવેલા ટિંબા પર ચડ્યો. ખીજા બંને પણ ત્યાં જ સાયકલો ટેકવીને તેની પાછળ ચડ્યા.

“ શા એ ડોસાનો વેગ ! આચાર્ય ! જાણે હવે કોઈ પણ રીતે સ્વરાજ ઝડપી લઉં એવા વિચારે એ ધસી રહ્યો છે. ” કેપુશ્કર દિગ્મૂઠ થઈને બોલ્યો.

ધસ ઉપરથી ધૂળના ગોટગોટા ઊડી રહ્યા હતા. “ હા, હા કેડી, બંધિયાર પાણી હવે છૂટાં થયાં ને ઘોડાપૂરે વહી રહ્યાં છે. એને હવે કોઈ નહીં રોકી શકે. ગમે તેવા કુદરતી કે કૃત્રિમ બંધોને તોડતાં, જુકા ઉડાડતાં, આ ધસમસતી સરિતાનાં વહેણ સાગરને જઈને મળશે ત્યારે જ શાંત પડશે. અને જુઓ, જુઓ, બાપુ તો સમર્પિના આરાને ચે વટાવી ગયા. હવે ચાલો. ” ગુણવંતે કહ્યું.

હવે લોકો પણ આછા થતા જતા હતા, તેથી ધૂળ પણ આછી જ ઊડતી હતી. તેઓ ટીંબા પરથી ઊતર્યા અને નદીમાં સાયકલો ઉતારી.

બાપુ રાજનગરમાં પેઠા. પણ હવે સોનાના તક્ષાવાળી લાલચટક અમદાવાદી પાલડીઓ નહીં, લોહીની ટશો ફૂટતા ગોરટિયા

૧૮ : સરિતાથી સાગર

ફલફટાક જીવાનો નહીં, લોહીની ઝમકને સૌંદર્ય ને યૌવન કહેવાતું હોય
તો તેથી ઓપતી કે દીપતી લલનાઓ નહીં—રે ત્યારે ત્યાં કાણુ હતું ?

“ લથડી લથડી ડગલાં ભરતી,
લાખો નાર ગલીગલીએ કરતી,
સારી રાત ભૂખે મજૂરી કરતી,
મારાં બાળ પરોઢિયે બગીને માગશે,
ભાત વિચારી એ દેહ દમે.
અને

“ લાખો મિલમજૂરોની આંખ મહીં,
ઘુમે મૃત્યુની છાંય શું દીડી નહીં ?
એની યંત્રોમાં કાય પિસાઈ રહી,
એની જિંદગી સારી ડુધિરબીની
કથનીસમી કેમ સુઝે ન તને ? ”

એવાં મજૂરજો ને હજારો મિલમજૂરોનાં ટોળેટોળાં ઉમટ્યાં હતાં.

મિલો બધી બંધ હતી. આજે ભૂંગળાં વાગ્યાં જ નહોતાં.
કાઈ એના સાદને સાંભળે એમ નહોતું. એ લોકોની આંખ તો આ
કચાંક ચાલી નીકળતા મહાત્માને જોવા તલસી રહી હતી. દશકાથી
અમદાવાદના આ રંકનો પથ્થુ એ જ બેલી થયો હતો.

“ લખડી, આ ગોંધી મહાત્મા તો એમ કેમ હેંડતા જતા
અહે ? પેણે પરદેશી હેંથરાં હળગાવવા આયા'તા તારે તો મોટરમાં
બેઢી આયા'તા. બલ્યું, આ એમ તે ચ્યો જતા અહે ? ” ટોળા-
માંની એક મજૂરજો આશ્ચર્યને ન રોકી શકાવાથી પોતાની
સાથીદારને પૂછ્યું.

“ ચ્યમ બલ્યું તું નહીં જોણુતી ? આ સરકારે મેઠા પર વેરે
નાખ્યો સે તે આ ગોંધી મહાત્મા કહે સે કે કાઢી નાખ્ય ને નહીં

કાહું તો હું દરિયે જઈને મેહું પકવેશ. આપણી મિલ્લમેં રોજ સભાયો થાય છે ને હમખવે સે તે અમ બૂલી ગઈ? ” ચંદીએ કહ્યું.

જમાલપુર દરવાજા બહાર યોગાનમાં માણસને માણસ ધસાતું હતું.

“ શાંતિ રાખજો, ને પ્રભુ સુઝાડે એ રીતે સંપૂર્ણ અહિંસાથી આ આખરી સંગ્રામમાં ભાગ લેજો. ”

એવો બાપુનો સંદેશો સાંભળી, ‘ મહાત્મા ગાંધી કી જય, સરદાર કી જય, જવાહર કી જય; ઇનકિલાઅ જિંદાબાદ, વંદેમાતરમ્ ’ વગેરે અતેક પોકારોથી ગગનમંડળ ભરાઈ ગયું. સતરના ને ફૂલોના હારોથી બાપુ ઢંકાઈ ગયા. પછી ત્યાંથી આગળ ચાલવા માંડ્યું.

હજારો મજૂરો તેમની પાછળપાછળ ચાલ્યા. દાણીલીમડા વટાવ્યા પછી ચડોળા તળાવ આવ્યું.

ચડોળા એ રળિયામણું તળાવ છે. અહીં અમદાવાદની હદ પૂરી થઈ. બાપુ બેઠા. એક બહુ ટૂંકું પ્રવચન કયું. ભગવાન રામ-ચંદ્રે અયોધ્યાવાસીઓને સરયૂ તીરેથી પાછા જવાની વિનંતિ કરી હતી, તેમ બાપુએ સૌ પ્રજાજનોને પાછાં વળી જવા સમજાવ્યાં. નગરદેવતા વળાવી રહી હોય એમ સરલાદેવીએ અક્ષત કુંકુમ લાલ-પ્રદેશે લગાડ્યાં, શ્રીફળ આપ્યું ને આશીર્વાદ દીધા. અંબાલાલ શેઠ ગળગળા થઈ ગયા. લોકો દદડતી આંખે ને ખિન્ન હૃદયે ચંબી ગયા.

आश्वास्यग्ने सज्जनयनान्धस्थितान्मानवांस्तान्
सवनिव व्यथितहृदयान्बोधयित्वा महात्मा ।
दुर्दम्यानां प्रखरबलिनां निष्कषाणां प्रमादम्
दूरीकर्तुं जगदघहरः सानुकंपो ययौ सः ॥

બાપુએ કૂચ આગળ ચલાવી; ને પાછળ? માનવ મેદની વિરહસાગરમાં ડૂબી ગઈ.

૩. દીપશિખા

‘ સંચારિતો દીપશિખેષ રાત્રી । ’

(કાલીદાસ !)

હવે કંઈક બીક ઓછી થવા લાગી હતી, પરંતુ છાપાના પ્રતિનિધિઓ, કેમેરાવાળા, ચિત્રકારો, ફેટલાક કાર્યકરો ને લોકો પાછળ-પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા. આપણા ત્રણ સાયકલસવારો ધીરેધીરે હાંકતા હતા. રસ્તો ઘટાદાર હતો. આસપાસનાં ગામડાંમાંથી લોકો રસ્તાની બન્ને બાજુએ ઊભા રહ્યા હતા. પગે લાગતા. તેમની આંખમાં આશ્ચર્ય ને કુરુણા હતાં. નારોલ આવ્યું ને ગયું. છેવટે આવ્યું અસલાલી. અહીં પ્રથમ રાત ગાળવાની હતી. અસલાલી પાટીદારોનું ગામ. ધારાળાભાઈઓ પણ ખરા. બધા જ ખેડૂતો.

બાપુની સેનાની આગળ ચોવીસ કલાક અગાઉ નીકળેલી વિદ્યાપીઠની અરુણ દુકડીએ ગામ વાળાઓને સાફ કરી નાખ્યું હતું. આ દુકડી લશ્કરની ‘ સાર્થપર માઈનસ ’ ના જેવું કામ કરતી આગળ ચાલતી હતી. જ્યાં ગાંધીજીનો ઉતારો થવાનો હોય ત્યાં સફાઈ, વ્યવસ્થા વગેરે કરી ગાંધીજીના આવવાની ઘોષણા કરી આગળ નીકળી જતી.

આખું અસલાલી ગામ એક માઈલ ઉપર સામૈયે આવ્યું. બાપુ ને સૈનિકોનો ખૂબ ભાવબીનો સત્કાર થયો. માથે પાણીનાં ખેડાં મૂકીને બહેનો માતી હતી;

“ ઉતારો આરતી ગાંધી ઘેર આવ્યા,
મેં તો થગભોતીડે વધાવ્યા રે. ઉતારો. ”

એમ આપુજીને સાથે લઈ સૌ ગામમાં આવ્યાં. સડક પાસેની ધર્મશાળામાં ઉતારો આપ્યો. લોકો તો અનેક રાષ્ટ્રગીતો ગાવા લાગ્યા, ને જ્યજ્ઞકાર બોલાવવા લાગ્યા. સાંજે સમા થઈ. આપુએ લોકોની પાસે હિસાબ માગ્યો, ખાદી ન પહેરવા માટે કપડાં આપ્યો ને એ જ ગામના ચોરા પરથી મીઠાના કરતું આર્થિક રહસ્ય સમજાવ્યું. મુખીએ રાજનામું આપ્યું ને અસલાલીમાંથી જ લડતનાં શુભ ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં. ગામ બહારથી આવેલા સૌને ગામે ભોજન આપ્યું.

આચાર્ય અને તેના સાથીદારો જમીને સડકની એક બાજુએ પોતાની સાઈકલો ટેકવી, પાસેની ત્રણેય શેતરંજીઓ પાંચરીને બેઠા.

“ સારું થયું કે આજે આપણે ભોજનની ભાંજગડમાંથી બચી ગયા, નહીં તો હાલ્લાની ખીચડી ખાવી પડત! ” આચાર્યે જરા નિરાંતે આળસ મરડતાં કહ્યું. “ પણ કેમ, તને ખીચડી લાવે? ”

“ અરે ભાઈ, પ્રવાસમાં તો બધુંયે લાવે કકડીને જૂખ લાગે કે બધું જ મીઠું સોજીતું લાગે. ” એણે તરત જ ઉત્તર આપ્યો. “ એ તો ઠીક, પણ અહીંના મુખીએ રાજનામું પટકાવી દઈ કમાલ કીધી. શ્રીમણેશ મજેના મંડાઈ ગયા. ગણ્યું, તું તારી ડાયરી રોજ નિયમિત ભરજો. પાછળથી બહુ કામ આવશે. ”

“ મને તો ડાયરી ભરવા કરતાં મગજ ભરવું બહુ મને છે. ને જેવું મગજમાં ઠાંસવા જાઉં છું કે નવાનવા તરંગો, કલ્પનાઓ, તુક્તોઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હું તો આ બધાં દશ્યો જોઉં છું પણ મારું મન પછી મગનમંડળમાં ઊડે છે. ” ગણ્યું વિચાર કરતો હતો એ તો એના કપાળની રેખાઓ ને આંખની મરોડ કહી આપતી.

૨૨ : અરિયણી સાગર

“ત્યારે તું લલિત્યનો મહાકવિ થવાનો ! કહે જોય, તારા મગજમાં શું શું આવે છે ને જાય છે ?” કેકીએ પૂછ્યું.

“આપુને લોકસમુદાયમાં ધૂમતા, રસ્તે ચાલતા, કે પલાઠી વાળી એકલા જોઈ ઘણી કદપનાઓ મારા મનમાં અવરજવર કર્યા કરે છે; એકવિન આનોદ્વિડના ‘લાઇટ ઓફ ઓશિયા’માં—

“આલ્યો, રથામ જનનીમાં આલ્યો.”

“એમ જુદાના મહાભિનિષ્ક્રમણનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે. એ કદપના લઈ આપુનું કોઈ ચિત્રકાર ચિત્ર દોરે તો મને તે સંપૂર્ણ સુરેખ ન લાગે. વળી કાર્ડિનલ ન્યૂમેનનું પેલું,

“Lead kindly light,

Amidst the encircling gloom;”

કે જોનો અનુવાદ

“પ્રેમજળ જ્યોતિ તારો દાખવી

મુજ જીવનપંથ ઉજાળ.”

થયેલો છે; એ અનુવાદમાંયે મને એક ક્ષતિ લાગ્યા કરે છે. અહીં ‘તારો’ શબ્દ અર્થ બદલી નાખે છે. મૂળમાં પ્રેમજળ જ્યોતિને જ સંબોધન થયેલું છે. મને તો આપુને જોઈ તેમને જ ઉદ્દેશીને આ પંક્તિ બોલવાનું મન થઈ જાય છે. અને હજારો મૂક વાણી એ જ બોલી રહી છે. એ આપુને જ પ્રેમજળ જ્યોતિ માને છે. શું, લોકોની આંખોમાં તમે એ ભાષા વાંચી શકતા નથી ? પણ, જો હું ચિત્રકાર હોઉં તો એ ચિત્ર દોરીને પણ ન થંભું,” મણુ જરા થંબ્યો.

“ત્યારે તું શું કરે ?” કેકી વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો. “હું ચિત્રકાર છું. તું કદપના કર, હું રંગ પૂરી દઈશ.”

“ ત્યારે જો કેહી, મને તારો આતશ બહેરામ યાદ આવે છે. આ તો હરતો ફરતો આતશબહેરામ છે. એ ચેતવે છે—પણ મારી કલ્પના અહીં થઈ જતી નથી. ” ફરીથી એ અટક્યો.

“ ત્યારે કેટલે દોડે છે ? સાચે ગણ્યું તું કવિ છે. ” આઝાયેં એની ખીંડ પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“ દોડે છે, ઘણાં વર્ષો પાછળ. કાલીદાસના રઘુવંશમાં. સ્વયંવરમાં વરમાળ કાને પહેરાવતી તે માટે સુનંદા સાથે એકએક રાત્રી પાસેથી પસાર થતી ઈંદુમતીનું કાલિદાસે જે વર્ણન કર્યું છે તે મને આપુને હરતાફરતા જોઈ વારંવાર યાદ આવે છે. એ કહે છે, ‘ બન્ને બાળુએ બેઠેલા રાત્રીઓની ઓળ વચ્ચેથી પસાર થતી ઈંદુમતી કેવી દેખાતી હતી ?

“ સંચારિણી દીપશિખેવ રાત્રૌ ॥ ”

આ ચાર શબ્દોમાં કવિરાજે કલ્પનાની એક લબ્ધ મૂર્તિ ખડી કરી દીધી છે. ” ગણ્યુંની આંખો જરા ફરકવા લાગી અને એણે ઘડીબર મૌન પકડ્યું.

પણ કેહી એમ મુંગો રહેવા દે એવો નહોતો.

“ જો, બાઈ ગણ્યું, આ તારું સંસ્કૃત અંસ્કૃત મને ન સમજાય; તું કહે તો ફારસીના મોટામોટા શેર કે ગઝલો બોલી નાખું પણ હવે તું જલદી કહે પેલી લીટીનો શો અર્થ ? ”

“ રાત્રીમાં મશાલ—શગની જેમ એ ચાલતી હતી. એ તેનો અર્થ ? ત્યાં તો સ્વયંવરનો પ્રસંગ છે. એ બધું અત્યારે જવા દો, ફરી કોઈક વાર તમને એ બધો કહીશ, પણ એ જ કલ્પના મને આપુ વિષે બહુ ગમી ગઈ છે.

“ સંચારિણી દીપશિખેવ રાત્રૌ ।

‘ અને આ શબ્દો મારું મન તેમને જોતાં ઘણીવાર બોલી જોડે છે. અને જો કે એમને તારે ચીતરવા હોય તો ‘ આલ્યો શ્યામ

૨૪ : સસ્તિાથી સાગર

રજનીમાં આશ્યો. ' એમ એમની પીઠ ન ચીતરીશ' પરંતુ તદ્દન ભયંકર અધિકારમાં એક નાનીશી દીપશિખા-શ્વગ આલી જતી હોય તેવા એમને ચીતરજે. એ મજાલેમજાલે તો અનેક દીવા પ્રગટ્યા છે, પગટી રહ્યા છે ને પ્રગટશે. એ પોતે જ એક ભવ્ય કલ્પના છે, જીવંત મહાકાવ્ય છે. એમનું શરીર, એમના શરીરનો રંગ, ને લાખો માનવીઓમાં તરી આવતો એ દેહ જોઈ મને આ જ પંક્તિ વારંવાર યાદ આવે છે :

“ સ્થારિતો દીપશિખેવ રાત્રી । ”

ત્રણે જણુ અવાજ રહ્યા. ચાક્યાપાક્યા બાપુ તો ધર્મશાળામાં સૂઈ રહ્યા હતા. સૈનિકા પણુ ઊંઘી ગયા હતા. પણુ ગામનો સળવળાટ દેમેય ક્યો મટતો નહોતો...ગામમાં મુખીને ત્યાં બેઠેલી બજનમંડળીનાં બજનોના સૂર હવામાં તણાઈ આવતા હતા:

“ઝટ બપું, સ્વરાજ ઘેર લાલું,
મેં હઠ નહીં છોડુંગા.

મને વાગ્યો પરતંત્રતાનો ભાલો,
મેં હઠ નહીં છોડુંગા.

(સાખી)

મીઠાનો કર તોડવા અમે બપું દાંડી ગામ;
ત્યાં સર્વે લેગા મળી, અમે કરશું સવિનય ભંગ રે.

મેં હઠ નહીં છોડુંગા....ઝટ૦

૪. ખેડા જિલ્લામાં પ્રવેશ

“ જયમ શતશત પહાડ-શિખરથી
જળધોધ ધૂધવતો જય.
જયમ ખુશખુશાલ કો જોદો
નિજ અશ્વ નચવતો જય;

ત્યમ સત્યતણો શોધક નિજ પંથે ધસે સદા અવિરામ,
એ સુભટ કાજ કો' નવ કહેજો “ પ્રભુ દે એને વિશ્રામ ! ”
(મેઘાણી)

ત્રણેય મિત્રો તળાવમાં નાહ્યા, ઘોયા ને અરુણોદય થયો.
પવન પણ ખુશનુમા વાતો હતો. તળાવમાં કમળ ખીલ્યા હતાં ને
કમળનાં ગોળમટોળ ને નિર્લેપ યોગી જેવાં લીલાં પાન પર પાણીનાં
મોતી પથરાયેલાં હતાં. પૂર્વાકાશ ગુલાબી હતું. એ ગુલાબી ફલક
આગળ કાળાકાળા ઓળા ફરકવા લાગ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં સફેદ
ટોપીઓનો ઘેર જામ્યો હતો. સફેદ પોતડીવાળા બાપુ, ઊજળા દૂધ
જેવી ખેખે કરતી બકરીઓ ને સફેદ ચાંદની જેવું એમનું દૂધ !
બાપુએ એવા શ્વેત વાતાવરણમાં સૈનિકો સાથે નાસ્તો લીધો.

“ ઊગે છે પ્રભાત આજ ધીમેધીમે ”

કુકીએ કપડાં બદલતે બદલતે ગાવા માંડ્યું. આચાર્યે સામકલો
તૈયાર કરી.

૨૬ : સરિતાથી સાગર

“એ બધું તો ઠીક પણ નાસ્તાનું શું ? પેટના યંત્રને કાલસો નોઈ શે.” આચાર્યે હસતાંહસતાં કહ્યું.

“કાલસો ને પાણી પૂરવાનું સ્ટેશન ખારેજ છે.” ફકી વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો.

આપુ બહાર આવ્યા ને બકરીઓએ બેંબેં કરી વાતાવરણ કરુણ બનાવી મૂક્યું.

“ઢાતાણુ કરતા બચો રે ગાંધીજી
સવરાજ લઈ વહેલા આવજો રે.”

એમ વિદાયગીત ખાતી બહેનોના મુખ પર ગમગીની હતી. એક રાતમાં બધું સ્વપ્નવત્ શું બની ગયું ! અમદાવાદથી આવ્યા હતા એ જ માર્ગે દક્ષિણ તરફ આપુએ પગ ઉપાડ્યા.

એન્જિન ચાલ્યું એટલે આગગાડીના બધા ડબ્બા ચાલવા માંડે એમ પાછળ સેના ને લોકો ચાલવા લાગ્યા. લોકડીને ટેક આવેલાં ઘરડાં ને ફેડે બાળકો વીંટાળીને આવેલી બહેનો ઉદ્વિગ્ન મને એ દિશા તરફ જોતાંજોતાં ત્યાં જ ઊભાં રહ્યાં.

“હવે આ ઘેડેઘડપણે તો હેમાબો ગાળવાનો હોય કે નાસયણનું નામ લેવાનું હોય—પણ આ ભગવાન જેવો ડોહો પગે હેંડતો છેક દરિયે જહે એ બધું આપણે માટેને !” એક કાકા બહુ જ ધીરેથી બોલ્યા.

“ભગવાન એનું ભલું કરજો.” પાસે ઊભેલા સાપની કાંચળી જેવી કરચલીઓવાળાં એક ડોસીમાએ હૃદયના આશીર્વાદ આપ્યા.

અસલાલીમાં પાછી નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઈ. રસ્તાની બન્ને બાજુએ વૃક્ષો આવેલાં હતાં; તેમણે રસ્તા પર ફૂલ વેચ્યાં હતાં. વાંકે પર વાદળી, લાલ, પીળાં ને ભાત ભાતનાં પુષ્પો ખીલ્યાં હતાં, ને તેમના પર પ્રભાતનો મીઠો ગુલાબી તડકો પડતો હતો.

પેડા મિલ્લામાં પ્રવેશ : ૨૭

“અખ તો ખાત ફૈલ ગઈ, જાને સખ કાઈ.”

એમ હવે વાત છાની રહી નહોતી. ગામડેગામડે, મુવાડેમુવાડે ને નેસેનેસે, “સ્વરાજ હેવા ને મેંઠું પકવવા” જતા મહાત્માની કૂચના વાવડ ફેલાઈ ગયા હતાં. ખેડૂતો ગાડામાં બેસીને રાતોરાત એ રસ્તાની બન્ને બાજુએ સિકાઈ ગયા હતા. બહેનો હાથ જોડીને અને બાઈઓ ફાળિયાં ઉતારીને ફેડેથી નમી નમસ્કાર કરતા, ને, “હેલ્લા, ઉઘાડાપુઘાડા લાકડી ઝાલી હેંડે છે તે ગોંધી મહાત્મા” — એમ બાળકોને આંગળી ચીંધી બતાવતાં. બાળકો પણ કમળની કળી જેવા કુમળા હાથ જોડી માથું નમાવતાં. પણેપણે, “ગોંધી મહાત્માની જે.” થી વાતાવરણ ગાળુ ઊઠતું. આ પોકારો સાંભળી આચાર્ય બોલ્યો: “આ આપણું ભારતવર્ષ. સ્વરાજ ને સખરસ એ બધું આ કિસાનો ને પેલા પાછળ મૂક્યા એ મજૂરો માટે જ જોઈએ.”

“ને મૂડીદારોને તો સ્વરાજ હોય કે પરચક તેની ઝાઝી પડી હોતી નથી. તેમને વિપ્લવ ન સદે-ન બમે.” ગણુએ ઉમેયું.

“તું તો ગણુ કવિ!...આવા સુંદર પ્રભાતમાં મૂડી ને કૂડી એવું તને કેમ યાદ આવે છે? કાલ રાત જેવી કંઈક ઉપમાઓ ને કલ્પનાઓ દોડાવ!” કેકીએ કહ્યું.

તેઓ ત્રણે જણુ સાથે સાથે સાથે સાયકલ પર ધીરેધીરે ચાલતા હતા. ક્યાંક ક્યાંક માથે દૂધના પિત્તળના હુમણિયા મૂડી દર્પણિયાં ઝોટેલી ભરવાડણો, રબારણો ને ચારણીઓ રસ્તાની બાજુએ ઊભેલી દેખાતી. તેમનાં બેડાં પર સૂર્ય ચમકારા લેતો ને જણે કળશોવાળાં દેવળનાં શિખરો ઊભાં હોય તેવી તે દેખાતી.

સ્વામીનારાયણે પશુચર અટકાવવા માટે પશુહોમ વગરનો અહિંસક યજ્ઞ પહેલવહેલો શરૂ કર્યો હતો, એ જેતલસર આવ્યું. ત્યાં આજે સ્વામીનારાયણનું મંદિર એ વાતની સાક્ષી પૂરતું ઊભું છે.

૨૮ : સચિતાથી સાગર

ત્યાં પણ લોકોએ સારો સત્કાર કર્યો. અને બેપાંચ બહો સંઘ શેઠાઈ આગળ ચાલ્યો.

“મૂડીવાદ ને શાહીવાદ સર્ગા બાઈબહેન છે.” મણુએ આંખા ઉપર વાંદો નેતા સાચકણ શેઠી, ને કહ્યું. “ભલા રહો; ઉપમા બતાવું.” તે સૌને આગળ નીકળી જવા દીધા ને આગળ ચલાવ્યું, “આ આંખા પર દેખાય એવા. જુઓ, પેલો વાંદો આખા આંખાને ચૂસી કેવો મદમાતો થયો છે ! કેકી, અંગ્રેજીમાં જોને ‘પેરસાઈટ’ કહેવામાં આવે છે તે આ. મૂડીદારો એ સમાજના વાંદા છે.” મણુએ સમજાવ્યું.

“પણ મૂડીવાદને તો ગાંધીજી પંપાળે છે !” કેકીએ બાણી-બૂઝીને વચ્ચે પથરો નાખ્યો.

“એ ભ્રમ છે. ને તારો ભ્રમ આ કૂચમાં જ આગળ ઉપર તૂટી જશે.”

આમ વાતો કરતા તેઓ આગળ ચાલ્યા ને ફરી સૌની આગળ નીકળી ગયા. તેવામાં દૂરથી ઢોલ ને શરણાઈનો અવાજ સંભળાયા. સામે ધૂળ ઊડતી દેખાઈ; અને એમ ગાતાગાતા ને કૂચ કરતા યુવકો ને બાળકોની સેના દેખાઈ.

“સ્વતંત્રતા,   સ્વતંત્રતા,
રહો દિલે તું મૂર્તિમંત,
દેશકાળ કીર્તિ, મોત,
મેળવી બળવી ફર્જ,
કરું અદા, કૃપા કરી,
બતાવ એવું રકૂર્તિમંત.”

સડકનો એક ફાંટો ખારેજડી તરફ હાથ લંબાવીને તે તરફ આમંત્રી રહ્યો હતો, અને બીજો ખારેજ અર્ધ ખેડા બિલ્લામાં પ્રવેશ્યો હતો. આપુ અટકી ગયા, ને ગોવાળિયા ભલા રહ્યો છે એમ

જેઠા જિલ્લામાં પ્રવેશ : ૨૯

લાકડીને ટેકે બેઠા રહ્યા. લોકો હર્ષધેલા થયા હતા અને ખેડૂતોની આંખોમાં કંઈક નવીન આશા ચમકતી હતી.

અસલાલીના પટેલે એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થને જરા બાબુ પર લઈ જઈને પૂછ્યું,

“કેમ કાશીબાઈ, સિંહ કે શિયાળ ?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી એ જરા ખિન્ન થયા ને લાચાર આંખે ને ગરીબડે સ્વરે ઉત્તર આપ્યો.

“પટેલ, શિયાળ. બહુ હમજથો; મખી તો પલ્લવો પણ પેલો ગદ્દુ નાખીને બેઠો સે તે રાગ નહીં આવવા દે.”

“કંઈ હરકત નહીં. જવા દો ત્યારે.” પટેલે આશ્વાસન આપ્યું.

ફરી તેઓ ટાળામાં આવ્યા. હિંદ માતાની ને ગાંધીજીની જય બોલાવતા ગાંધીજી અને સૈનિકોને લઈ સૌ ગામમાં ગયા. ગામ ધમ્મ-પતાકાઓ, તોરણો ને કમાનોથી શણગારેલું હતું, અને એક સુંદર મંકપ પણ બાંધ્યો હતો. તેમાં બાપુ ને સૈનિકોને બેસાડ્યા.

“ને કેપુશર, હવે આપણે આ મેદનીમાં બળી જવાનું.” આચાર્ય બોલ્યો. તેમણે પોતાની સાયકલો ને સામાન એક દુકાને મૂકી દીધા ને કંક્રીએ ચમકતી આંખે ને બન્નેના ખભા ઉપર લટકતાં લટકતાં ગાયું.

“But the Saviour's come Yea blessed
All our labour will repay,
When we gather in the morning
Where the mists have rolled away.*

● હે આશીર્વાદ પામેલાંઓ ! ધૂમસ ભરી ગયેલા પ્રભાતમાં આપણે સૌ ભેગાં થઈએ છીએ ત્યારે આપણને ઉગારનાર આવી પહોંચ્યા છે, હવે આપણે બધો કમ સફળ થશે.

૩૦ : સ્મૃતિતાથી સ્માર

અને આ કડીઓ પૂરી થાય ન થાય એવામાં તો,

મંડપમાંથી ખરે સાહેબના ભજનના સૂર સંભળાયા.

ટાળામાં વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક અમઠાવાદથી આવેલા શેઠિયાઓની પાંધડીઓ દેખાતી હતી. સભામાં ટૂંકું અવચન કરી આપુ જમવા ને આરામ લેવા ઉપડ્યા. તેમની પાછળ પાછળ 'ટાઇમ્સ'નો પ્રતિનિધિ પહોંચ્યો. આખા ગામમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો. લોધાનાં નાનાં નાનાં ટાળાં આમતેમ જામતાં ને વિખરાતાં હતાં. બહેનો પ્રેમ ને દયાથી ગદ્ગદિત થઈ ગઈ હતી.

“આપણે બેરાં પેકટિંગ કરીશું. જોઈએ તો ખરાં કે અયો પીટયો દારૂ પીવા આવે છે તે ! તકલી ને રેંટિયો કોંતીશું.” મંછાએ કહ્યું.

“પેલે રાજનામું ન આલવા દીધું તો ધર્યો રહ્યો. અયું મોં લઈ ને ફરવાનો છે ? આપણે બેરાં સરવસ કાઢીશું. આવા મહાત્મા જેવા મહાત્મા તે વારેઘડિયે ખારેજે આવવાના છે ? ને બચારાં મૂડી હાડકાંના ને વાયે ઊડી જાય એવા ને એમ હેંડતાં હેંડતાં દરિયે જહે ! ધનધન એ મનખા દેહને ને એની જનેતાને—” કાશીબહેન જરા લાલચોળ થઈને બોલ્યાં.

“ને જવાનિયા કંઈ બેહી રહેવાના સે ? એ તો મેહુ પકવવા જવાના ને જેલમાંયે જવાના, ના જાય તો ખારેજની આબરુ જાય. માડી, મારો કશ્નિયો તો ચ્યારનોયે નામ લખાવી આવ્યો છે.” બહેનો આમ અંદર અંદર વાતો કરી હતી.

ગામના એક નાના ધરમાં કેટલાક લોકો ખેતી કંઈક ચૂંથણી ચૂંથી રહ્યાં હતા.

“આવા તે કંઈ મહાત્મા હાલી મળે, કિશોરભાઈ ! આપણે તો આજે એ મહાત્માના યે ખરા ને કાલે અંજીન સરકારનામે સરના, ”

ખેડા જિલ્લામાં પ્રવેશ : ૭૧

કેમ જીલો છો ? ‘વિવેકથી બન્યો રહે હોણી ને વળી દુધ !’ દહકા પહેલાં આજ તમારા ગોધીએ એક વરહમાં સવરાજ અપાવાનો ખૂંગિયો સાચો હતો. તેને વરહ થઈ ગયાં દહ. હવે ના મધ્યુ ત્યારે હેંડી નેકળ્યા, મેકું મકવવા !!” એક ટૂંકી ગરદનવાળો માણસ મોલી રહ્યો હતો.

“ પણ આપણા ગોમની આબરુ ?...મનોરહાસ એ વાક્ય પૂરું કરે એ પહેલાં તો એણે વચ્ચે જ ઉપાડી લીધું. “ જય, એમને ? આ બધો તમાહો તો હેંજો હેંડતાં થહે ને બે દહાડા પછે તમે જ કહેશો કે અલ્યા...પેલા મારા કેસને માટે કચેકટરને કહેજો ને બીજો ત્રિયો નેકળશે તે કહેશે જરા મોમલતદારને કહેજો, ને ફાજદારને કહેજો...આપણે તો એમનાથી બીજાના.”

પછી તો સૌ ચૂપ થઈ ગયા ને બેઠ્યા.

આરામનો સમય પૂરો થયો ને આગળ ચાલવાની તૈયારી થઈ. વાતાવરણ પાછું તેજ થયું.

બારેજની હવે નવાગામ-નાયકા તરફ આથમણી દિશાએ સડક ચાલી જતી હતી...દળ તો હાલવા માંડ્યું. રસ્તાનું વાતાવરણ હવે ધીરેધીરે બદલાતું હતું. ગમે તેમ તોયે અસલાલી અને બારેજ એ શહેરના રંગે રંગાયેલાં. પણ આ પશ્ચિમ દિશા તરફ અમદાવાદ જિલ્લાની હદ આસ્તેઆસ્તે કપાતી જતી હતી ને શહેરની સંસ્કૃતિ પાછળ ને પાછળ રહી જતી હતી. નવાગામ આવ્યું ને બાપુએ ખેડા જિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો.

“ હવે કંઈક નવાબૂતી થવાની જ.” ગણુએ ગામમાં પેસતાં જ અવિશ્વવાણી બાળી. “ આ તો ખેડા જિલ્લો ! ”

નવાગામ સુધી બારેજના લોકો આવ્યા. ગામમાં ઘોળા ટોપીનો ઘેર જમ્યો...એ બધામાં પાંચ ટોપીઓ ને પાંચ ચહેરા એકદમ તરી આવતા હતા. એમને જોઈ બાપુ બડબડાટ હસી પડ્યા.

૩૨ : સચ્ચિત્રાથી સાગર

“ જોયું એનું મુક્ત હાસ્ય ? એ હાસ્ય ત્રિભુવનવિજયી છે.
શત્રુ-મિત્ર સૌને એ જીતી લે છે.” આચાર્યથી જોવાઈ જવાયું.

સામેથી પાંચિયે નમસ્કાર કર્યો અને બદલામાં ધબબા મળ્યા.
એ પાંચને જોઈ સાઠ વર્ષના ડોસામાં નવીન પ્રાણ સંચાર કર્યો. ને
લોકો તો પેલો ધબબો પડતાં માજી બેઠ્યા :

“ મોહન ગાંધી મેહું ચોર,
મોહન પંડ્યા કુંગળી ચોર;
જે રણછોડ, માખણચોર.”

એ પાંચ જણ સત્યાગ્રહની લડાઈના વાવડને ચોદિશ ફેલાવતા
ને આ યુગપુરુષની વાટ સાફ કરતા, માનવસાગરને ભરતી ચડાવતા,
મુદ્દની નોખત વગાડતા વગાડતા, ખેડા જિલ્લાને દ્વારે સેનાપતિનું
સ્વાગત કરવા આવી બિલા હતા. બાપુને લઈ તેઓ ગામમાં પેઠા.
બાપુને અમદાવાદ જિલ્લાની હદ સુધી વળાવવા આવેલા એ હરિ-
પ્રસાદો-એક દેસાઈ ને બીજા મહેતા પ્રજ્ઞામ કરી પાછા ફર્યા.

૫. વાઈસરોયનું સ્વપ્ન

“ હીપજોત એક અગ્નિથી સઘળે જુઓ જાગે. ”

(દયારામ)

પૃથ્વી અંતરિક્ષમાં દિવસરાત સપાટાબંધ ઘૂમી રહી હતી. આપણને ખેળામાં, કેડે કે ખભા પર વળગાડી એ ફેરફાદી ફરી રહી છે, એટલે એનો એ અથાગ વેગ આપણે અનુભવી શકતા નથી. આટલી બધી ગતિથી ચક્કર લેતી ને પાછી સૂર્યની આસપાસ ફાદડી લેતી પૃથ્વીમાતા અંતરિક્ષમાં પાણી, પવન ને બીજાં પરમાણુઓના ગોટેગોટા ઉડાકતી કદી પણ થાકને ઓળખતી નથી; આરામ લેવા થોભતી નથી.

ક્રાંટિયર મેલ, તોફાન મેલ, ડેક્કન કવીન સુસવાટા લેતી, રેલના પાટા પર જ્યારે ગાંડીતૂર થઈ આગળ ધસમસી રહી હોય છે ત્યારે અંદર બેઠેલાને એ વેગનો યથાર્થ અનુભવ થતો નથી, પરંતુ બહારથી જોનારને તો તેની બારીઓ પણ પૂરી દેખાતી નથી. એમ પૃથ્વી માતા તો તેથી થે અનંતગણી ગતિથી ગરબે રમી રહી છે...જે સૂર્યદેવમાંથી છૂટી પડી ગઈ છે એને મનાવવા, એના વિયોગની મારી ખેંચાકળાખેંચાકળા એ જાણે સૂર્યદેવ ગરબો હોય અને પોતે એમની આસપાસ રાસ ખેલી રહી હોય, ગરબે રમી રહી હોય એમ ઘૂમ્યા જ કરે છે.

દિવસરાત, દિવસરાત, રાત ને દિવસ, પ્રકાશ ને અંધકારમાં એનાં પાસાં ફરે એમ ફર્યા કરે છે, ને મનુષ્યનું આયુષ્ય એ રીતે મપાયા કરે છે.

૩૪ : સરિતાથી સાગર

પૃથ્વી માતાને ફરતેફરતે હિંદુસ્તાન તરફનો ભાગ અંધકાર તરફ આવી ગયેલો છે. રાતનો સમય છે...ભારતવર્ષના પાટનગર દિલ્હીમાં જળજળી ગયું છે...દિલ્હી એ હિંદની પ્રાચીન રાજધાની ! ઈંદ્રપ્રસ્થ, કુરુક્ષેત્ર, જૂની ને હવે નવી દિલ્હી ! સામ્રાજ્યોનાં અબ્યુદય ને પતન, પારણાં ને કળ્પર, હાસ્ય ને આંસુ, કાવાદાવા ને દગલ-ખાણ; અને અનેક સદોષ ને નિર્દોષ, નાનાં ને મોટાં, પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓના રક્તથી તરખોળાયેલી એ ભૂમિ...દિલ્હીમાં ને દિલ્હીની આસપાસ માઈલો સુધી ફરે તો આ પતનઅબ્યુદયનો ઇતિહાસ જાણે ઠેરઠેર બટકતો દેખાશે...ઇતિહાસનાં આ રખડતાં-રવડતાં, જીર્ણ થઈ ગયેલાં કે કંઈક નામમાત્ર દેખાતાં ખંડિયેરાની વચ્ચે, નજીક થઈ દટાઈ ગયેલાં સામ્રાજ્યોનાં વીંખાઈપીંખાઈ ગયેલાં રખડતાં રવડતાં હાડકાંઓની વચ્ચે, પાંચ હજાર માઈલથી આવી અનેક કાવાદાવા, કાવતરાં ને હત્યાકાંડનું સત્ર સમાપ્ત કરી અંગ્રેજોએ અજિનવ સામ્રાજ્યના પ્રતીકસમાં જીવ્ય મકાનો, ખાગ-ખગીયાઓ, હોજ કુતારાઓ, ભૂમિતિની સુરેખ રેખાઓ જેવા સ્વચ્છ ને માપબંધી રસ્તાઓ બાંધ્યા છે. વડી ધારાસભાનું ગોળ સફેદ મકાન રોમન સામ્રાજ્ય વખતના ડોમ્સ સભાગૃહની, મેક્ટેરિયટ ને વાઈસરીગલ લોન્ડ દિલ્હી ને આગ્રાના લાલ કિલ્લાઓની ને ત્યાં આસપાસ વાઈસરોયો વગેરેનાં પૂતળાં ભારતવર્ષની પરતંત્રતા ને આલીસ કોટિ માનવોની અસહાયતાની યાદ આપ્યા કરે છે...

એ નવું દિલ્હી !

મધરાતે વાઈસરોય લોર્ડ અરવિન થાક્યાપાક્યા, અનેક વિચારો ને આઘાતપ્રત્યાઘાતોને મનમાં ગૂંથતા ગૂંથતા હમણાં જ જરા નિદ્રાદેવીને આધીન થઈ ગયા છે...દિલ્હીમાં માથે મુગટ પહેરનાર કદી નિરાતે જાંઘા છે ? વાઈસરોયની આખ મિયાઈ ગર્મ અને તેમને સ્વપ્ન આવ્યું.

સ્વપ્નમાં તેમણે શું જોયું ?

દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં મોગલ વંશનો છેલ્લો બાદશાહ બહાદુરશાહ અને તેની અત્યંત રૂપાળી ને બુદ્ધિશાળી બેમમ જિજ્ઞાસુ મહાલના આત્માઓ રંગૂનની કબરોમાંથી ઊઠી માઈલોની મુસાફરી કરી આવીને ઊભા છે. અને વર્ષો પછી પોતાના આ જૂના આવાસને ફરીફરીને જોઈ રહ્યા છે...

“જિજ્ઞાસુ ! જો મેં વખતખાંતી સલાહ માની હોત અને કિલ્લાહીન બને અને અંગ્રેજો પર વિશ્વાસ ન મૂક્યો હોત તો ‘પગની બાજુ ન બગડી હોત ! મારા શબ્દોથી બીયારો વખતખાંતિ નિરાશ થઈ ગયો હશે...” આમ બહાદુરશાહ બોલતો સંભળાયો. એટલી-વારમાં લાલ કિલ્લાના ભોંયરામાંથી જાણે અવાજ આવતો કાને પડ્યો. નમ્ર પણ બુદ્ધિ અવાજ હતો.

“પણ માલિક આપે તો કહ્યું, ‘મેં નહીં, મેરે ખાનદાનમેં સે નહીં, ન સહી, તુમ યા ઔર કોઈ હિન્દોસ્તાનકી લાજ રકખે.’” ને પછી હું સંપૂર્ણ નિરાશ થઈ ચાલી નીકળ્યો. લશ્કર વિખેરી નાખ્યું. ફકીર બન્યો. પણ મારો રુહ જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનની લાજ સાચવાયેલી નહીં જુએ ત્યાં સુધી શાંત નહીં રહી શકે, માલિક !”

એટલામાં તો હસનની ગોળીએ વીધાયેલા બહાદુરશાહના બે દીકરા મિરજ મુગલ, મિરજ અનવર સુલતાન અને દીકરાના દીકરા મિરજ અબૂલકરની ચીસો સંભળાઈ.

“બાપુ, બાપુ, દાદાજી, હસેને અમને દગાથી ગોળીએ વીધ્યા છે. ખાસ, ખાસ, બાપુ અમારી તરસ હજુ છીપાતી નથી !”

જિજ્ઞાસુ જરા બેચાકળી બની ગઈ, ને બોલી જવાયું.

“ક્યાંથી છીપે, બેટા ! તમારા લોહીના ખોળા પીને હસનની ખાસ છીપી...નહીં તો એ ગંડો થઈ જતો.”

એટલામાં તો એ ત્રણે શાહજહાનનાં માથાં લઈને જાણે

૩૬ : સસ્તિમાંથી સાગર

હસન સામેથી આવતો હોય એમ દેખાયું; ત્યાંથી હવામાંથી જ આવજા આવ્યો.

“બાદશાહ; વરસોથી કંપનીએ બંધ કરેલી આ બેટ લો.”

બુદ્ધા બાદશાહની આંખો ચમકી ઊઠી. મોગલ સલ્તનતનો બધો પ્રકાશ એકસામટો એની આંખોમાં આવીને બળી રહેતો દેખાયો; ને તેણે ધીરજથી પેલાં લખડતાં મસ્તકાને કહ્યું :

“અલ હમદોલિલાહ ! તૈમુર કી ઓલાદ એસી હી સુખ” રહ હોકર બાપકે સામને આચા કરતી થી.”

બહાદુર આટલું બોલી રહ્યો એટલામાં તો સામેના ખૂણાઓ-માંથી બુદ્ધો શાહબંદો મિરજા કૈસર લાકડીને ટેકેટેકે અને શાહબંદો મોહમદ મિરજા સધિવાના દરદથી પિડાતો જમીન પર ઢસડાતા ઢસડાતા આવતા દેખાયા. એમના ગળામાં હજુ ફાંસીનાં દોરડાંની નિશાની હતી, અને એમની પાછળ ચક્કી પીસીપીસીને ને જોડોમાં કાચકાના માર ખાઈખાઈ ને મરણ પામેલા કેટલાક રાજકુટુંબીઓ આવ્યા.

મિરજા કાયાશ ઘોડા પર બેઠેલો હાજર થયો.

બહાદુરશાહથી હવે બીજું રહેવાતું નહોતું. તે અને એમની નીચે બેઠાં. જે ફર્શ પર ગાલીચાઓ પથરાતા ને સિંહાસનો ગોઠવવામાં આવતાં ત્યાં આજે પાથરવા એક સાદડી પણ નહોતી. વર્ષોથી ધૂળ ચડેલી હતી, જતુંઓ ખદખદતાં હતાં. આ ‘દીવાનેખાસ’ એક કબર જેવો જ થઈ ગયો હતો.

“બેટા કાયાશ, તારો ઘોડો કેમ રડી રહ્યો છે ?” બિન્નતે પૂછ્યું.

“વાલીદન, એટલા માટે કે હસનનું વેર લીધા વિના, ન જંપવાના એણે શપથ લીધા છે. એ મને નીચે પણ ઊતરવા દેતો નથી.” કાયાશે કહ્યું.

“પણ હવે એ વેર લેવાના દિવસો રહ્યા નથી, બચ્યા. મોગલ સલ્તનત ધૂળધાણી થઈ ગયેલી છે. નામ તેનો નાશ ! સામ્રાજ્યોની કબજો એમ જ ચણાય છે, બેટા.” બહાદુરે નિરાશાથી કહ્યું.

“પણ બાપુ, આઝાદીની કદી કબજો ચણાતી નથી. આઝાદી કદી મરતી નથી. અને આપે કહ્યું હતું ને કે :

“યા ઔર કાઈ હિંદુસ્તાનઝી લાજ રકબે.” એ શબ્દો યાદ કરીકરી મારો ઘોડો મને નીચે ઊતરવા દેતો નથી. હિંદોસ્તાં આઝાદ થયા વિના એ નહીં જાય.” આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં એના ઘોડાના નેત્રોમાંથી અગ્નિની જ્વાળા વરસવા લાગી.

લોર્ડ અરવિન જરા ચમક્યા. દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં આ દિવંગત આત્માઓને જોતાં નહીં, પરંતુ ઘોડાની આંખનો અગ્નિ જોઈ એ જાણ્યા, ને પદ્મગમાં એમનાથી પાસું બદલાઈ ગયું. એમની આંખ એ ઝગારાથી જરા ઊઘડી ગઈ, પણ ઊંધનો ભાર એવો હતો કે પાંખી તે બિડાઈ ગઈ.

પાદશાહની વહાલી દીકરી રાખિયાએ રાટીના ટુકડાઓ પણ ન મળવાથી હુસેની નામના એક બખરચી સાથે લગ્ન કર્યું અને ખીજ દીકરી ફાતમા પેટનો ખાડો પૂરવા માટે પાદરીઓની એક કન્યાશાળામાં શિક્ષિકા થઈ...તેમના આત્મા પણ ગતે નહોતા ગયા. મોટી બખરદસ્ત સલ્તનતની શાહજાદીઓ આમ રાટીના ટુકડાઓ માટે વિવશ થઈ ગઈ હતી.

આ બન્ને શાહજાદીઓ જ્યારે નત મસ્તકે એક હલકટ ગણાતા બખરચીની સાથે આવતી જણાઈ ત્યારે ધૈર્યની મૂર્તિસમા બહાદુર-શાહની આંખોમાંથી અશ્રુના દાણા સરી પડ્યા. ને આ સ્વપ્ન જોઈ રહેલા જલા વાઈસરોયને પોતાની દીકરીઓનું સ્મરણ થઈ આવવાથી તેમના ચિત્રગુપ્ત મને પણ આંસુ સારી દીધાં.

બાખરચી બહાદુરશાહ...મોગલ સામ્રાજ્યનો ઉપકાળ ને

૩૮ : સરિતાથી સાગર

અસ્તાચળ. ઊગ્યું તે આથમ્યું. જે જહેમત, કલેઆમ, સાચુંજૂઠું, વેર, લોક, બાઈબાઈનાં ખૂન વગેરે શેતાનિયતથી પાળ્યુંપોષેલું હાથમાંથી સરી ગયું. અરવિને બહાદુરશાહના કુટુંબની લાલ દિલ્લાના દીવાનેખાસમાં અપમૃત્યુએ મરેલી વ્યક્તિઓના આત્માઓને છેલ્લેલેલા મળી લેતા જોયા. હૃદય ખિન્ન થયું.

“સામ્રાજ્યો જે રીતે બંધાય છે તે જ રીતે નાશ પામે છે.”
તેમનાથી બચી જવાયું.

સ્વપ્નનો પૂર્વાર્ધ પૂરો થયો...૧૮૫૭ થી ૧૯૩૦, આશરે ૭૦ વર્ષનો ગાળો...વાઈસરોયો આવ્યા ને ગયા—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ દિલ્હીમાં ચાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ ટકી રહેવાની આશાએ મોટાં-મોટાં આલીશાન મકાનો બાંધીને નિરાંત અનુભવવા લાગ્યો...ચારે-કોર નજર ફેરવતાં એની સામે આંખ ઊંચી કરે એવું કોઈ ન દેખાયું; ચોગરદમથી નજરાણાં, કુરનીશો, જીલ્લખેક...લળીલળીને લાગું પાય—ચરણચુંબન એ સિવાય બીજું કોઈ નહીં; કોઈ નહીં! કોઈ કહેતાં કોઈ જ નહીં!

પણ...

‘૫૭ પછી મહારાણી વિક્ટોરિયાનો ઢંઢેરો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો...પણ અવધની પરાક્રમી, સુચતુર સતી—બેગમ હજરત મહેલે એ ઢંઢેરાનો ઉત્તર આપતાં પ્રજા જોગો એક ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો હતો.

“આપણી પ્રજામાંથી કોઈ પણ અંગ્રેજોના ઢંઢેરાની જાળમાં ન ફસાય.”

વળી નાનાસાહેબે હોપ ટ્રાંટને લખેલો ઝંલો પત્ર,—

“હિંદુસ્તાન પર રાજ્ય કરવાનો તમને કાલે અધિકાર આપ્યો ? શું તમે ફિરંગીઓ બાદશાહ છો અને અમે આ અમારી માતૃભૂમિમાં ચોર છીએ ?”

હજરતમહાલ ને નાનાસાહેબના ઉપલા શબ્દો હિંદના વાતા-વરણમાં ફરતા રહ્યા. આ નાનાસાહેબ પણ ઠંડીગાર શાંતિમાં કાળમહાસાગરમાં ગરકાવ થઈ ગયા. અને મિરજ કાયાશનેા ઘોડો ફાટી આંખે અગ્નિ વરસાવતો સારાયે મુલકમાં ધૂમવા લાગ્યો.

પછી તો સમ્રાટ બહાદુરશાહ, જિન્નતમહાલ અને શાહખદા જવાંવખતખાંના પાક આત્માઓ પોતાને સ્થાને ચાલી નીકળ્યા. ને દીવાનેખાસ સદાને માટે સૂનો પડ્યો.

અરવિનનું સ્વપ્ન અહીંથી તૂટ્યું નહીં. ૧૮૫૭ થી ૧૦૦ વર્ષ પાછળ બરાબર ૧૭૫૭ના પ્લાસીના રણસંગ્રામમાં એણે લોડ ક્લાઈવને લડતો જોયો. પણ એ શુદ્ધ આત્માને ક્લાઈવ લડતો નહીં પણ લુચ્ચાઈ કરતો, કુટનીતિઓ ખેલતો દેખાયો; ને એ પ્લાસીના રણક્ષેત્રમાં હિંદમાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનાં બી વેરાઈ જતાં એણે જોયાં. ૧૭૫૭ થી ૧૮૫૭—વર્ષો ફક્ત ૧૦૦! આ ત્રણ આંકડા પર એમની આંખની પાંપણો ફરતાંફરતાં તો એમણે ધણુંબણું ત્વેયું! બી તેવું વૃક્ષ! ૧૦૦ વર્ષ સુધી એ ફાલ્યું ફૂલ્યું. ૧૮૫૭માં એ વિષવૃક્ષને છેદનારા ઊભા થયા, પણ પોતે જ કપાઈ મૂઆ. આ કરુણ ઇતિહાસ લોડ અરવિનનાં કરુણ ચક્ષુઓએ વાંચી લીધો, ને ખેચેની અનુભવી.

પણ પછી એ દશ્ય પસાર થઈ ગયું. ને ફરી ૧૮૫૭ના વિજય તરફ આંખો ફરી. મહાભારતના ૧૮ દિવસના નરમેધ—હત્યાકાંડ પછી યુધિષ્ઠિરે નિરાશાનાં વચનો કાઢ્યાં હતાં:

“હે ભગવાન, આ વિજય મને પરાજય જેવો લાગે છે.”
... તેવા શબ્દો આ બલા હાકેમનું હૃદય ખેલી ઊડ્યું. હવે તે એકલા દિલ્હીમાં ફરવા લાગ્યા.

“લાહોરી દરવાજાથી ચાંદની ચોક સુધી ફરતાં એમને આખું શહેર મડદાંથી ભરેલું દેખાયું, કાઈ જીવતું માણસ જ ન મળે.

૪૦ : સરિતાથી સાગર

મહાંથી જ જમીન છવાઈ ચૂકી હતી અને ઢેરલાક તો છેવટની પળોએ અસહ્ય વેદનાથી કરુણ ચીસો પાડી રહ્યા હતા.

ક્યાંક મહાંને કૂતરા ચૂંચી રહ્યાં હતાં ને ક્યાંક ગીધ ઉભાણી ઉડાવી રહ્યાં હતાં. આ મહાંમાંથી એવી ગંધાતી દુર્ગંધ આવી રહી હતી અને દશ્ય એટલું બચાંકર લાગતું કે ત્યાં બિલું ન રહેવાય...”

પણ એવા શવનગરમાં એક પક્ષિત જેવો માણસ બેબાકળો બેબાકળો આવતો દેખાયો...જાણે કે એ ખૂમો પાડી રહ્યો છે;

“ભાઈસાહેબ બચાવો. શીખો ને ગોરાઓએ મારું મોં સંગીનોથી આળણી જેવું વીંધી નાખ્યું છે, ને મારા શરીરને ધીમા અગ્નિ પર જૂંતી રહ્યા છે.”

આ અવાજની દિશા તરફ આંખ ટેકતી તો બળીને કાળા મેશ થઈ ગયેલા, શરીરમાંથી વરાળો નીકળતા, જલતા માંસની દુર્ગંધ હવામાં ફેલાવતા એક માણસને આવતો જોયો...પણ એ ખીચારો છેક નજીક આવ્યો ત્યાં સુધીમાં તો તૂટીને ઢગલો થઈ ગયો.

આ ગોઝારું દશ્ય જોયું ન ગયાથી ત્યાંથી એમણે બીજી તરફ ચાલવા માંડ્યું.

પણ ત્યાંયે કોઈ ન મળે. બધું સુમસામ...એટલી વારમાં એક મક્ષીમાંથી એક બાઈ સડસડાટ દોડતી આવતી દેખાઈ. તેણે છેક પાસે આવી ખૂમો પાડવા માંડી... એ વૃદ્ધ બાઈને જોઈ દયાળુ વાઈસ-રોયથી સહેજે પૂછી બચાવું :

“માતાજી શી ફરિયાદ છે ?” આવા માયાળુ શબ્દો સાંભળી તે દેહ થંભી ગયો...ને તેણે અત્યંત દયાયેસે અવાજે કહેવા માંડ્યું :

“મારો એકનો એક દીકરો હતો. એને તો છેક ઘરમાં આવી કાપી નાખ્યો. પછી મારી આંધળી બેટી ને હું બુઢી મા બે જ બાકી રહ્યાં...બેટીને થયું હવે ઇજ્જત પર હુમલો થશે એટલે એ ઘરના દાંકામાં પડી, ને તેની પાછળ પાછળ હું પણ પડી.”

આટલું બોલતાંબોલતાં બાઈ જરા થંબી. સામે બિબા રહેલા માણસની સહાનુભૂતિ, ને આંખોમાંથી ઢસઢસતાં આંસુ જોઈ એને જરા હિમ્મત આવી.

“ ને બાઈ! જ્યારે દિલ્હીના કેટલાયે ઇજ્જતદાર ઈસમોને એમ લાગ્યું કે તેમની મા, બહેન કે દીકરીઓની આબરૂ સહીસલામત નથી જ ત્યારે તેમણે જાતે તેમની કતલ કરી નાખી ને પોતે આત્મઘાત કર્યો...”

આ બધા આત્માઓ ગતે ગયા નથી ને તેમનાં ટોળાંનાં ટોળાં બટક્યાં કરે છે.

આ બધું હવે તેમનાથી જોયું કે સાંજભર્યું જતું નહોતું. આત્મા કંપી ઊઠ્યો હતો.

૧૮૫૭ પસાર થઈ ગઈ. મહાંતની સાફસુરી થઈ, અને ફરી નવી ઢબે દિલ્હી વસવા લાગી. પહેલાં તો હિંદુઓને કંઈ ઢંડ વસૂલ કરી એમના મહોલ્લાઓમાં વસવા દીધા. પછી ૧૮૫૮ના માર્ચમાં મુસલમાનોને પાસ આપીઆપીને શહેરમાં વસવા આવવાની રજા આપી.

વિપ્લવકારીઓએ વિપ્લવને દેશને ખૂણેખૂણે ફેલાવવા માટે કમળ ને રોટીનાં પ્રતીક રાખ્યાં હતાં. કમળ એક પલટણમાંથી બીજામાં ફરતું ને વિપ્લવનો આતંક વહેંચાતો. હવે તો પલટણો થાકી ગઈ હતી. રાજાઓ ને જમીનદારો ઠંડા પડી ગયા હતા, પણ વાઈસરોયે, રોટી તો હજીયે ૭ લાખ ગામડાંમાં એકથી બીજે સ્થાને ફરતી જોઈ.

“ રોટી જ બધા વિપ્લવોની કારણભૂત હોય છે ” ગામેગામ ફરતી બાખરીઓ જોઈ વાઈસરોયથી સ્વપ્નમાં જ બોલાઈ જવાયું : “ ને રોટીની ક્રાંતિ સૌથી બૂંડી હોય છે. ”*

“ ફ્રેંચ વિપ્લવ, અમારો જ વિપ્લવ, રશિયન વિપ્લવ, બધે જ

૪૨ : સરિતાથી સાગર

રોટીનો જ પ્રશ્ન...કાઈકે રોટી સારી ધડાયેલી, મહોવણવાળી ને ગોળમટોળ હતી, તો કાઈ બળેલી, દાઢેલી ને સૂકી હતી...એવામાં એક માણસ દેખાયો...પણ તો વિચારે પડી ગઈ હતી. બધે શાંતિ દેખાતી હતી. તેવામાં એક ઠિંગણા માણસની આંખોમાં સ્વાતંત્ર્યનો આગ દેખાવા લાગી. એણે માથે પૂણેરી પાઘડી મૂકી છે, પગમાં એ જ લાલચટકે પૂણેરી જોડા, પેશવાઈ અંગરખું, અણનમ મરતક, મરજવાની મૂંછા, ગૌરવવંતી છાતી! વિપ્લવને શ્રાદ્ધદિને એનો જન્મ. એને આ મશાણની શાંતિમાં ધોણણા કરતો સાંભળ્યો:

“સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક છે ને તે હું લેવાનો જ.”

આ મંત્રે હવામાંથી સુસ્તી ઉડાડી દીધી. એણે પણ કહ્યું,
“સ્વરાજ્ય એ રોટીનો પ્રશ્ન છે.”*

હવે આ વિપ્લવની રોટીઓ તો ઝપાટાબંધ ફરતી દેખાવા લાગી. આ માણસે દેશમાં ફરી ચારેકાર વંટોળ ચડાવી દીધો.

૧૯૨૦; ને જૂના વિપ્લવનો આ આત્મા દેશને મૃત્યુની શાંતિ-માંથી સજીવન કરી કાળમહાસાગરમાં વિલીન થઈ ગયો...પણ દેશનો આત્મા ફરી ચેતી ઊઠ્યો.

આ બધું દશ્ય રૂપેરી પડદા પરથી સરી જાય એમ સરી જતાં અડધી રાત પૂરી થઈ ગઈ.

પાછલી રાતનો ફૂકડો ખોલ્યો.

“હું તમને કહું છું, કે તે રાતે એક પથારીમાં બે માણસો હશે; એક સૂતો જ રહેશે અને બીજાને લઈ જવામાં આવશે.

“બે બાઈઓ સાથે દળતી હશે; એક રહેશે ને બીજાને લઈ જવામાં આવશે.

“બેતરમાં બે માણસો હશે; એકને લઈ જવામાં આવશે ને એક પાછળ રહેશે.”

* સ્વરાજ હે પોટપાળ્યાચ્યા પ્રશ્ન માહે ।

એક વાઈસરોય પથારીમાં સૂતા રહ્યા ને બીજા સ્વપ્નાવસ્થામાં સારો દેશ ફરવા લાગ્યા.

હવે તો ભૂતાવળ, દાવાનળ, ન દેખાયાં પણ તેમણે જગતને પાવન કરવા જતી સફેદ માનવસરિતા સ્વાતંત્ર્યસાગર તરફ જતી જોઈ...અને જિસસ જાણે કે એમાં ઘૂમી રહ્યા હોય અને પ્રભુનું રાજ્ય આવવાની વાત કલહથી ચાકી ગયેલા જગતને સુણાતી રહ્યા હોય એમ લાગ્યું...કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને અટકથી કટક સુધી એ માનવીની વાણી સાંભળવા, એને જોવા લોકો તલસી રહ્યા હતા:

“ સર્વે વાંછન્તિ તં જના :

વેણું મધુરનિષ્વાનં વને વનમૃગા દિવ । ”

ઘડીભર એ મનુષ્યને સાંભળવા વાઈસરોય પણ થંભી ગયા.

“ મૃત્યુની છાયા ને અધિકારમાં બેઠેલાઓને પ્રકાશ આપવા શાંતિને માર્ગે આપણને દોરવા માટે ” આ માણસ આવેલ છે...

સવાર પડી ગઈ...સ્વપ્નસૃષ્ટિ અલોપ થઈ ગઈ...પથારીમાંથી બહાર ગયેલા માણસ પાછો આવીને પથારીમાં સઈ ગયો...રાજની જેમ લોડ અરવિન ગઈયા, ચાપાણી પીધાં...પણ રાતનું સ્વપ્ન મગજમાંથી જતું નથી. ઘડીમાં પોતે દુનિયાને નાશમાંથી ઉગારવા માટે આવેલ ઇશુની પાવન પગલીઓ સરિતાથી સાગર તરફ જતી... પડતી ને કુંકુમવર્ણી છાપ પાડતી જુએ છે. મનમાં ઘડભાંગ આલ્યા કરતી હતી. એમનો સાચો ખ્રિસ્તી આત્મા એ મહાનુભાવ પાસે જઈ પીટર કે પાઉલ બનવા તલસી રહ્યો, પણ નોકરે આવી છાપું હાથમાં મૂક્યું.

“ ગાંધીજીની ઠાંડી ફૂથ.

જગતનો અફલુત બનાવ.

પકડાયા નહીં. સુખીઓએ ફગાવી દીધેલાં સુખી પદ.

ડોલી રહેલું અત્રેજી રાજ્ય ”

૪૪ : સરિતાથી સાગર

આ શબ્દોવાળાં છાપાંનાં મોટાં મથાળાં વાંચતાં વાંચસરોયમાં ધ્રુપાઈ રહેલો સામ્રાજ્યવાદી અંગ્રેજ બ્રહ્મચારી બેઠ્યો. અરે ! હું વાંચ-સરોય છું. રાજ્ય ચલાવવું છે. કાયદા પળાવા જ જોઈએ. એ ૮૦ જણને પકડી જેલના દરવાજા પાછળ ખોસી દીધા કે ખેલ ખલાસ... આંખો આ વિચારે લાલધૂમ થઈ ગઈ. એમણે ચપરાશીને જૂમ મારી.

“ રોબર્ટ્સ ! ”

ચપરાશી એકદમ અંદર આવ્યો. બૂકીને સલામ કરી બેઠો રહ્યો.

“ જા, મારા અંગત મંત્રી અને રાજદ્વારી મંત્રી તથા ગૃહ-મંત્રીને હમણાં ને હમણાં ફોન કરી બોલાવ ”

“ જી હજુર ” કહી રોબર્ટ્સ બિદાય થયો.

પણ એવામાં પાછળથી કંઈક અવાજ આવતો સંભળાયો.

“ અને હું તમને કહું છું કે મિત્રા ! આ શરીરનો નાશ કરી શકે તેમનાથી ડરતા ના...તેથી વધુ તેઓ કંઈ કરી શકવાના નથી.”

સામે લટકી રહેલી ઈશુની છાંયી હસી રહી હતી અને ટેબલ ઉપર મૂકેલા કાંસાના ફોસમાંથી જાણે લોહીનાં ટપકાં ચૂર્ષ રહ્યાં હતાં. વાંચસરોયે કરી જૂમ મારી.

“ ઈવાન્સ ”

બીજો ચપરાશી દોડી આવ્યો.

“ પ્રેસીડેન્ટ પટેલને હમણાં ને હમણાં ફોન કરો ને બોલાવો. ”

ઈવાન્સ પણ ગયો. વાંચસરોયે આરામ પુરશીમાં પડી છાપાં વાંચવા માંડ્યાં...અધે ગાંધી ગાંધી, સિવાય બીજી વાત જ નહોતી.

કલાકેક પછી વિકૃલભાઈ પટેલ અરવિનના ખંડમાં પેઠા...

“ મિ. પટેલ, આ ગાંધીએ તો દેશને સળગાવી મૂક્યો. જમતનાં બધાં પત્રો એ જ સમાચારથી ભરેલાં છે. મારે હવે સત્તા વાપર્યા વિના છૂટકો જ નથી...એ માણસ તો અંગ્રેજ સામ્રાજ્યની જડ ખોતરવાની વાતો કરી રહ્યો છે.”

વિકૃલભાઈ તે વિકૃલભાઈ! તેમણે ધીરે ને ઠાવકે મોઢે કહ્યું :
“ મારા નામદાર, તમે વ્યર્થ બજરાઓ છો. આ તો એ ડોસાનો
રટંટ છે. આ મહિનો માસ રખડી ખાશે. નાનાંનાનાં પડીકામાં
મીઠું વેચશે...દાંડી જશે. બીજું કરશે શું? વળી કંઈક ચૌરીચોરા
જેવું છમકલું થયું કે હરહર મહાદેવ...પાછી પિછેહક! એમ તો
કંઈ સામ્રાજ્યો બચત્યાં છે? સામ્રાજ્યો તો અહીં ધારાસભામાં
બચલે કે રણમેદાને બચલે.”

આ શબ્દો સાંભળી વાઈસરોયને ટાઢક વળી. એ રણનેધાર
ભાઈ ઓમાથી એક તો આપણે પડખે છે!

“ ત્યારે તમારી શું સલાહ છે?”

“ મારી? છાનામાના જોસીને જોયા કરવું. છાપા વાંચવાં પણ
તેમનાથી દોરવાવું નહીં.”

આ પછી બીજી પરચૂરણ ગપ્પાગોષ્ટી થઈ ને અન્તે મિત્રો
છૂટા પડ્યા.

પછી આવ્યું પેલા મંત્રીઓનું ત્રેખડ. એમાં ગૃહમંત્રીનો
ચોક્કસ મત કે, “ પકડો, જેલમાં ધકેલો ને જ્યાં ચળવળ ફાટે ત્યાં
સખ્ત હાથે દબાવી દો.”

પણ શાણા વાઈસરોયે કહ્યું. “ એમ નહીં; એ માણસની
પાછળ પાછળ જસસો મૂકી દો. એની બધી પ્રવૃત્તિઓ પર લક્ષ
રાખો અને છેવટે એને ગવર્નરના હાથમાં લાગ જોઈ ને સોંપી દેજો.
જો જો, મારું નામ એમાં ન સંડોવાય.”

અને પછી?

“ They watched him, and sent forth spies,
which should fein themselves just men, and
they might take hold of their words, so that
they might deliver him unto the power and
authority of the governor.”—Bible.

૬. વાત્રક ઓળંગી

“ જાગ રે નર જાગ રે,
રૈની ખસેરા ઠર છે ડેરા
ઊઠ ચલના પરભાત રે. ”

*

“કુકી, આ ત્રણ જણ ખાઈ બહેલા લાડવૈયા છે. એમણે
ધર બાળીને આ ડોસા સાથે તીરથ કર્યાં છે. પ્રજા એમના ખોળામાં
માથું મૂકી દેતાં અચકાતી નથી. જો દોસ્ત !

‘ મોહન ડા મોહન મિલા
ચગી યુદ્ધ કી ખાત. ’

આચાર્યની છાતી આ નવું દશ્ય જોઈ ફૂલતી હતી.

“ હવે આપણે રણભૂમિમાં પ્રવેશ્યા. ખેડા જિલ્લો એટલે
સત્યાગ્રહનું રણમેદાન ! ” એણે જ આમળ ચલાવ્યું : “ ને પેલા
મોહન પંડ્યા, પહેલા સત્યાગ્રહી, ચોર ને કેદી ! ”

“ પેલા ગામડિયા જેવા ને પાતળા મોંવાળા ને ગરીબ ગાય
જેવા દેખાય છે તે મહારાજ. ને ચશ્માવાળા ફૂલચંદ શાહ. મહારાજ
કુંગળીચોરના ચેલા ને ફૂલચંદ શાહ નડિયાદનો સ્વયંભૂ સેવક...
ત્રણેય મરણવા, કદી ડગે નહિ. ”

“ અડગ નવ ડોલવું, અધિક નવ ખોલવું. ”

તેમણે રાત ગાળવા માટે એક પીંપળાનો ચોતરો શોધી કાઢ્યો.
ને ત્યાં બધું ગોઠવ્યું.

પછી તો પ્રચંડ સભા થઈ. આપુએ બારેને કહ્યું હતું તેવું અહીં પણ કહ્યું; છતાં એટલું ઉમેરાયું :

“આ અહિંસક પણ સંગ્રામ છે. મારી પાછળ જે એમાં નામ નોંધાવે તેણે ગોળીથી વીંધાઈ જવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. ઘેર-ઘેરથી જીવનાં એમાં ફૂદી પડે પણ કોઈ પાછો ન પડે તે જોજો.”

સભા પૂરી થવા આવી ને પેલા શાંત દેખાતા મહારાજે મુખીને માથેથી ફાળિયું હોઠે મૂકી દઈ પોતાની ધોળી ટોપી તેમને માથે ગોઠવી દીધી ને લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા. ને ડોસાએ પણ ફરી મુક્ત હાસ્ય કયું. લોકોએ જ્યજ્યકારથી આભ ફાડી નાંખ્યું.

મુખીએ કહ્યું : “પંચ કહે તે પરમેશ્વર. ને આ મારાજ મૂકે તે માથા પર...મેં તો ફગાવી દીધું, ને મહાતમાજી ! નવાંગામ ને નાયકા પાછાં નહીં પડે.”

સાયં પ્રાર્થના ત્યાં જ થઈ.

જેસો પડે તોયે સંજગાય એવી શાંતિ છવાઈ ગઈ...માત્ર નાનાં બચ્ચાં વચ્ચેવચ્ચે રડી લેતાં.

“મને હૈ મુસાફિર, તનુ ક સરામિય,

તૂ કીતા અનુરાગ રે;

રૈની ખસેરા કર લે ડેરા,

ઊઠ ચલના પરભાત રે.

કયા સોયા ગફલત કા માતા,

બાગ રે નર જાગ રે.

શ્લોકો ને ભજન ગવાઈ ગયાં. પ્રાર્થના પછી સૌ વેરાયાં. બારેજીથી આવેલાં પાછાં ફર્યાં, ખિન્ન હૃદયે પણ હૃદય નિશ્ચયથી કે, “સરકાર સામે લડશું.”

૪૮ : સસ્તાશી સાગર

સૈનિકો ને મહેમાનો જન્મવા ગયા. ને બાપુને માટે બનાવેલી એક સુંદર પર્ણકુટીમાં એક નાનોશો કાયરો જન્મ્યો.

“કેકી, ગામડાં તે ગામડાં! કાઈ ને જૂખ્યો ન સુવા દે!” રસોડા તરફ જતેજતે આચાર્યે કહ્યું.

“ને શહેરોમાં તો અનાજ પડીકે બંધાય! ગામડાં જ આપણું અન્નદાતા!” એણે જ ઉમેર્યું.

“અને હવે તો ચરોતર આવશે” કેકીએ કહ્યું. આપણે હવે આમ એકલા રખડીએ એમાં મગ્ન નહિ. છાપાંના પ્રતિનિધિઓ, પેલા ચિત્રકાર, કેમેરાવાળા ને હવટે સૈનિકો સાથે દોરતી બાંધવી જોઈ એ.

રસોડામાં હવે કંઈક વધુ વ્યવસ્થા આવતી દેખાઈ. નક્કી કરેલાં દૂધ, ઘી, રોટલા ને શાક...જીભલડીને ચટકો થાય ને ગ્રામજનો પાસેથી વધુપડતું લેવાય એવું કંઈ જ નહિ.

બોજન પછી ગામલોકોની એક ખાનગી સભા થઈ ને તેમાં દારૂતાડી ન પીવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઈ. પિકેટિંગ, પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર એ બધું નક્કી થયું. અને સંગ્રામ માટે ફટાફટ નામો પણ નોંધાઈ ગયાં.

“હવે રંગ જન્મશે” બણ્યે હર્ષમાં આવી જઈ કહ્યું.

“આ ત્રણની ત્રિપુટી ને પછી પાટીદાર ને ધારાળા ભાયડા! અહીં કંઈ ગણતરી ને હિસાબ ન મળે, “જુકાવો” તો કહે “જુકાવો.” આચાર્યે પણ ઉત્સાહથી પ્રેરાઈ કહ્યું.

કેકી આમ શણો દેખાતો, પણ હતો ખૂબ ટીખળીખોર.

“હા બાઈ હા, હવે આવશે ચરોતર ને તમારા પાટીદારો ને ધારાળા અંદરઅંદર ધારિયાં ઉડાડતા હતા તે આ સરકાર સામે કુદાકુદ કરશે. ચ્યોં ને વ્યમ શરૂ થાય કે હમજ્યા કે ચરોતર ને તમારા પાટીદાર કંઈ ક્ષત્રિયો નહિ હોં કે? ઇતિહાસ

તો તેમને હુણ કહે છે! હુણ! ને તેમના ચહેરા, રીતભાત ને બોલવાચાલવાની કદંગાઈ ને વાનરો જેવી કુદાકુદ—એ બધું મળેનું હોં! ને પાટીદાર શબ્દ જ કાણ જાણે કયા ખોંપાએ ધડયો હોશે!” કેકી બોલતો હતો આમ પણ એની ખાતરી હતી કે આ વક્રોક્તિ ગુણવંતને ઉશ્કેરી મૂકશે ને પછી એના મગજમાંથી બોબગોળા છૂટશે ને રસ જામશે!

“કપુશર કે ઇતિહાસસંશોધકો ગમે તે શોધી કાઢતા હોય પણ હું એમને પાટીદાર નહિ પણ પાણીદાર કહું છું. એમણે તો ગુજરાતનો આધુનિક ઇતિહાસ ધડ્યો છે. ને તેઓ હળની કાશને એક ધક્કે માટીનાં મોટાંમોટાં ઢેફાં ઉખાડી કાઢે છે. એ ઢેફાં જેવા એ સખત છે. વાણી પણ એવી ને માનસ પણ એવું; પરંતુ જ્યાં એમની કાશ વાગે ત્યાં ઢેફાં ઉખાડી જાય!!!” તેણે જરા ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યો.

કેકીને થયું કે હવે ગણનો વિસ્તુવિયસ ફાટશે ને તે રાજ થયો.

“ને કેકી, તમે પારસીઓ બેચાર જૂરાં નામોથી ઓળખાઓ છો તે?” આચાર્ય પૂછ્યું.

“અમો પારસીઓ? અમે તો ઉચ્ચ કોમ. મહાત્મા ગાંધીના હૈડાના હાર! અમે તો; ખબર છે?”

“ગૌરા ધીરા: સુવીરા बहुगुणनिलयास्ते वयं પારસીકા: ॥

“અમે પારસીઓ ગોરા, ધીર, સુવીર ને ગુણગુણના ભંડાર છીએ.”

આ સાંભળી બંને જણ ખડખડાટ હસી પડ્યા, ને કેકીએ માત્ર કૃત્રિમ જ ગંભીરતા ધારી.

“ને કેકી, તું પાટીદારો ને ધારાળાઓને વાનરો કહેતો હોય તોયે મને મને. મારા મનની કલ્પના તેં જ બોલી નાખી.

૫૦ : સરિતાથી સાગર

જ્યાં કહેવત્તા નર, નર મટી જાય ત્યાં રામની સેના વાનરો જ રહે ને સીતાની શોધમાં હનુમાન જોવા વાનરો જ જાય. ” ગણુએ ફરી કહ્યું.

કેટી ખુશ થતો હતો. ‘ હવે ગણુ ચગશે ! ’ તેને થયું.

“ ભણેલા, સુધરેલા, પરચક સામે શું થયા ? એમાંથી જેમને પરતંત્રતાનો ભાલો વાગ્યો તેમણે જરૂર બેખ લીધી, પણ સ્વાતંત્ર્યની સેનાઓ તો આ જ લોકો ઊભી કરી શકે. ” તેણે કહ્યું.

“ એ તો ઠીક ગણુ. પણ આ વાનરોમાં હનુમાન, જાંબવાન, સુગ્રીવ કેણુ એ તેં વિચાર્યું છે ? ” આચાર્યે પૂછ્યું.

“ વજ્રાંગ વલ્લભભાઈ જોઈએ ને જયજયગંગ હનુમાન માફ આવે જ ને ! પછી... સુગ્રીવ... જાંબવાન... અંગદ ” એણે ટુરત જ જવાબ વાળ્યો. “ ને વાનરો તો દેવોનો અવતાર ! ”

“ ને પેલા મહાદેવ દેસાઈ ? ”

જણુ જરા વિચારમાં પડ્યો, ને પછી બોલી ઊઠ્યો.

“ જો માંથીજ રામ, તો મહાદેવભાઈ શક્યમણુ ને ભારતની સુકિત એ સીતા ! ”

તેણે જણુ સાંત પાડી ગયા, પણ ગુણવંતનું મન જરા ઉશ્કેરાયેલું હતું એટલે એ ફરી બોલ્યો: “ ને કેટી, સીતાની શોધમાં નીકળેલા રામ વનવગડે ભમતાભમતા, પથ્થર ને ચટ્ટાનોને પૂછતા, પક્ષીઓને સીતાના સમાચાર માટે વીનવતા, વિરહવ્યાકુલ થઈ ચાલ્યા જ જાય છે. તેમને ક્ષાઈનો કર નથી. સીતાને પાછી એળવવા એ ત્રિશુવનની સામે ઊભા રહેવા તૈયાર છે, ને તેમની દષ્ટિ, મન, આત્મા એ એકેએક રામરૂપમાં એ સિવાય બીજી કશી લમળ્યા નથી. રામ યોગી બને છે, ને એ કહે છે:

“ न देवी तव दुःखेन सर्ववपिभिरोक्ष्ये ।

नहि भेदस्ति अयं किञ्चित्स्वकं भवेद्विचर्यतः ॥

“એ જ આ મહાત્માની વાણી છે. ત્રિલુવનની શક્તિઓ સામે શ્રાંત, અક્રમ, નિકાંય ને નિર્લેપ કીલા રહેવાની એની તૈયારી ને શક્તિ છે ને એણે ભારતની મુક્તિ મેળવવા માટે બધું હોઠમાં મૂકી દીધું છે. એ પણ યોગી છે. હિંદનો સમગ્ર ઇતિહાસ, હિંદુ ધર્મની સાચી સનાતનતા ને પૂર્વ ને પશ્ચિમનું શુભ ને સુમંગળ મિશ્રણ એનામાં થયેલું છે. છેક ઋગ્વેદ કાળથી તે આજ સુધીના ઇષ્ટાઓ, મંતાઓ, યોદ્ધાઓ, સંતો ને યુગધરોની તપશ્ચર્યાના આર-ભાગથી એની માટી ખડાઈ છે.”

બાપુની મર્ણકુટીમાં અંતરણ્યો આરોપાઈ ગઈ હોય એમ દેખાયું. હેવટનો રોઈટરનો પ્રતિનિધિ પણ બહાર આવ્યો. ને બાપુએ હાનસની બત્તી જરા નખાવી. એમની સામે અમાપ આક્રમ ને આંદોળમાં પણ હીરા જેવા ચમકી રહેલા તારાઓ હતા. તે તરફ નજર જરા ફેરવી લીધી ને,

વિપદો નૈવ ક્ષિપદઃ સંપદો નૈવ સંપદઃ ॥

વિપદ્ વિસ્મરણં વિષ્ણોઃ શાન્ત્વાશામણસ્મૃતિઃ ॥*

આ શ્લોક બોલી ખાસું બહુ.

સત્તારની પ્રાર્થના વખતે સૌથી નિયમિત હિંદાવ તથા રાત્રે જરૂર પડે બ્રહ્માબૂમ તથા તે માટે સૈનિકોમાંથી બળમે જણના બળમે કલાક માટે ચોકીના ચારા નક્કી થયા હતા. લોકો કરતા ફરતા હતા, પણ આ મર્ણકુટીથી દૂર.

આચાર્ય વજેર મિત્રો તળાવ ખાસેના ચોતરા પર સૂતા. થાક્યા તો હતા. વાતો કરતાકરતા ધસતસાટ જાંઘી ગયા.

“હૃદેતિ સવિતા તામસ્તામ્ન એવાસ્તમેતિ ચ”

[સર્પ હોગે છે શતો ને આશમે છે પણ શતો.]

*વિપત્તિઓ વિપત્તિઓ નથી, સંપત્તિઓ સંપત્તિઓ નથી. ખરી વિપત્તિ એ તો નાશમથ્થુને બૂલ્યા એ છે, અને નાશમથ્થુનું રચરણ એ જ ખરી સંપત્તિ છે.

પર : સરિતાથી સાગર

ચાર વાગ્યાની પ્રાર્થના તો નિયમિત રીતે થઈ ગઈ હતી. પણ કેટલીએ આજે ઉગતા સૂર્યને જોઈ બે હાથનો ખોખો કરી તળાવને કંઠિ અવસ્તાની ગાથાઓ લાણી.

નિયત સમયે પાછી કૂચ આગળ ચાલી.

આ ત્રણ જુવાનોને જોઈ મોહન પંડ્યાની નજર તેમના તરફ આકર્ષાઈ હતી, ને પંડ્યા જુવાનોના શિકારી હતા. કોઈ જુવાનમાં કંઈ પાણી કે શક્તિ જોતા કે તેને ધક્કો મારી વેગીલી કરી દેતા. એટલે જુવાનો, ખેડૂતો ને મજૂરોને જુઓ કે તેમના મનમાં સળ-વળાટ થઈ જતો.

“આચાર્ય, હવે આપણે સાયકલ ઉપર સવાર થવાને બદલે આ લોકો સાથે જ ચાલીએ,” ગણુ બોલ્યો. નાયકમાં જરાક રોકાઈ સૌ આગળ ચાલ્યા. થોડા માણસો તો પાછળપાછળ ચાલ્યા જ આવતા હતા. પંડ્યાજી વગેરે સૈનિકોની પાછળ ચાલતા હતા ને તેમની આસપાસ લોકો વીંટળાઈ ને હીંડતા હતા.

“ને મારાજ ! ધારિયા ને ચોરેલી બંદૂકોથી અમલદારોનાં કાચરાં અને ફેંદા ઉડાવી દઈએ; ને બધે એવું થાય તો સવરાજ ! સવરાજ ! આંમ મેઠું પકવે તો સવરાજ મળે ?” પડછંદ ને કતરાતી આખોવાળા, તીણી બાંકી મૂછોવાળા એક ધારાળા નવજુવાને પૂછ્યું.

“ને તમે પેલી જલિયાનાવાળા બાગની વાત કરી, ને તો પછી એવું વેર કેમ ના લેવું ?” બીજાએ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

આ પ્રશ્ન સાંભળી મોહન પંડ્યાના મોં પર આંધું ને છૂપું રિમ્ત રમવા માંડ્યું, પણ મહારાજ તો અહિંસાને પી ગયેલા એટલે એમણે ધીરે રહીને જવાબ આપ્યો :

“એ રસ્તે સવરાજ ન મળે. આપણી પાસે છે એના કરતાં પ્રચંડ હથિયાર ને લશ્કર એની પાસે છે. એક ધડીવારમાં જોર કરે.

પણ આપણને તો ગાંધીજીએ રસ્તો બતાવ્યો છે કે એ સરકાર આપણી મદદથી જ ચાલી શકે છે. એ મદદ બંધ કરે એટલે એ તૂટી પડશે. એ જિનમાં કાલસો પૂરવાનો બંધ કરે ને તે આપમેળે બંધ થશે. ‘ના, નહીં’ જ !’ એટલું કહેતાં શીખો; ને એણે બતાવેલા રચનાત્મક કાર્યને અપનાવો.

“આ અસહકાર ને સત્યાગ્રહનાં હથિયાર આ માણસે જન્મતને નવાં આપ્યાં છે. ગમે તેવા સખળ સામે ગરીબમાં ગરીબ એ વાપરી શકે છે. એમાં કદી હાર નથી. ને વેર ! વેર લીધે વેર મટતું નથી. વળી મહાત્માજી કહે છે કે, આપણને જે ન ગમે—આપણે જેને [ધક્કારીએ તે બીજને માટે ન કરીએ.”

થોડી વાર થંભી તેમણે કહ્યું : “જુઓ તમને મહાભારતની એક વાત કહું :

“કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું હતું. દુર્યોધન બીકનો માર્યો સરોવરમાં છુપાઈ ગયો હતો. તેને શોધતોશોધતો અશ્વત્થામા ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને તેને દિશાસો દેતાં કહ્યું : ‘મિત્ર, ગભરાઈશ ના. તારા બધા ભાઈઓના વેરનો બદલો પાંચે પાંડવોનાં માથાં કાપીને આજે હું ચુકવીશ.’

“રાત પડી ને વેરથી ધૂઆંપૂઆં થતો બેઆકળો અશ્વત્થામા પાંડવોની શિબિરમાં પેઠો; પણ બન્યું એમ કે પાંચે ભાઈઓ તે દિવસે ત્યાં સૂઈ રહ્યા નહોતા; પણ પાંચાલીના પાંચ પુત્રો ધસધસાટ ઊંઘી ગયા હતા. પાંડવો ધારી અંધારામાં અશ્વત્થામાએ એ પાંચેનાં માથાં કાપી લીધાં ને તંબૂ બહાર ચાલી નીકળ્યો.

“દુર્યોધન પાસે એ આવ્યો ત્યારે અંધકાર જ હતો. દુર્યોધને એક માથું દબાવી જોયું, પણ દબાણથી તે કુમળાં માથાં તૂટી ગયાં. છેવટે બીમનું માથું મળ્યું, ને દબાવ્યું તે પણ તૂટી ગયું. ત્યારે

પ્રક્ર : સરિતાથી સાગર

તેને શંકા ગઈ કે લોખંડની એટલી મધ્ય ગદ્યથી જે બીમનું માથું ન તૂટ્યું તે જ માથું આટલા દબાવ્યાથી તૂટી ગયું ! મટે આ પાંડવોનાં નહીં પણ કોઈ બાળકોનાં મગજ છે. ને જ્યારે તેણે બાપનું કે એ તો દ્રૌપદીના પુત્રોનાં માથાં છે, ત્યારે તે રડી પડ્યો ને અશ્વત્થામાને ઠપકો દેતાં કહ્યું : ‘અરેરે ! ગુરુપુત્ર, તેં આ શું કયું ?’ મારો વંશ તો પતી ગયો છે પણ તે પાંડવ કુળનોયે ઉચ્છેદ કરી નાખ્યો ! હવે તું મારી સામેથી આવ્યો જા.’

“સવાર થયું ને પુત્રોનાં માથાં વગરનાં ધડ જોઈ દ્રૌપદી વિલાપ કરવા લાગી. એ સાંભળી પાંડવો દોડી આવ્યા, પણ પુત્રોનો વધ કાણે કર્યો એની કોઈને ખબર ન પડી. પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું : ‘કૌરવ પક્ષમાં માત્ર દુર્યોધન ને અશ્વત્થામા જ અચ્ચા છે. દુર્યોધન બીકનો માર્યો નાસી ગયો છે, અને તેથી તેને પ્રસન્ન કરવા અશ્વત્થામાએ જ આ બાળકોનાં માથાં કાપ્યાં છે.’

“એ સાંભળી અર્જુને ત્રાડ પાડી : ‘દ્રૌપદી રોવું બંધ કર. એ અશ્વત્થામાને ગમે ત્યાંથી પકડી લાવી એનું માથું તારી સામે કાપીશ અને એના બિનાબિના લોહોથી સ્નાન કરી તું હૃદયને શાંત કરજે.’ આમ એ ધુંધવાતો ધુંધવાતો ગાંડીવ લઈ બિભો થઈ ગયો.

“શ્રી કૃષ્ણે મનમાં સ્મિત કરતાં કહ્યું : ‘હું જે તમારી સાથે આવીશ.’ અર્જુને કહ્યું : ‘આપે આવવાની કંઈ જરૂર નથી. એ કંઈ એવો મોટો ભડવીર નથી ! હું એકલો જ હમણાં એને પકડી લાવું છું !’ પણ ભગવાન તો એની સાથે જ ચાલ્યા. દ્વિપાવન સરોવર પાસે અર્જુને અશ્વત્થામાને પકડ્યો; ને તુટ જ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું :

“હવે એક ઝટકે એનું માથું કાપી નાખો.”

“મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે દ્રૌપદીની સામે જ એનું માથું કાપી નાખવું.”

“એ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે હસીને કહ્યું: ‘ત્યારે તો તમે કાપી રહ્યા ! ! !’

“અર્જુન તો પ્રતિજ્ઞ પૂરી કરવાની હોશે એક હાથમાં અશ્વત્થામાના માથાના વાળ ને બીજા હાથમાં નાગી તલવાર લઈ શિબિર તરફ ધસતો આવ્યો. એ દૃશ્ય જોઈ દ્રૌપદીને પોતાના પુત્રો સાંભરી આવ્યા. અરેરે! તેને અશ્વત્થામાની માતા ગૌતમી યાદ આવ્યા. ‘તે સતી સ્ત્રી પુત્રવધના સમાચાર સાંભળી મારી પેટે જ રડશે ને!’ દ્રૌપદીનું હૃદય સાનુકંપથી બોલી ઊઠ્યું:

‘જોડી દો, જોડી દો. બાહ્ય જૂઞ્ઞનીય છે. હું જેવી રીતે મારા પુત્રોના શોકથી રડું છું, તેમ તેની માતા પતિવ્રતા ગૌતમી ન રડે!’

“અર્જુનને અશ્વત્થામાને જોડી દીધો. એ બીચારે અમર તો થયો પણ તાલ પડેલો હજુયે રખડ્યા કરે છે.”

“માથુસ અમર થઈ શકે?” આ વાત સાંભળી કેડીએ પૂછ્યું.

“એ તો રૂપક; પણ કહેવાનો ઉદ્દેશ એ કે વેરની ભાવના જગતમાં અમર રહી.”

“જેવી રીતે દ્રૌપદીએ અશ્વત્થામાને મારી આપી ને વેરના તલસાટ ને અનુકંપા-દયાથી મહાત કર્યો તેમ ગાંધીજી વેરથી નહીં પણ દયા, પ્રેમ, અહિંસાથી વેર શમાવવા માગે છે.”

જરા શાંત રહી, વિચારીને તેમણે કહ્યું:

“આ બાપુજી જેવા જ એક ખુદ ભગવાન થઈ ગયા. તેમણે પણ જેવી વાત કરી હતી કે, “કદાપિ વેર વેરથી શમતું નથી, પણ અવેર-અહિંસાથી જ શમે છે; ને તે જ સનાતન ધર્મ છે.”

આ વાત સાંભળી સૌ સ્તબ્ધ થયા હતા. કૂચ તો આગળ ચાલતી જ હતી. રસ્તો ખૂટ્યે જતો હતો. લીમડા, આમલી, ઢેકીનાં વૃક્ષો ને કાચકાંની ઝાડીઓ દેખાતાં બંધ થતાં હતાં. આવળનાં

૫૬ : સરિતાથી સાગર

પીળાં ફૂલ, કાંટાળા આવળ ને રેતાળ ભાગ દેખાવા લાગ્યો, ને વાસણા આવ્યું.

વાસણામાં, આંખાવાડિયામાં જુવારના પૂળાની બનાવેલી સુંદર ખૂંપડીમાં મુકામ થયો. લોકો તો કાઢિયારાની માફક ઉભરાઈ જ રહ્યા હતા. પણ પછી તો આપુને મળવા ખ્રિસ્તી પાદરીઓ આવ્યા. વાસણાએ ખૂબ પ્રેમપૂર્વક સૌને જમાડ્યા, અને પોતાનાં અહોભાગ્ય માન્યાં.

સાંજે ફરી પાછો સંઘ ઊપડ્યો. થોડું ચાલ્યા એટલે નદી આવી.

આપુએ પાણીમાં પગ મૂક્યા ને નદી બોલી ઊઠી:

“હે યુગપુરુષ, જરા થોભો. તમે નિશ્ચય કર્યો છે, એટલે આ દેશને મુક્તિ તો મળવાની જ છે: પરંતુ આવા યુગપુરુષો વારંવાર જોવા મળતા નથી. અમને તમારા ચરણ પખાળી લેવા દો!” આપુના પગ નીચેની રેતી ખસી ગઈ ને પાણીએ પાદપ્રક્ષાલન કર્યું.

“અમે સાબરમતીને જ જઈ મળવાનાં છીએ. અમે તેને કહીશું કે તારા તીરના મહાત્મા મારી હદ હેમખેમ વટાવી ગયા છે.”

“શિવાસ્તે પન્થાન: સન્તુ!” એવા આશીર્વાદ આપી ખળખળ કરતાં એ પાણી આગળ વહી ગયાં, ને આપુજીએ વાત્રક ઓળંગી.

૭. હોળી ને ધુળેટી

“ જૂલું જૂલું યુદ્ધનિશાન વાગે,
કુહંગનો એક સપૂત માગે.

•

ઘેટા ઊઠેા દેશ સપૂત માગે,
ચોટે બધે ચોક નિશાન વાગે,
ના ધર્મમાં ઢીલ જરા કરાય,
શું દેશદ્રોહી મુજ પુત્ર થાય ? ”

•

“ બાપુજી, હવે આપણે માતરની લગોલગ આવી ગયા. ”
ફૂલચંદ્રભાઈ એ કહ્યું.

“ પણ તમે માઈલો ગણવામાં જૂલ્યા લાગો છો ! બાઈ
તમારા માઈલો, ખરા ! પેલા બાંડિયા ઘોડાના ગાઉ મળ્યા છે એવા ! ”
એમ કહી ગાંધીજી હસી પડ્યા.

“ પણ આજે યોગરદમથી ઢોલના અવાજને ઠમ આટલા
બધા સાંભળાય છે ? કે પછી તમે યુદ્ધની નોખતો તો મગડાવવાનું
નથી કહી વળ્યા ને ? પણ ખબર છે ને કે ગાજ્યા મેહ વરસે નહીં. ”
કહી ફરી બાપુ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

એ શબ્દો સાંભળી પંડ્યાજીનું મોં પડી મયું. શું બાપુજી
જાણી ગયા હશે ? ‘ મેહ તો નહીં જ વરસે ’... એમને આ
વિચારોએ જરા ઉદ્વેગ થયો.

પટ : સરિતાથી સાગર

“આને હુતાશની છે, બાપુ” મહારાજે ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે તો પ્રહલાદના સત્યાગ્રહની અગ્નિપરીક્ષાનો દિવસ ! સુધ-વા ને પ્રહલાદ જેવી જ તાવણીમાં સત્ય તવાય કે તપાય ત્યારે જ કુંદન બને !” એટલું બોલી બાપુ કંઈક વિચારમાં પડી ગયા.

એવામાં એમની નજર બાણ પર થઈ ને ઢોર હાંકી જતા છોકરા પર પડી. એ છોકરાએ જાણ રહીને નમસ્કાર કર્યા. બાપુ ફરી હસ્યા, જરા થોભ્યા; પેલાને બોલાવતાં મનકમાં પૂછ્યું : “કેમ આવ્યા, તારે મારી સાથે આવવું છે ?”

“આવું તો ખરો બાપા; પણ મારી ગાયો, બોકડાં, બેંહો... ને...મારી બા...હું કરે ?” એણે ખુશી ને સાથેસાથે જરા અકળામણથી બોલ્યું આપ્યો.

“તારે માયો કેટલી ?”

“પોંચ; પણ એકેય દૂધ નહીં દેતી. બળિયાના વાવડમાં બળદ ને બીજી ગાયો ય મરી ગઈ, ને આ રહી તે હાડકાંનાં પોંજરા થઈ ગઈ !” છોકરે કરુણાભરી આંખે ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે તું મારે માટે બકરીનું દૂધ ન લાવે ?” બાપુએ બીજા માગ્યો.

“કેમ ન લાવું ? તાણું ને તોમડી ભરીને !” એમ કહીને છોકરો પાછો ઢોરોમાં ચાલ્યો ગયો.

સામાન્ય રીતે હોળીનો દિવસ એટલે રંગ છાંટવાનો, હાંદ પીવાનો, ફટાણું બોલવાનો, મારામારી કરવાની, ઢોલે રમવાનું ને તોફાને ચઢવાનું ને પછી બાંજે દિવસે એકમે બીજાની વાદ તેમ જોવાની જ !

“પણ, ગોંધી મહાત્મા આવવાના સેં, સભા ભરહે. આને બાપ ન પિવાય, ગાંઠા ન થવાય ને વેરના વામદાયે ન ચૂકવાય”

હોળી ને જુવેલી : ૫૬

એમ આયોઆપ સમજી ગયેલાં એટલે કાઠની આંખો લાલ નહોતી. પણ ખભે ધારિયાં, પેટે જમ્યા ને હાથમાં કાંઠો તો હતો જ. ફાળિયાં ને ગવન, મવન ને ફાળિયાંનાં જાણે કે રાસ જામ્યો હતો.

“શક્તિનો ઓધ છે તો હૂંફ કરતો ધસમસતો ધોધ છે જ. પણ તેને સાચે માર્ગે વાળનાર ધજનેરો નથી.” પાંડ્યાજીએ લોકસમુદાયને આખથી માંખી લેતાં કેકીને કહ્યું.

હોળીના ઉત્સવને તો સૌ બૂલી ગયા હતા. માતરમાં પ્રચંડ સભા થઈ. હિંદુ ને મુસલમાન સૌ જળ્યા હતા. ઉત્સાહ ખૂબ હતો, પણ એની પાછળ છુપાયેલી કાંઈક ગમગીની પણ હતી.

“પવન સાથે પૂંઠ કરવામાં માલ છે. પવનની સામા થવામાં જોર જોઈએ. માટે આ ચાલુ પવનમાં જળવા તમને આમંત્રણ છું છું.”

પછી તો દાર્શનિક, બહિષ્કાર, રાજનાર્મની વાતોથી આપુ-જીની વાગ્ધારાનો ધોધ વહી ગયો—પણ—

“શબ્દના જોળા જ્યારે છૂટવા લાગ્યા,
ને મામલો રહ્યો સૌ મચી;
કાયર હતા તે તો કંપવા લાગ્યા,
એ તો નિશ્ચે ગયા નાસી.”

લોકોએ જ્યનદોષથી વાતાવરણ ગંભીરી મૂક્યું ને ધણી માથુસો લડતમાં ફેદી પડવા તલખપક થઈ ગયા. પણ મુખી? અતાદાર? રાવણિયા?—ક્યાંક ભરાઈ બેઠા હતા. ને ખરેખર માતરની લાજ મઈ તે મઈ.

“પણ તેથી શું? માતરે મને એક રાવજીભાઈ આપ્યા છે તેથી હું ધન્યવાદ આપું છું.” આપુએ માતરના કાર્યકર્તાઓને કહ્યું.

આપુ ઉતારે આવ્યા ત્યારે પેલો છોકરો ને તેની મા ચળકતી

૬૦ : સરિતાથી સાગર

દોણીમાં બકરીનું દૂધ લઈ આવ્યા હતાં ને બાપુની વાટ જોતાં હતાં. તેમને જોઈ બાપુ હસી પડ્યા:

“ તે વચન પાળ્યું ખરું ! તમે બન્ને અંદર આવો, ” કહી બાપુ અંદર પેઠા.

“ તમે બાપા, એકલું બોકડીનું દૂધ જ પીને રહો છો ? ” છોકરાની માએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં પૂછ્યું.

“ હા; માણ, અને થોડાં ફળ ને લીંબું પણ લઉં છું. ” બાપુએ ઉત્તર આપ્યો.

“ એટલે તે શે જિવાય ? ને ભલા, પગે હેંડતા ફરે છો ? ” માણ બહુ જ અચરજ પામ્યાં.

“ હા, માણ. ભગવાન ચલાવે છે ને ચાલું છું. ” પણ એટલામાં તો બારણે બે જુવાનો આવીને બેઠા રહ્યા હતા. તેમના નામની ચિટ્ટો અંદર આવી એટલે બાપુએ પેલા છોકરાને કહ્યું: “ તું માનું કહ્યું માનજે, ગાયો ચરાવજે, દારૂ ન પીતો, ને આ રેંટિયો કાંતજે. ” એમ કહી તેમણે એક રેંટિયો મંગાવી તેને આપી દીધો ને કહ્યું: “ ન આવડતું હોય તો શીખી લેજે. ”

“ મારો કાળિયો કદી એક બીડી હરખીયે પીતો નથી. ” માણએ ફાટેલતૂટેલ લૂગડાને છેડેથી ગાંઠ છોડી ને એક જો બાપુને ચરણે મૂક્યો ને પગે લાગ્યાં. બાપુની આંખમાં ઝળઝળાં આવી ગયાં. એમને થયું હશે આ જ મારી હિંદ માતા !

મા-દીકરે વિદાય લીધી ને પેલા બે જુવાનો અંદર પેઠા.

“ ઓહો તમે આવી પહોંચ્યા ? ” કહેતાં બાપુની કરુણાર્દ્ર આંખો ચોમાસામાં વીજળીની બત્તી ઝબકી જોઈ એમ બીનીબીની પણ ફરી ચમકી ઊઠી.

હોળી ને ધુળેટી : ૬૧

“હા; જી,” એટલો જ ટૂંકો ઉત્તર આપી ચરમાવાળો એક જીવાન આપુનાં ચરણમાં ઝૂકી પડ્યો. ને બીજાએ પણ એવી જ રીતે નમસ્કાર કર્યા...

આપુજીએ ભોજન આટોપી લીધું. તેમની સેના જંગમ આશ્રમની પેઠે જ ચાલતી હતી. નિયત સમયે જ અધાં કાર્યો ચતાં. કાંતણ, પ્રાર્થના, સાદું ભોજન, રોજનિશી એ અધું બહુ જ શિસ્તબદ્ધ ચાલતું હતું. વાળુ પતાવી આપુએ પેલા યુવકોને પૂછ્યું : “કેમ બોલો; શી રીતે આવ્યા છો ? જોવા કે જોડાવા ?” આપુએ મળકમાં પૂછ્યું.

“જોડાવા.”

“અધું પરવારીને ?”

“હા, જી.”

“ત્યારે તો ૭૯ ના ૮૧, ને હું તમારો લૂલો નાયક; એમ થયા ૮૨.” એમ કહી એમણે ખૂબ મુક્ત હાસ્ય કર્યું.

“આપુજી એમ કેમ ?” પાસે બેઠેલા ફૂલચંદલાઈએ જરૂર ઉત્સુક થઈ પૂછ્યું.

“લૂલો જ ને ! આજે એક પગ દૂબે છે.”

“તો, આપ કાલથી ઘોડે બેસો તો ?”

“બાને પૂછીને આવ્યા છો ? ૬૧ મે વર્ષે ઘોડે ?” કહી ફરી આપુએ હાસ્યના કુવારા ઉછાળ્યા.

“તો તો પછી રેલવે કયાં નહોતી ? એક જ દિવસે દાંડી પહોંચી જાત ! પણ મારે મન તો આ ધર્મયાત્રા છે. ચાકીશ તો બેસીશ, આરામ લઈશ, પણ જઈશ તો પગપાળો જ.” આપુએ મક્કમતાથી કહ્યું. ‘ને શંકર, તને પેલું પદ યાદ છે ને ?’

૬૨ : સરિતાથી સાગર

“ જાલો લાટે આમ્હીં તુજાની આખાર

જાલવિસી માર સર્વ માણા ॥ ” *

“ હા, આપુલ, તુકારામનું.”

“ ત્યારે પ્રાર્થનામાં તું જ એ આપું માને. એથી તો મારા પશમાં નવું જોમ, નવો વેગ જરૂર સંચરશે ને પછી જોઉં છું કે મારી સાથે તું કે ખડગબદાદુર દરીદ્રાર્થ કરી શકો છો ? ” એમ કહી આપુ ઊઠ્યા, કુલચંદ્રભાઈ પશ્યુ ઊઠ્યા ને આપુ બન્ને યુવકોના ખભા પર હાથ મૂકી પ્રાર્થનારથાને ગયા.

ખીરેલી કળી ઊધડે એમ પૂનમની ચાંદની ખીલી હતી. માથામાં હોળી ભડભડાટ બળી રહી હતી. પૂજા કરવા કે નમન કરવા ને નાજિયેર સીંચવા કે ઝારવા તથા પૂજા પાવન કરવા આજાઆજા લોક આવી જતા, કારણ કે સૌનું ચિત્ત તો પેલા મેળા તરફ જ હતું. દર વર્ષ પેઠે બીજતસ ગીતોને બદલે છોકરાઓ સમ્પ્રદાય ગીતો ગાતા હતા, ને ઢોલને ધમાકે રાસ રમાતા હતા.

“ પૈણવાની ને વીવાંની, ને અલી બાઈ, ઘોડિયા બાંધવાની લાલ્લાવેલીએ હોળીમાંની ધમ્મએ લૂંટનાર, કાઈએ નહોતો; ધન બીચારીઓ હોળીમાં જ પડી ગઈ ! ” એક બહેને હોળીની પરક્રમ્મ કરતેકરતે કહ્યું.

“ એવો એ મહાત્માનો પરતાપ ! ” ખીલ્યો ઉત્તર આંખોઃ
‘હું’ ચે ખઈ પરવારીતે ત્યાં જ જવાની છું.”

“ આમ તેમ ચાતર પ્રાચીન સ્થાન, મધ્ય આપણે ડામે હાથે છોડી દીધું એ ખેડા તો ધણું જૂનું ! પ્રાચીન એટકપુર ! હવે પછી ભાંચું; આ માતર હતુચે માલગર : વણ્ણિકના કીકતા ધંધા, પાટી-સરે ને ધારાબાઓની લોલીછમ ને લચી પહતી ખેતી, સાલણોની

* “ તારે જ આધારે હું રહે ચાલ્યો છું, મારે બાંધે જ બિન્ને હું હડાવજો.”

વેદમંત્રોના કીમ્બ મજવલી પાડ્યાના; સુખી વસતી. પણ પછી મહેમંદાવાદે એ બધું તોડી નાખ્યું. નડિયાદ થયા પછી તો ખેડા વધુ તૂટ્યું. ફક્ત હવે બિલ્લાનું ચથક રહ્યું છે ને આખો બિલ્લો એને લાગે ઓળખાય છે." ધર્મશાળાની પદાળી પર શેતરંજી પાથરી બીંતને ટેકે મેડામેડા પંડ્યાણ પેલા ત્રણ મિત્રો સાથે ઠંડા પહોરનાં લહેરિયાં ઉડાવતા હતા.

ચંડ્યાણએ રસ્તામાંથી જ એ ત્રણેયને પોતાની બળમાં પકડી લીધા હતા.

"પણ, આ બિલ્લામાં ધારણા ને માટીદારને બાણખનાવ ખરે ?" આચાર્યે પૂછ્યું.

"હા...ખરે...તેમ અંદર અંદર પણ ચડસાથડસી ને વૈમનસ્ય ખરું જ. ને તેથી જ અજબની બંધી બાળ વણસી ગઈ."

"અને પંડ્યાણ, અમને બાપુજીના સૈનિકા વિષે માહિતી ન આપો ?" ગણુએ ધીરેથી વિનંતિ કરી.

"એમાંના ધણાને હું નથી ઓળખતો. કાઠકને ઓળખું છું; પણ હું કદાચ નડિયાદ સુધી જ આવીશ. પછી આ ટું બી. મીડાચોરનો હવાલો આ માણ ફુગળીચોર પાસેથી બીજા કોઈ વોર્ડર પાસે જશે." એમ કહી એ હસી પડ્યા ને જરા થંબી કહ્યું:

"પણ આજે આ એ નવા આવેલા નં. ૮૦ ને નં. ૮૧ ના સૈનિકા વિષે તમને કહું. પેલો ગુરખો તો તરત ઓળખાઈ ગયો છે. તેનું નામ ખડમખડાદુરશિંહ. કલકત્તામાં એક મારવાડી શેઠજી નેપાળી બાબાએની લાજ ભૂંટતા ને લહેર કરતા. એ વાત આ બુવાનથી ન સંખાઈ ને તેણે ખુદકો શડકાર કર્યો. પણ પૈસાના ફેફવાળાના કાન બીધે ? એટલે એક ભરખપોરે શેઠ જમીને પેટ સંપાળતા પ્રંપાળતા દુકાને બેઠા હતા તે વખતે ખડમખડાદુરે તેના

૬૪ : સસ્તિાથી સાગર

પેટમાં ફૂકરી હુલાવી દીધી, ને પછી ફાંકડો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. એણે ત્યાંયાધીશ સામે સાચેસાચું નિવેદન કર્યું. ખૂન એટલે સળ તો ફાંસીની. પણ આખા દેશમાં બહેનોએ વાતાવરણ તંગ કરી દીધું. એમેર આદોલન થયું; ને આદોલન તે એવું કે ખડખડાદુર ખૂની નહીં પણ બહેનોના વીર તરીકે અભિનંદન પામી જીવંત છૂટ્યો.

“એવો પાણીદાર માણસ બાપુની આંખમાં રમી ગયા વગર રહે? એ આશ્રમમાં આવ્યો...ને...ને...ને મુંડાયો. મરી પીટવાની વિદ્યા જાણે, તે જ અહિંસા પચાવી શકે.”

“ને તમે પંડ્યાજી!” ફકડા નિધક વચ્ચે ખેલી ઊઠ્યો.

“અમે હતા ખોબવાળા! પણ આ માણસે અમારો રાહ બદલ્યો ને આ અમે એની પાછળ પાછળ ભમીએ છીએ.”

“ખીજો કાકા કાલેલકરનો મોટો પુત્ર! નાનો બાળ તો જલમાં છે જ. કાકાસાહેબે સર્વેસવ હોમ્યું કહેવાય. બાપ ને બાપુથી છટકા મોટો વિદ્વાન થવા દોડ્યો હતો! આજે બધી આશાઓને કારે મૂકી લડતમાં આવી ગયો છે....”

“પંડ્યાજી, આપને બાપુ ખોલાવે છે.” કાઈ કે આવીને કહ્યું. એટલે પંડ્યા એકદમ ઊઠ્યા ને કહેતા ગયા : “સૂઈ રહેલા તો અહીં જ આવીશ.”

પૂર્ણિમાની સાંઘની પૂજા દુળાએ ખીલી રહી હતી. હોળીની આસપાસ થોડા ધરડાઓ ખેસી ફેડો ને પાસાં શેકી રહ્યા હતા. હોળીની જવાળાઓ હજી ઊંચેઊંચે ચડતી હતી. ને ધર્મશાળા આમળ થોડુંથોડું પીળું તેજ દેખાતું હતું. ગામની ખીજ ભાગોળે જઈ મોટા ટોલની આસપાસ જીવાનિયા રાસ ખેલી રહ્યા હતા, ને બાપુના રહેઠાણમાં કંઈક વાતો ચાલી રહી હતી.

“જે સૈનિકાથી ન ચલાય ને થાક્યા હોય તેમને ગાડામાં લાવજો, પણ ફૂચ તો નિયત સમયે ચાલશે જ.” બાપુના આવા મક્કમ

હોળી ને ધુળેટી : ૨૫

જ્યોત્સ્ના બહાર સંભળાઈ પથ્થુ જતા. બ્રાહ્મમુહૂર્ત પછી શિશિરે દિવસ-રાતનો હવાસો વસંતને સોંપ્યો, ને કહ્યું :

“હું તો માત્ર ત્રણ જ દિવસ ને ત્રણ જ રાત આ યુગપુરુષ સાથે ચાલી છું. મને અહીં રોકાઈ જવું ગમતું નથી, પણ સૂર્ય-દેવ મકર રાશિમાં પેસતાં જ મારે દસ માસ રોકાઈ જવું પડશે. આ મહાત્મા સાગરકિનારે પહોંચી જશે, ત્યારે તો તું સોળે કળાએ વિરસી જઈશ. પણ બહેન, જોજો હોં; એમને તાપ ન લાગવા દઈશ. માર્ગેમાર્ગે નવપલ્લવ ખીલવજો, પુષ્પોને સુંદર રંગજો, કાચલના ટલુકા બોલાવજો; ને ધીરેધીરે ચાલજો. એ પગપાળા જ જવાના છે, ને હજી તો બસો માઈલની વાટ ઊભી છે ! બહેન વસંત, એને પગે ફેલા ન પડે. કપાળે તાપ ન લાગે. તું એની સાથેસાથે જ રમતીરમતી જ ચાલજો.”

એમ કહી શિશિરે ૧૨ કાળા ને ૧૨ ઘોળા મચુકાની બે માળાઓ વસંતના હાથમાં મૂકી દીધી.

x

x

x

“ને શ્રામનાકે તહીં પુત્ર માતા,
આવી ઊભાં જ્યાં જયગીત ગાતા,
કેં વીર જેતું રણુશૂર ખૂન,
સ્વાતંત્ર્યની કેવળ એક ધૂન.”

સવારે બાપુએ માતર છોડ્યું ત્યારે કાળિયો ને તેની માતા પણ એક ઠેકાણે ઊભાંઊભાં દર્શન કરી રહ્યાં હતાં. અને પોતાને કોઈ ન જુએ એમ એક ખૂણે લપાઈ ગયેલી ને શીકી પડી ગયેલી શિશિરે પણ છેલ્લા નમસ્કાર કરી લીધા.

“હું ચે મોટો ચઈશ ત્યારે ગોંધીજી પાહેં જઈશ—” કાળિયાના મનમાં થતું હતું.

ધુળેટીનો દિવસ હતો. હોળી કરતાં ધુળેટી વધુ તોફાની ! રંગ,

૬૬ : સસ્તિયાથી સાચવ

હાલવ, ધૂળ, ગાળો, દારૂ, લાકડીઓ ને ખારિયાં—મામડાં મસ્તી ને તોફાને ચડી ગય, પશુ એવું કંઈ દેખાતું નહોતું. હોળીની જવાળાઓ સમીને ઠરી ગઈ હતી, માત્ર કોલસા જ ધગધગતા હતા. આજે ઉપર પાણી જીનાં મૂકવાયે કાંઈ નવરું નહોતું.

રસ્તો હવે પાછો પૂર્વ તરફ વળ્યો. રેતાળ ને ઉજ્જડ પ્રદેશ પાછળ રહી ગયો ને સઘે બટાદાર રસ્તે પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. આંખવાડિયાંની દારની દાર પથરાયેલી હતી અને મહોર ને મરવાથી આંખા ભરાઈ ગયા હતા. શીમળાનાં લાલ ચટક ફૂલ કે ખાખરાનાં કેસડાં વચ્ચેવચ્ચે નવો જ રંગ પૂરતાં.

ખાપુ તો પગનો દુખાવોયે બૂલી ગયા હતા નકકી કરેલે મથકે પહોંચ્યા વિના આરામ ન લેવાનો એમણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો. એટલે એ તો ખડેખાંઘ ધસે જ જતા હતા.

“માતરથી ડભાણ કેટલું ?” આચાર્યે મહારાજને પૂછ્યું.

“૧૦ માઈલ. પશુ તમને માઈલો વધારે લાગે. રસ્તો આગળ ઉપર ધૂળવાળો આવશે.”

“ત્યારે ધુળેટી સાર્થક થવાની !” ફકીએ કહ્યું. “પશુ પંડચાળ પેલું રાતવાળું આગળ ચલાવો.” તેણે પંડચાળ તરફ મોં ફેરવતાં કહ્યું.

પંડચાળ સખના ચાલતા નહોતા. તેમની નજર તો ચોગર-હમ જમેલા લોકો તરફ ફરતી હતી.

“તમે કંઈક શોધો છો નહીં વારુ ?” આચાર્યે પૂછ્યું.

“હા.”

“શું ?”

“ખુમારી !! ધુળેટી ને હોળીનાં તોફાનો બંધ જરૂર થવાં જોઈએ. પશુ એ તો ચૌનનના ઉત્સવ છે; એમની ધીંમામસ્તી તો

રહેવી જ નોઈએ. " એમ કહી ફરી તેમણે ચોમરદમ નજર ફેરવી લીધી ને પછી નીચી નજર ચાંડી કહેવા માંડ્યું ;

" સંગીતકાર ખરે ! ખેતાના વહાલા દીકરાની એક ફરી નથી, હતાં રામધૂન મળવતા જામ છે. એમનો નાનો પુત્ર વસંત બળિયાથી ગુજરી ગયે અઠવાડિયું થે થયું નથી. બાપુએ તો શોકાર્થ જન્મ કહ્યું, પણ ખરેસાહેબ ને તેમના પત્નીએ પુત્રવિયોગના શોકને હેવામાં દેખાવી દીધો.

" આજથી દસકા ઉપર કેવળ સંગીતકાર તરીકે જ નારાયણરાવ આશ્રમમાં આવેલા; તે વખતે, કાટ, ખૂટ, મોળાં હતાં... પણ

‘ તારા રંગનો રંગ ન લાગે તો તું વેણુવ કાઢો. ’

" એટલે બાપુનો રંગ એમને ધોરેધીરે પાકો લાગ્યો. એમણે ગુજરાતને સંગીતમય કરવા માંડ્યું. એ દિવ્ય વસ્તુનો રંગ જામવા માંડ્યો. પણ સંગીતકાર નારાયણરાવ સાચા સત્યાગ્રહીયે બન્યા. વતની મહારાષ્ટ્રના પણ બહુ ભોળા, સરળ, નિરભિમાની ને બાળક જેવા મૃદુ ! "

વાતોવાતોમાં દાબડા આવી ગયું. પણ બાપુએ હવે પંખખ મેલ છોડ્યો હતો. મેલ તો મોટાંમોટાં સ્ટેશનોએ જ રોકાય, એમ કલાણ પહોંચીને જ સન્ય રોકવાનું હતું. વાતો ને પગના ઝપાટાથી ફંતાલી પણ પસાર થઈ ગયું. રસ્તો પણ ધૂળરાળો આવડા લાગ્યો. લોકોએ ચોમરદમથી ઊલટવા લાગ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં માણસમાણસ... ધૂળ એટલી બધી ઊડવા લાગી કે પંડ્યાજીને બોલવું બંધ કરવું પડ્યું.

છેવટે ડહાણુ બાબુ તમારે દસ માઈલે પૂરા થયા ને આગરે વાગ્યા પણ દસ. સવારમાં જ સભા થઈ. તળાવ માણસોથી ફાટફાટ થઈ રહ્યું. હવે એમાં ખેડૂતો ઉપરાંત નવાં માણસો દેખાતાં હતાં. નકિવાદ માત્ર ચાર જ માઈલ હતું, એટલે મુંઝઈ, અમદાવાદ વગેરે બાબુઓથી આવેલા લોકો સહેજે ડહાણુ સુધી આવેલા.

૬૮ : સરિતાથી સાગર

“કકી, પેલા નરીમાન ને મહેરબાની મુંબઈથી આવ્યા છે.”
એ બાબુ ટોળામાં આંગળી ચીંધી આચાર્યે બતાવ્યું...

એટલી વારમાં પાછળથી રાઈટરના પ્રતિનિધિના નોકરે આવી
કકીના હાથમાં એક બધ પરખીડ્યું મૂક્યું. ઉપરના અક્ષરો જોઈ
તેને કકીએ તુરત જ ખિરસામાં મૂકી દીધું. પણ એ વિષે બન્ને
મિત્રોના મનમાં જિજ્ઞાસા તો થઈ જ, ને આચાર્યે પૂછ્યું:
“કોનું છે?”

“છે!!” કકી કકીએ ટૂંકામાં પતાવ્યું; પણ તેથી તો તેઓ
વધુ ઉત્સુક બન્યા. પણ બાપુનું લાપણ શરૂ થયું એટલે તેઓ બહુ
ચમ્પા નહીં.

ડબાણમાં બાપુએ ગોરક્ષાનું રહસ્ય સમજાવ્યું. “તમારા
ગામમાં ૩૦૦ ભેંસો છે ને ગાય માત્ર ૩ છે! એ ખેડની વાત છે.
ગાય દૂધ તો આપે જ છે, પણ બળદેય તે જ આપે છે. તમે
ગાયનું જ દૂધ, ગાયનું જ માખણ ને ગાયનું જ ઘી ખાવાનું નક્કી
કરો તો જ તેની સંખ્યા-ઓલાદમાં વધારો થશે. હાડકાના માળખા
જેવી ગાયો, દૂધેય નહીં આપે ને હાથી જેવા બળદેય નહીં આપે.”

ડબાણમાં મુખી, મતાદાર, રાવણિયા સૌએ વળગેલી બલા
ખંખેરી નાખી ને મુખીના ૭૦ વર્ષના કાકાએ સૈનિક તરીકે
ભારતીમાં નામ નોંધાવ્યું...લોકોનો ઉત્સાહ ફાટુફાટુ થઈ જતો હતો.

ડબાણ ને નડિયાદ વચ્ચેનો રસ્તો, બપોરનો સમય, તડકો
પણ કડક... લોકોની સંખ્યા તો શે ગણાય? આખે રસ્તે ધૂળકોટ
થઈ રહ્યો; ચોગરદમ ધૂળની ડમરી ચડી. એ માનવમેદની ને આ
ચડેલા ધૂળકોટમાં ગાંધીજી ઢંકાઈ ગયા.

વસંતે બાપુજીને ખરેખરી ધુળેટી રમાડી!!! ધગધગતા
તાપમાં નડિયાદની ડબાણ ભાગોળે આવી ઊભા ત્યારે બપોરના
ચાર વાગ્યા હતા.

૮. સાક્ષરનગરીમાં

અહિંસાત્રયચારી યો રાષ્ટ્રસેવાપરાયણઃ ।

નિમમો નિરહંકારી મહાત્મા વન્ય એવ સઃ ;

સોડય ગાંધી મહાત્મા જગતિ વિજયતે રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્યમૂર્તિઃ ॥

[+ આદરાયણ]

*

સંતરામના મંદિરને દરવાજે સફેદ ખાદીમાં સજ્જ થયેલા તે આંખે ચસમાવાળા એક ડોસા ને મંદિરના મહંત સૂતરના ને ફૂલના હાર લઈ આપુનું સ્વાગત કરવા ઊભા હતા.

“પણુ ગોકળદાસ ! મારા સંઘમાં તો હરિજનો છે, મુસલમાન પણ છે. મહંતશ્રીની જાણ અહાર એમને મંદિરમાં પેસાડી દેવાય નહીં !!” એમ કહી આપુ ત્યાં જ થંભી ગયા.

ગોકળદાસ તલાટીએ મહંત સામે નજર કરી ને મહારાજે શ્રાંત, વિવેકી ને મક્કમ સ્વરે તુરત જ કહ્યું:

“મહાત્માજી ! આ મંદિરે કદી વર્ણભેદ ને માનવસૂત્ર ઓળખ્યાં નથી; હરિજન હો કે મુસલમાન—સૌને માટે પ્રભુનાં દ્વાર

+ “જે અહિંસાત્રયચારી, રાષ્ટ્રસેવાપરાયણ, નિર્મળ અને નિરહંકારી છે એવા તે મહાત્માને પ્રણામ હો. રાષ્ટ્ર-સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિસમા એ મહાત્મા ગાંધીજી જગતમાં વિજય પામે છે.

૭૦ : સરિતાથી સાગર

ખુસ્કાં છે. અને આપ તથા આપની સેનાની ચરણરજ તો મંદિરની ભૂમિને વધુ પાવન બનાવશે.”

આ શબ્દો સાંભળી બાપુએ નમસ્કાર કર્યા અને ગરદન ઝૂકતા જ સુતર અને ફૂલોના હારથી સ્વાતંત્ર્યરથની ધુરા વહેતી એ ઓવા દંકાર્થ ગઈ.

બાપુ મંદિરમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે સાત વાગ્યા હતા. બહાર માણસો સિવાય બીજું કંઈ જ દેખાતું નહોતું. ચોગરદમથી આગબાડીઓ માણસોને લાવી લાવીને ઠાલવે જ જતી હતી. અફાટ માનવ-સમુદ્રમાં કેકી ને મિત્રો દિલોળે ચડવા લાગ્યા. પંડ્યાજી એમની સાથે જ રહ્યા હતા. એવું બિચકાર્થ ને ચાલવું પડતું કે કોઈ કોઈને ઝોળખી શકે નહીં.

“દરિયે મેં લગી આગ
કોન છુઝા સકેંગે ?”

આ મેદનીમાં એક જગડા, કાળા ને અંગૂઠા જેવા હીમચા નાકવાળા; ફેંટો, કાટ ને પાટલૂન પહેરેલા અને હાથમાં પોતાના નાકના આકારની મૂઠવાળી લાકડીવાળા એક માણસના મોંમાંથી હિપસી લીટી સહેજે સરી પડી. તે સાંભળી કેકીએ ગરદન મરોડી તેના તરફ જોયું. તેના મોંમાંથી વાસ આવતી હતી તે સૈની હતી, તે તો તે સહેજે કળી ગયો હતો.

“ઝોળખી શકે છે એ મૂર્તિને ?” પંડ્યાજીએ ધીરથી મોં આગળ જાપાનો વીટો રાખીને પૂછ્યું.

“સી...આઈ.....ડી.....” કેકીએ આંખનો ચાળો કરી અભિનયથી પશુ બહુ આસ્તેથી કહ્યું.

“ક્યા કર સકતી હે સરકાર ઈનકા ? ઔર હમ બી ક્યા દૂટે ઔર રિપોર્ટ કરે ?...સિફ ઈનસાનોકા સમંદર ! !”

પશુ એટલામાં તો એ સમુદ્રનો એવો જબરજસ્ત લાટ આવ્યો કે તેઓ સૌ ગળડતે ગળડતે રહી ગયા.

“સાચકલો અમદાવાદ રવાના કરી દીધી એ ઠીક થયું. હવે તમારાથી મોકળા ફરી શકાશે.” પંડ્યાજીએ કહ્યું.

રેશન ઉપર મહાદેવભાઈ અને કાકા કાલેલકર ઊતર્યા.

“બડા જાદુગર હૈ વો ગાંધી ! નજરબંધી કર લી હૈ, નહીં તો સખ કે સખ કયા ખાનેકો સંતરામકી ઓર ટગરટગર દેખા હી કરે ? જિસકો પૂછો ! કહાં જાના હૈ ! સંતરામ ! સંતરામ !” એક સાધુ જેવો દેખાતો માણસ આમ બબડી રહ્યો હતો. ત્યાં પેલા એ મહાનુભાવો આવીને ઊભા રહ્યા, ને તેના શબ્દો સાંભળી જરા સ્મિત કયું.

બાપુએ અમદાવાદ છોડ્યા પછી મહાદેવભાઈ ને કાકાસાહેબ પહેલી જ વાર મળવા આવ્યા હતા. વાહકું જેમ ગાયની પાસે દોડી જવા તલપાપક થઈ રહે તેમ તેમને તાલાવેલી થઈ રહી હતી, પશુ ઓળંગવાનો હતો સમુદ્ર ! ને તેઓ ઉંચટે સમુદ્રમાં પડ્યા. ને પડ્યા તે પડ્યા...ત્યાં એ કોને પૂછે કે ઓળખે ? ને ઓળખે તોયે શું ?

“ગાંધીને નજરબંધી કર લી હૈ !” એ પેલા સાધુના શબ્દોના થડબા પાછળથી સંભળાતા હતા.

એક બાળુ મહાદેવભાઈની નાવડી ને બીજી બાળુ પંડ્યાજી-વાળી નાવડી હિલોળા ખાતીખાતી આગળ વધવા તો લાગી પશુ કિનારે પહોંચતું મુશ્કેલ હતું. એ બાળુએથી આવતાં તેમનાં નાવ એકઠાં થઈ ગયાં, ને એવામાં દૂરથી મંદિરને ઝરખે ઊભા રહેલા દીવાદાંડી સમા ફૂલચંદભાઈએ એમને અટવાતા જોયા, ને પોતે નીચે આવ્યા. તેમણે ને સ્વયંસેવકોએ થઈ માર્ગ કરી આપ્યો.

“પંડ્યાજી, નડિયાદનો માનવસાગર અમદાવાદને ટપી જાય એવો ખરો !” મહાદેવભાઈએ જરા સ્વસ્થ થતાં કહ્યું.

૫૨ : સરિતાથી સાગર

“એ તો નટપુર, સાક્ષરનગરી !” પંકજાળએ જરા મનકર્મા કહ્યું.

તેઓ સૌ મેઢા ઉપર ચડ્યા ત્યારે તો બાપુ લહેરથી જમી રહ્યા હતા. અને એક બાળુ માલીશ પણ ચાલી રહ્યું હતું. વાહરુને કે દીકરાને જોઈ ગાય કે માતાનું વહાલ ઉભરાઈ આવે એમ બાપુ ગેલમાં આવી ગયા... થોડી સુખદુઃખની વાતો કરી.

“આજ સુધી તો ભગવાને ઠીક નભાવ્યું છે. પણ મુશ્કેલી ઠીક આવી ! આ લોકોએ એક ગામથી બીજા ગામનાં અંતર અટકાવે માની લીધેલાં એટલે રોજ દસ દસ ને પંદર પંદર માઈલ ચાલવાનું થાય ! થોડા પર ખેસવાનું કે ગાડાનો ઉપયોગ કરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે, પણ મારા મનનો સંકેપ તો પેલા અમરનાથ કે બદરીકેદાર જનારા યાત્રાળુઓના જેવો છે. થાકું તો ખેસી જઈ; પણ આખો પંથ પગે જ કાપવાનો. આપણી પણ ધર્મ-યાત્રા જ છે ને ?” ગાંધીજીએ મહાદેવભાઈને ને કાકાસાહેબને કહ્યું.

“બાપુ, જવાહરલાલજીનો તાર છે કે મહાસમિતિની ખેડક કચારે ખોલાવવી ?” મહાદેવભાઈએ તાર બતાવતાં પૂછ્યું.

“જુઓ, સરકારની હિલચાલ ગમે તે હોય, આપણે આપણો કાર્યક્રમ ન બદલવો. જવાહરને તાર કરો. મહાસમિતિની ખેડક અમદાવાદ જ ખોલાવવી !” એમણે તરત જ નિશ્ચય આપ્યો. અને તાર લખાવી પણ દીધો.

“કાકા, શંકરે લાજ રાખી ખરી !” બાપુએ કાકાસાહેબને અભિનંદન આપતાં કહ્યું. કાકાસાહેબ મૌન રહીને જ એ સાંભળી રહ્યા.

ટપાલનો તો ગંજ ખડકાયો હતો. બીજા બાળુ સહા માટે જ વાગ્યાથી લોકો તલપાપક ચર્ચ રહ્યા હતા અને પ્રાર્થના તો બાકી જ હતી.

“ ડાસાને કાગળો લખવાનો ને કાગળો મેળવવાનો બહુ શોખ છે હો ! ” પંડચાળએ ધીરથી ગણ્યને કહ્યું.

“ ને આ બધા હમનો એ ઉત્તર આપશે ? ” ગણ્યએ પૂછ્યું.

“ એ બધે કવરોમાં તો કંઈ કંઈ ફિસ્સા સમાયેલા હશે !! કેટલાકનો લખાવશે ને કેટલાકના તો પોતે હાથે જ ઉત્તર લખશે ! ”

પ્રાર્થના અગાશીમાં થઈ...માત્ર પાંચસો જ માણસ હાજર હતાં, બહાર ત્રીસ-ચાલીસ હજારની મેદનીમાં ડૂબકી મારવા બવાય એમ નહોતું.

“ અહલ મુસાફિર પહુના આયા

ધરો મંગળ થાળ ;

ધર-આંગન કી કદર ભઈ હૈ,

રાહ ભઈ ગુલઝાર....

x

x

x

કોન સી સેવા કરી હૈ, તુમકો,

કોન કરી હૈ પૂબા;

પન્થ, પન્થી, ધન એક હૈ જી,

ભાવ મિટા અબ ફૂળ.

એ ભજન ખૂબ ભાવપૂર્ણ સ્વરે મહારાજશ્રીના શિષ્યે ગાયું.

“ કેવી ખાનદાની ! ને કેવો આદરસત્કાર ! ” ગુણવંતથી એ સાંભળી બોલાર્થ જવાયું.

“ બાપુ, લોકો હવે થાકી ગયા છે. તેઓ જ વાગ્યાના વાટ જોયા કરે છે અને બહાર ધમાલ પણ વધતી જાય છે. માટે હવે આપે પ્રવચન કરવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ, ” એક કાર્યકર્તાએ આવીને બાપુને કહ્યું.

૭૪ : સરિતાથી સાગર

“પણ હું તો તૈયાર જ છું. ચાલો—પણ ક્યાં? નીચે તો હું ટોળામાં અટવાઈ જઈને સંજળાઈયે નહીં, પણ પછે અગ્નિ-સીના જળના રવેશમાં ખુરશી મોકા. ત્યાંથી હું દેખાઈશ ખરો ને મારો અવાજ પણ ચોબરદમ પહોંચશે. '૨૧માં જીમામસીદને ઝડ-ખેથી મેં હજારો માણસોને મારો સાદ સંજળાવ્યો છે.' બાપુએ જણાવ્યું; ને એ ચોજના પાર પડી. સંતરામના મંદિરને ઝડખેથી એ ડોસાએ નડિયાદના સાક્ષરોને યાદ કર્યા, નડિયાદના કાર્યને અંજાલ આપી અને પછી લોકોને કહ્યું :

“તમે આટલી મોટી સંખ્યામાં મારી ખાતર કે મારી ટુકડીની ખાતર આગ્યા છો એમ માની લઉં એવો મૂરખ કે અભિમાની હું નથી. તમને તો પૂર્ણ સ્વરાજ જોઈએ છે અને તે માટે સત્યાગ્રહીઓની ટુકડી કૂચ કરી રહી છે—એ વાત તમને લાગે છે, માટે તમે અહીં બેગા થયા છો. હું અમદાવાદથી નીકળ્યો છું તે દિવસથી આજ સુધી મારા તરફ આશીર્વાદનું પૂર વહી રહ્યું છે એ હું જાણું છું, અને તેની તમે પણ સાક્ષી પૂરો છો. પણ એ આશીર્વાદ લૂખા ન હોય.”

“આચાર્ય, બરોબર નવ થયા. ” કેટલાએ બડિયાળ તરફ જોઈ કહ્યું.

સૂર્યપ્રકાશનો દિવસ પૂરો થતાં થતાં હવે જહોરોમાં વિદ્યુતનો દિવસ ઊગે છે, શહેરોને ઊંઘવું ગમતું જ નથી. છતાં દિવસ તે દિવસ ને રાત તે રાત! લોકોનાં નાનાંનાનાં જૂથ જ ચાંદનીમાં આમતેમ ફરતાં હતાં અને હજી કેટલીક હોળીઓ પૂરેપૂરી કરી નહોતી ને કેટલીક તો આછીઆછી બળ્યા કરતી હતી. ત્યાં યુવાનો ગપાટા મારવા બેઠા હતા, પણ તે ગપાટા બ્યથા નહોતા. “કંઈક કરવું. કંઈક કરી છૂટવું અને પોતાનો ફાળો આપી દેવો ” એવા માનસ ને હૃદયની બાવનાથી વાતો થતી.

“કેમજનુ, નડિયાદની સાક્ષરતા બધે બસાતી જાય છે, પણ

તેની લઘાચક્રવૃત્તિ ને કાર્યપરાયણતા વધતી જાય છે.” રસ્તામાં ચાલતેચાલતે પંડ્યાણએ કહ્યું...” એક કાળે સાહિત્યની જાગૃતિએ નડિયાદને ઉજાડ્યું; આજે ફૂલચંદ શાહ, ગોકળદાસ આપુ ને રાવજી-ભાઈનું નડિયાદ મણાશે.”

“ ગોકળદાસ આપુ કાણુ ? ” ગણુએ પૂછ્યું,

“ આપણે જોને ત્યાં જમવા જઈ રહ્યા છીએ તો, ને પેલા આપુ સાથે બેઠા હતા તે ડોસા...”

નડિયાદ એટલે એ ત્રણની ત્રિપુટી !

પણ આપુની છાવણીમાં અનેક જથ્થા આવતા ને જતા, પણ એક રમૂજ વાત તો એ બની હતી કે આપુજીને ભોરિયાવી શેકવા કે આણુંદ: તે માટે બહુ મીઠો ઝગડો ચાલી રહ્યો હતો. એ લઢાવો કાણુ જતો કરે !! છેવટે આપુએ માર્ગ શોધી કાઢ્યો:

“ ત્યારે જુઓ, નરસિંહભાઈ ! સોમવારે કૂચ બંધ રાખીશું, ને ભાઈલાલભાઈની સંસ્થામાં આરામ લેશું. કોઈક ચાક્યું છે, કોઈક ખીમાર છે ને મૌનવાર પણ છે. રવિવાર ભોરિયાવીમાં ગાળીશું. ” આ સાંભળી બન્ને પક્ષને સંતોષ થયો.

સંઘનો કાંતણુયગ્ર તો બરાબર ચાલતો જ હતો. ૨૧૨ તાર થવા જ નોંધાયે, ને તે રોજ નોંધાય. પણ કોઈક સૈનિકાથી પ્રમાદ થઈ ગયો તેમને આપુજીએ સજક કર્યા.

પછી તો આપુ કાગળોના ઢગમાં ગરકાવ થઈ ગયા. કંઈક મહાદેવ-ભાઈને આપ્યા, કંઈક પ્યારેલાલને આપ્યા ને કંઈક પોતે લીધા.

રાત તો પસાર થતી હતી. પંડ્યાણ વગેરે જમીપરવારી ગામમાં ઘૂમતાઘૂમતા મંદિરે આવવા નીકળ્યા. ધુળેટી હતી એટલે જુવાનો જોંધતા નહોતા. તે પણ રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતા હતા, ખાનગી સભાઓ બરતા ને સનિકાનાં નામો નોંધતા હતા. તેઓ

૭૬ : સરિતાથી સાગર

મંદિરે આવી ગયા ત્યારે લગભગ આર વાગવા આવ્યા હતા. છતાં હબુએ રોશને આવતી માડોઓ માણસોને ઠાણવે જ જતી હતી.

મધરાત વીતી ગઈ હતી. ચાંદની ખીલી રહી હતી. સંતરામના મંદિરમાં સંપૂર્ણ શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી અને બહાર પણ જળ જળી ગયું હતું. બધે જ જ્યારે લોકો નિદ્રાને આધીન થઈ ગયા ત્યારે ધીરથી બાપુ ઊઠ્યા. તેમનાથી થોડેક જ દૂર એક સૈનિક સૂઈ રહ્યો હતો... તેમણે દીવાને માટે આમતેમ આંખ ફેરવી પણ દીવો ડરી ગયો હતો.

જરા થંબ્યા... ઊંઘતા સૈનિકને ન જગાડ્યો. પાછા વળ્યા ને કાગળ ને પેન લઈ ખુલ્લી અગાસીમાં જઈ ચાંદનીમાં ખેડા. પ્રાર્થનાના સમય પહેલાં મહાદેવભાઈ જરા વહેલા ઊઠીને બાપુની પથારી પાસે ગયા તો તે ત્યાં ન મળે ! બહાર અગાસીમાં જોયું તો નીચું માથું ધાલીને તે કંઈક લખી રહ્યા હતા !

“બાપુજી, લખાય છે ખરું?” મહાદેવભાઈએ પૂછ્યું.

“લખાય છે તો સારી રીતે પણ વંચાતું નથી.” બાપુએ ઉત્તર આપ્યો અને કાગળ મહાદેવભાઈના હાથમાં આપતાં કહ્યું :

“સારી સહી તો વંચાય છે ને?” આ શબ્દો સાંભળતાં સાંભળતાં મહાદેવભાઈના મનમાં સંતાપ થતો હતો. તેમનો ખ્યાલ એમ હતો કે કૂચમાં બાપુને આરામ મળશે, પરંતુ અત્યારે એમને ચાંદનીમાં નીરવ શાંતિમાં ખેઠેલા જોઈ તેમને થયું :

“પણ રવરાજ લીધા વિના આશ્રમમાં કે આશ્રમની બહાર, જેલમાં કે જેલ બહાર, એમને માટે શાંતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.”

એમણે પત્ર જોયો તો તે સર ડેનિયલ હેમિલ્ટનને લખાઈ રહ્યો હતો. એ બંગાળમાં લોકસેવાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. તેમણે આશીર્વાદ માગ્યા હતા. તેને લખ્યો હતો.

“સહી તો આખ તાણે વંચાય છે; પણ ખીજું તો બાપુ મને કે તમને કાઢને ચે અત્યારે ન વંચાય! એ તો પેલા ‘સ્વયમપિ લિખિતં સ્વયં ન વાચયતિ।’ એવું થયું.”

એ સાંભળી બાપુ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

એક બાજુ આમ ગુરુશિષ્ય અજવાળિયામાં બેઠા હતા, ત્યારે તે જ સંતરામ મંદિરમાં નીચે પડાળાને એક ખૂણે બેસી બીજી એક વ્યક્તિ ચાંદનીને જ દીવો કદપી કંઈક લખી રહી હતી. તે લખતો ને ઘડીકમાં સામે અંધારે સૂઈ રહેલા તરફ જોતો...પણ લખતેલખતે એ પત્રમાં ગરકાવ જ થઈ ગયો. આચાર્યે કેકડીને ઊઠતો જોયો હતો. એ પત્ર લખી રહ્યો હતો તે પણ જોઈ રહ્યો હતો. નીરતિ તેણે લખવા દીધું. છેવટે તેણે ખિસ્સાનો પત્ર કાઢી ફરી વાંચ્યો. તે વખતે આચાર્ય પાછળ આવીને ઊભો રહ્યો હતો. અને જોવો કેકડી એને બીડવા જાય છે કે પાછળથી ઓચિંતો છાપો મારી બંને પત્રો ઝૂંટવી લીધા. કેકડી સાચે જ ભડક્યો. આચાર્યે આછી ચાંદનીમાં પત્ર વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો પણ માત્ર આટલા જ શબ્દો વંચાયા :

“નરગીસ, તે કોલેજમાં જેમ પ્રેમથી મુને રાખીય રંગે રંગિયો તેણે જ મુને આજે ચેતનનો જન્મ પા્યો છે. આઝાદીનો આતસબહેરામ લઈને ચાલતા મહાતમાજી પાછળ તારી ચાંદની ચિનગારી લઈને હું ચાલિયા કડું છું...તમે બાનુઓએ આસ્રમમાં મરદોનાં કામ હાથ કીધાં તે જાની ગાંધીજીને મન ખુસી થઈ છે. તું બલિયા—સૈયદથી પિરાયેલ લુલકાંઓની ખિદમતમાં લાગી ગઈ એ સોજળું કીધું. અહુરમઝદ તુને દોવા દેસે. પન અમુને તો એમ થાય છે કે તારે ને મારે જરથોસ્થીઓને કાજલરૂપ દારૂના કાલા કલાલિયા ધધા પર પિકેટિંગ કરવું. વહાલી નરગીસ, સોમવારે અમે આનંદ શેકાઈશું...તું જરૂર આવી જજો.

૭૮ : સમિતાબી સાગર

“ પપ્પ હોય ઉર આય મિહું મૈં,
કેકી કહે સુન સુંદર બાબા:
મેરે તો દિલમે તુંઈ બસત હૈ
તેર ચીતકી બને બિધાતા. ”

આ શબ્દો વાંચ્યા ન વાંચ્યા ને ચારના ટોળરા થયા. ગણુ બિંધ્યો હતો.

“ પકડાઈ ગયો ચોર ! કબાણુમાં પત્ર ન આપ્યો તો બાઈ પત્ર ને હિતર બન્ને સાથે પકડાઈ ગયા. હવે તો એ કાલે પૂરા વાંચ્યા પછી જ મળશે. આચાર્યે તેમને વાળીને ખિસ્સામાં મૂકતાં વટબંધ કર્યું.”

કેકી લાચાર થયો. કંઈ કહેવાપણું રહ્યું નહીં. થોડી વારમાં અંકિતજીના તંબૂરાના ઝણકાર સંભળાયા.

ચાંદની ને ચંદ્ર કેકી તરફ જોઈ હસી રહ્યા હતા.

૯. આખરી ફેંસલો

બાળ્ય તથા ઓ સપ્તા !
 તારા વિક્રમથી વિજયોની વાટ
 આંકી અરુણ રસે અંતરના,
 ધ્રુવ પગલે ધપતો પુરપાદ
 જ આગળ ને આગળ વેગે,
 વિધ્ન વિખેરી ધાર્યે ધામ
 સુખ સિદ્ધિનો થા તું સહચર,
 થા શિવ સુંદર પૂરણ કામ.
 (પૂનલાલ)

*

હવે રસ્તો દક્ષિણ દિશા તરફ ફેંટાયો. રસ્તા સાથે રેલના
 પાટા પણ એ દિશામાં ચાલતા હતા. જેમ નદીના બે કિનારા કદી
 મળતા નથી, તેમ આ પાટા કદી મળતા નથી. દિવસરાત એકબીજા
 સાથે વાતો કરતા ચાલ્યા જાય છે. રેલવેના પાટાની બાજુમાં લાલ-
 લીલા દીવાના ચાંબલા હાથ બીંચાનીચા કરતા બીલા હતા. પાટા ને
 ચાંબલા દૂરદૂરથી એ મહાયાત્રાનું દસ્ય નિહાળી રહ્યા હતા.

એક ઠેકાણે પગરસ્તો ને પાટા એકબીજાને ભેટતા હતા ત્યાં
 ભોખડના એ કાળમીંઠ પાટા આજીજી કરતા સંભળાયા : “ બાઈ
 ધૂળિયા, એ મહાત્માને કહેજે કે આટલે વર્ષે આમ પગ તોડતો શે
 જાય છે ? હું થોડા કલાકમાં એને એણે ધારેલે સ્થાને પહોંચાડી દેત ! ”

૮૦ : સરિતાથી સાગર

“ઓ હો ! ત્યારે તો એ લહાવો તારે જ પડાવી લેવો હતો એમ ને ? જ ત્યારે તારી સાથે નહીં બોલું. ” એમ કહી પગરસ્તો આગળ ચાલી નીકળ્યો. પણ પાટાઓને તો દિલની વાત કહેવી હતી એટલે ઝટઝટ ચાલ્યા ને એને ફરી પાછો પકડી પાક્યો. ધૂળિયે કહ્યું : “તમારો શો વિશ્વાસ ? તમે એકબીજાને મળતાયે નથી ! લોખંડ તે લોખંડ, અને વળી તમે તો ગજવેલ—પાકા પીર ! તમારા ઉપર તો એ મહાત્મા ધણીયે વાર ગયા આવ્યા હશે. કાઠવાર મુક્ત તો કાઠ વાર કેદી તરીકે. મને ક્યારે લહાવો મળવાનો હતો ? એને પગલે પગલે તો હું પાવન થઈશ. એના ચરણકમલ મારે હૈયે ચંપાતાં હું અમર થઈશ. વામનને એક પગલે ચંપાઈ બલિ અમર થયો તેમ; ભગવાન રામચંદ્રે પથ્થરની અહલ્યા સજીવન કરી એમ એના રૂપશ્ચમાત્રથી જન્મજન્માંતરોનાં પાપોથી જડ થઈ ગયેલો હું સજીવન થઈશ. ”

“પણ મને એકાદ વારે એ લાભ ન લેવા દે, એનાં એ પગલાંને થે ન રૂપશ્ચંદ્ર દે ? ” પાટાઓએ વિનંતિ કરી.

“તો આગળ એક ગામ આવે છે ત્યાં તમે મારી નીચે છુપાઈ જાઓ...તમે પાટા છો એમ દેખાય નહિ. હું તમારા ઉપર આચ્છાદન ઢાળીશ, ને એ પનોતી પગલીઓનો રૂપશ્ચંદ્ર તમને થશે. ”

થોડીવાર ચૂપ રહી ફરી ધૂળિયે પૂછ્યું : “પણ એના આવવાના વાવડ તને કાણે કહ્યા ? ”

“વનવગડાનાં પંખીઓએ. ને વળી અહીં થઈને ૨૪ કલાક અગાઉ કેટલાક જીવાનિયા જતા હતા. તેઓ કહે અમે તો એ મહાત્માની આગળ ચાલનાર અરુણ છીએ; એનો માર્ગ સાફ કરતા અમે આગળ ચાલીએ છીએ. ને વળી ઘાસ કાપતી પેલી મનડી ને તેની માએ. ”

આખરી ફેંસલો : ૮૧

“ ત્યારે તમે મને આગળ મળજો. ” એમ કહી હર્ષમાં ધૂળના વંટોળ ઉડાડતો, ચીલામાં પડેલા મરવા, કેસડાં ને ફૂલોને બાબુએ કરતો ધૂળિયો માર્ગ સપાટાબધ આગળ ચાલી ગયો.

બૂમેલ ને ઉત્તરસંડાએ આપુતું સ્વાગત કરવામાં મથ્યા ન રાખી. હવે ચરોતરનો રંચ બદલાતો હતો...છેવટે બોરિયાવી આવ્યું. આપુ ને આપુના સૈનિકો પાછળ તો હવે બીજા ઘણા સંઘ જામતા ગયા હતા. મુંબઈવાળા જેરાજાણીએ ફરતી ખાદીની દુકાન ચલાવી હતી. ખાદી ને તકલીએ બધે સફેદ સફેદ કરી મૂક્યું હતું.

“ આજનો સંઘ ને આજનો વિસામો જોઈ મને સહજનંદ સ્વામીનું સ્મરણ થઈ આવે છે. અહીંથી વડતાળ જવાય. આ બૂમિમાં એ સંતે યાત્રાઓ કરી લોકજગૃત ને લોકશુદ્ધિ આણેલી. ” ટોળામાં બેચાર માણસો વાતો કરતા હતા, તેમાંના એક જણે કહ્યું.

ફાગણ માસ ને સવારનો ૧૦-૧૧ નો સમય, મીડીમીડી પવનની હલેરો આવતી, ને વૃક્ષો નીચેની છાયા મીડી લાગતી, છતાં મોં પરથી પરસેવાનાં બુંદ નીતરે જતાં હતાં. અસંખ્ય ગાડાંના બળદોને મળે બરવેલા ધૂધરાના સતત રણકાર સંભળાતા. એવી હેલો તો હજુ આવ્યે જ જતી હતી, અને સ્ટેશન પશુ ચીકાર થયે જ જતું હતું.

“ કેડી, સંઘમાં જે માંદા પડ્યા છે તેમની સારવારનું કામ આપણે ઉપાડી લઈએ; ” આચાર્યે કહ્યું, અને તેઓ આપુજીના નિવાસ તરફ ચાલ્યા.

દિવસો તો એક પછી એક પસાર થતા હતા ને લોકોના હૈયામાં આતશ પ્રગટે જ જતો હતો. નવયુવાનોમાં વસંતે થનગનાટ અચવી દીધો હતો. તેઓ ચોમેરથી રણગર્જના કરતા આવે જ જતા હતા. આપુજીને દૂરથી જોઈ ગુણવંતના મુખમાંથી ફરી પેલી સંસ્કૃત પ્રશસ્તિના શબ્દો સરી પડ્યા.

૮૨ : સરિતાથી સાગર

‘ ના વદ્ધં ચેન લેહે પ્રહરણમપરં વૈ ક્ષમામન્તરેણ ।

સોડયં ગાંધી મહાત્મા જગતિ વિજયતે રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્યમૂર્તિઃ ॥

સર્વેષાં વન્દનીયઃ પ્રકૃતિમલિનતાદૈન્યદુઃસ્રોપહર્તા

વાચા પંચૂષટ્કા પરવશપતિતં લોકમુદ્ગ્રોધમ્યો દષ્ટોડસૌ શુષ્કદેહઃ*

આ શબ્દો ખોલતાં તેનો હૂમો બરાબર આવ્યો ને આખોમાર્થી
ધારા ચાલી. પ્રશસ્તિ અધૂરી રહી ને કંટાળે એને બાથમાં લઈ લીધો.

મહાત્માજીનો આદેશ હતો કે પોતે દાંડી પહોંચ્યા પછી કાયદા-
બંધ કરે કે સરકાર તેમને ઉપાડી લે પછી જ લોખંડે શરૂ કરવું; ત્યાં
સુધી સંયમપૂર્વક તૈયારીઓ કરવી. એટલે લોકો તો હવે ‘ખડી
ફાળો’ ઊભી કરવા મંડ્યા હતા.

ખેરિયાવીમાં સુશાવ રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ
આવ્યા હતા; તેમ સોનગઢની શાળાના આચાર્ય પણ આવેલા.
તેઓ ખડી ફાળના સંનિકો તરીકે તૈયારી કરવા માટે આપુના
આશીર્વાદ લેવા આવ્યા હતા.

વળી મુંબઈથી દોરાના કેટલાક વેપારીઓ પણ એક થેલી લઈ
આવેલા. થેલીના રૂ. ૨૫૦૧ તેમણે આપુના ચરણમાં મૂક્યા, ને
ઘેસા આવવાના આ શ્રી ગણેશ મંડાયા...

ખહાર આવેલા કિસાનો ગીતોની રમઝટ ઉડાવતા હતા. હજી
ધુળેરી તો ગઈ કાલે જ ગઈ હતી. કપડાં પરથી ગુલાલનો રંગ હજી
ગયો ન હતો. અહોનો ગાતી હતી.

* “જેણે શરીર ઉપર ક્ષમા સિવાય ખીજી કંઈ પહેધું” નથી એવા
આ રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિસમા ગાંધી મહાત્માનો જગતમાં જય થઈ રહ્યો છે.
સૌના એ વંદનીય છે. પ્રકૃતિમાં રહેલી મલિનતા, દીનતાનો એ નાશ કરે
છે. અમૃતમય વાણીવડે પરવશ પડેલા લોકોને ઉદ્ગ્રોધન કરતા એ સૂક-
શકલી શરીરને જોયું.”

હે પારકો ભૂમિ ચાંપે હો દીકરા ! પારકો ભૂમિ ચાંપે !

હે આવડો શાને કાંપે હો દીકરા ! આવડો શાને કાંપે !

અને જાણે એનો જ જવાબ અપાતો હોય એમ બાઈઓ દૂર દોલની આસપાસ ઘેરે ચડ્યા હતા :

માથાં ધરું તમ થાળ મોરી માતા, માથાં ધરું તમ થાળ,

હે પારકો ભૂમિ ચાંપે શું માતા, પારકો ભૂમિ ચાંપે.

ને છેવટે

હે લીધો છે રણનો લેખ મોરી માતા,

લીધો છે રણનો લેખ,

મૂવાજીવ્યાના જવાર મોરી માતા, મૂવાજીવ્યાના જવાર.

આ લીંટીઓ એક યુવાન સાંભળી રહ્યો હતો ને તેના હૃદયના તાર જણઝણી ઊઠતા હતા. માતા મૃત્યુપથારીએ પડી હતી. વૃદ્ધાવસ્થાએ પહેલો એ દેહ હવે ઊઠવાનો જ નહોતો. સાંજે આજુબ પહોંચાય; બીજે દિવસે તો રોકાવાનું જ છે. તો માનાં છેલ્લાં દર્શન ન કરી અવાય ? એવા કુમળા દિવસમાં તલસાટ ઉભરાવા લાગ્યા. પણ એને પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી. બાપુજીની છેલ્લી ચેતવણી કાનમાં બોલવા લાગી : “ ઘેર કોઈ મરતું હોય તો પણ ત્યાં નહીં જવાય. ” અને સાથે હાથમાં બેડી પકડેલી હિંદમૈયાની મૂર્તિ ઝળઝળિયાં ભરેલી તેની આંખ સામે ખડી થઈ અને તે જ હિંદમૈયાની કૂડે તેણે પોતાની જનની ને પોતાની જાતને બેઠેલાં બેયાં અને પેલા ગીતની છેલ્લી કડીઓ તેના મગજમાં ભમ્યા જ કરવા લાગી. તેણે છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે માતી એ વિરદવેદના જ મને મારા સંકલ્પમાં દબ કરશે, ને ધ્યેય પ્રત્યે મક્કમ રાખશે. તેણે છાવણીમાં બર્ષ માને છેલ્લો પત્ર લખ્યો ને કોટિશ : નમસ્કાર લખી લખ્યું :

‘ હે લીધો છે રણનો લેખ મોરી માતા,

લીધો છે રણનો લેખ,

૮૪ : સરિતાથી સાગર

મુઆજીબ્યાના જવાર મોરી માતા

મુઆજીબ્યાના જવાર.

પત્ર એણે ખીડ્યો ને આંસુથી તે બીંજઈ ગયો... 'મા, મા, મા' એનાથી બોલાઈ ગયું... અને એણે જ્યારે એ પત્ર ટપાલમાં નાખવા આપ્યો ત્યારે એને ચોદિશામાંથી રણકાર આવતા સંજળાયા.

“ હે નવલખ ગુરજર રૂઠે મોરી માતા,

રૂઠે છે નવલખ વીર ! ”

અને તે જ પળે એણે હૃદય વજ્રસમું કરી લીધું.

બોરિયાવીથી આપુજનો કબજો નરસિંહભાઈ પટેલ અને ભાઈલાલભાઈ પટેલે લીધો... નમતે પહોરે નીકળેલો સંઘ રમતો ખેલતો આગળ ચાલ્યો... સૂર્ય આથમી ગયો હતો અને રેલવેના પાટા ફરી પાછા કાકલુદીજીરે સ્વરે ધૂળિયાને કહેવા લાગ્યા: “ ભાઈ, હવે ધીરજ ખૂટી છે. ” પણ એટલી વારમાં તો આપુએ રેલવે લાઇન ઓળંગી. લોખંડના પાટા ઉપર તેમની બે જ પુનિત પગલીઓ પડી ને તેમને પાટાઓએ ચુંખન કરી લીધું.

“ સુમંગળપ્રસાદજી, આપ જરા પણ સંકોચ ન અનુભવશો, આ આપનું જ ઘર છે એમ સમજશો. ” ભાઈલાલભાઈએ માંદા સંનિકતે કહ્યું.

તણેય મિત્રો સેવામાં લાગી ગયા હતા. આપુ તો લોકોના કાર્યક્રમમાં રોકાઈ ગયા હતા.

સાંજે સભા પૂરી થઈ, પ્રાર્થના પણ થઈ ને આપુ માંદા સંનિકતે મળ્યા. પછી કાર્યકરોને મળ્યા. કરવા જેવી વાતો કરી. સૂચનાઓ આપી ને પછી સૂઈ રહેવા માટે ગયા.

પણ ત્યાં એક રસિક કિસ્સો બન્યો. રાતે તેમનો ખાટલો લોમડાઓક્રમાં પાથર્યો હતો. લોખંડની પાટીથી બરેલા ખાટલા

ઉપર સારું ગોઠડું પાથર્યું હતું. તેને જોઈ તેમણે ચાદર ખસેડવા માંડી. સ્વયંસેવકોને થયું કે પાથરવામાં કંઈક ખામી થઈ હશે એટલે તેઓ મદદ કરવા ગયા, પણ આપુણે તો કહ્યું: “આવડી પથારીની બરૂંદ જ શી?” એમ કહી પોતાની જાતે જ સાંકડું બનાવી દીધું. વળી તેમણે ખસેડવાના જાળરાને છેક ખાટલાની પાસે ગોઠવેલું અને અંદર હાથ ધોવા માટે સાબુની ડબ્બી મૂકી હતી, એ જોઈ તેમણે જાળરૂં તેની અસલ જગ્યાએ મૂકવામાં સ્વયં-સેવકોને મદદ કરી અને જરા મીઠો ઠપકો આપતાં કહ્યું: “સાબુ અંદર જોઈએ કે બહાર?”

એ બધું આટોપી બધાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા: “ભગવાનને ભક્તોએ બગાડ્યો છે.” એમ કહી સૂતા ને બે જ મિનિટમાં ઘસ-ઘસાટ જાંઘી ગયા.

આજુદ

નરગીસ બહેન,

માફ કરશો. આજે તમારો ને કેકીનો મેળાપ અહીં જ થયો હોત પણ અમે તેના બન્ને પત્રો—તમારો પત્ર ને એનો ઉત્તર—તેની પાસેથી ખૂંચવી લીધા એટલે તેના વતી અમે દિલગીર છીએ ને તમારો એના પરનો પત્ર વાંચવામાં કંઈ આવેક થયો હોય તો મારી માગીએ છીએ...હવે તો ભરૂં જ મળાશે...આ સાથે કેકીનો ઉત્તર તો ખીકું જ છું, પણ ગાંધીજીએ અહીં ગઈ કાલે રાતે આપેલું જાહેર લાખણ ખૂંચ જ ચેતનાગ્રહ હોઈ તેનો સાર પણ જણાવું છું.

‘પ્રેમપંથ પાવકની જવાબા’ એ ગીત પંડિતજીએ ગાયું હતું. તેનું રહસ્ય સમજાવતાં કહે:

“પ્રેમપંથ પાવકની જવાબા છે, એ વેરભાવનો પંથ નથી. સખતમાં સખત દુશ્મનને પણ પ્રેમથી જીતી લેવો એ સત્યાગ્રહીની મહત્વાકાંક્ષા હોય.

૮૬ :: સસ્તિથી સાગર

“કાચદાનો સવિનય ભંગ કરવો અને તેની પાછળ કેવળ પ્રેમ જ નીતરી રહ્યો છે એવું દર્શન કેવી રીતે કરાવી શકાય ?

x x x

“આ કાફલો અત્યારે નીકળ્યો છે એ નાટકી નથી; થોડા દિવસનો ચટકા નથી. એ મરીને પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરી આપશે.

“આ કાફલો મરી છૂટે તો તો પછી કહેવું જ શું ? મરશે તો તો એમના દાવા પર સીલ ચોંટી જશે.

x x x

“હું તો મોટી બિશ્વા માગવા આવ્યો છું...વિદ્યાપીઠે આજે ચોપડાનો કારજાર સંકેલી સા વિશા યા વિમુક્તયે એ ધ્યાનમંત્રને સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. આ માર્ગ તમે પણ કાં ન ગ્રહણ કરો ?

“મારી આશા છે કે ગુજરાત હિંદુસ્તાન માટે પદાર્થપાઠ મૂકશે. આ લડત લાંબી ચાલશે કે જલદી આટોપી લેવાશે એ કહી શકાય તેમ નથી. પણ જો આ લડતમાં આપણે આપણું સર્વસ્વ હોમી દીધું તો પછી તે લાંબાય કે ટૂંકાય તેની આપણને ચિંતા ન હોય.

“આજે હું એક ક્ષેત્ર તૈયાર કરવાનું કહેતો નથી. આજે તો કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર અને કરાચીથી દિલ્લુગઢ સુધી વ્યક્તિગત કે વ્યાપક સવિનયભંગ બધાય લોક કરી શકશે. આજે હું શાંતિ સિવાયનો કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞા મૂકતો નથી.

x x x

“...હવે કહું છું કે વાયુ અનુકૂળ હોય તો આજે છે. x x x ...હિંદને વ્યાપક સત્યાગ્રહ કરવો હોય તો આ વખત છે.

“ખાવાપીવાનું તો ભગવાન આપશે; અસંખ્ય માણસો આપશે. જો હિંદુસ્તાન ધગી ગઈ અને આખું હિંદુસ્તાન સવિનય ભંગમાં

આખરી ફેંસલો : ૮૭

નોકાઈ જાય તો ૩૦ કરોડ માણસોને એક લાખ અંગ્રેજોના પંજા-
માંથી—દબાણમાંથી નીકળતાં કેટલો વખત લાગે? xxx લશ્કરને બળે
અંગ્રેજ નટ આપણને નચાવે છે.

x   x   x

“યુવક સંઘ એટલે વિદ્યાર્થીઓ; તમે ધોષણા તો મોટીમોટી
કાઢો છો. ધોડેસવાર જીવાનિયો આ સાત રાષ્ટ્રપતિ છે. તેથી આ
લડતનો મોટો ભાર તમ વિદ્યાર્થીઓ પર છે. ભગવાન તમને
હૃદયબળ આપે.

+   +   +

“પણ તમને મનમાં એમ થતું હોય કે આ માણસે ધર્તિંગ
બીજું ક્યું છે, મહિના પછી ખેસી જવાના છે, અને પછી હિમાલય
કરતાં કાઈ ઊંચો પહાડ હોય તો તેટલી મહાન જૂલ કરી છે એમ
જાહેર કરી સાબરમતીને તીરે ઠાવકું મોઢું રાખી ખેસી જનાર છે;
તો હું લાચાર છું. પણ જો તમે એમ ન માનતા હો, તો ખચિત
માનજો કે આ મારો અને તમારો માટે આખરી ફેંસલો છે, અને
માર્ગ શાંતિમય કાનૂનભંગ છત્યાદિનો છે.”

બહેન નરગીસ, આ પત્ર લાંબો તો થયો. અને જેમ એક
વર્તમાનપત્રને સમાચારો મોકલીએ એવું પણ તમને લાગશે. પરંતુ
બાપુના હૃદયમાંથી નીકળેલા આખરી ફેંસલાના શબ્દો આજે તમારે
જાતે જ સાંભળવાના હતા તે પ્રસંગ મેં ને મળ્યો જૂંટવી લીધો
છે. એટલે હવે નો છેક ભરૂચ તમે મળશો ત્યાંસુધી તમને અવાર-
નવાર લાંબા પત્રો લખીને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે...

લિ. તમારો લાઈ

વિનાયક આચાર્ય

પાછલી રાતે આચાર્ય મેઈલ ઉપર પત્ર નાખવા ગયો ત્યારે
પણ લોકાનાં જૂથ તો આમતેમ ફરતાં જ હતાં. અને “આખરી
ફેંસલો” એ શબ્દોથી વાતાવરણ ઘેરાઈ ગયું હતું... ‘પકડાશે જ’
એવી લોકાની ખાતરી હતી.

૧૦. યજ્ઞપુરુષ

“પ્રિયને, પ્રાણને, સૌને હોમી આ વિશ્વયજ્ઞમાં,
પાળજો, વિશ્વશાંતિને, સાધી આ ઉચ્ચ સાધના;
અંધ ને મોક્ષનો આ તો મહા વિચ્છેદ વર્તેલો,
વિશ્વદેવા! મહાકાલ! આપનો અમી વર્ષજો.”

“ગુરુના મૌન વ્યાખ્યાને શિષ્યોના સંશયોને છેદી નાખ્યા.”

“એમ તો આ મૌનવાર એમણે આરામ લેવા માટે જ રાખેલો. પ્રથમ તો કાઈ આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશ તો નહોતો જ પણ આવી વિભૂતિઓના દરેક કાર્ય ને પ્રવૃત્તિને આપમેળે ઉચ્ચ ભૂમિકા મળી જાય છે. અને હવે તો બાપુજી પણ માને છે કે “દિવસોના દિવસ સુધી હું અખંડ મૌન પાળતો હોઉં છું ત્યારે ઇશ્વરનું સાંનિધ્ય વધારે ને વધારે અનુભવું છું.” ખરેસાહેબે કહીને કહ્યું.

હવે રસ્તો પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલતો હતો. અને હવે તે રસ્તો ચાલતો હતો પણ બહુ વટમાં. કારણ કે તે એવી શૌર્યભૂમિમાં પ્રવેશતો હતો કે જે ભૂમિએ બહારવટિયાઓ પેદા કર્યા હતા.

“બાપુજી આમ તો જખરજસ્ત વાતોડિયા છે. મોટામાં મોટા રાજ્ય-ધુરંધરોથી માંડીને તે નાનામાં નાના બાળક સાથે તે વાતો કરે છે, અને સૌને થાય છે કે બાંધી તો મારા જ છે, મારા સ્વજન છે. કેટલીક વાર તો,

“જ્યુ કઠલીકે પાત મેં પાત, પાત ઔર પાત.
ત્યું આતુરહી ખાતમે ખાત, ખાત ઔર ખાત.”

“પણ જ્યારે એ અંતર્મુખ થઈ જઈ શાંત એકાંતમાં બેસી
નય છે ત્યારે છ દિવસ બ્રહ્મકાવી મૂકવા માટેના જવાણામુખીમાં
અનંતમાંથી લાવા બરી લે છે.”

“ખેટરી નવી બરીએ એવી રીતે ને ?” આચાર્યે પૂછ્યું.

“હા. એમ જ ” મહારાજે જવાબ આપ્યો.

“અગ્નિર્વાગમૂલ્લા મુલ્લ પ્રાવિશત્ ” (અગ્નિ જ વાણી બનીને
મુખમાં પેઠેલો છે.)

“હું મૌનમાં હોઈ છું ત્યારે ઈશ્વરની સાથે વધારે અનુસંધાન
અનુભવી શકું છું. જો કે હું એટલું કબૂલ કરું છું કે આપણે
મૌનમાં હોઈએ કે બોલતા હોઈએ, એકાંતમાં હોઈએ કે ધાંધલિયા
ટાળામાં હોઈએ તો પણ નિરંતર ઈશ્વરની સાથે અનુસંધાન
અનુભવવાની શક્તિ આપણામાં હોવી જોઈએ.” એમ પોતાના
મૌનની સ્પષ્ટતા એમણે પોતે જ કરી દીધી છે...” મહારાજે જણાવ્યું.

“માણસો જ્ઞાતિની શોધ માટે ગામડાંમાં ઝૂંપડાં બાંધી રહે છે,
એકાંત સમુદ્રકાંઠે ને પર્વતમાળાઓમાં વાસ કરે છે. અને પછી
તો એવા સ્થાનો માટે તલસે છે. પણ એ તો માત્ર મૂર્ખાઈ છે.
કારણ કે જ્યારે મોજ ફાવે ત્યારે તારા પોતામાં જ શમી જવાનું
તારા હાથમાં છે. પોતાના આત્મા સિવાય બીજી એકેય વધુ નીરવ ને
શાંત જગા છે જ નહીં.”

“હા, એમ તો ખરું જ, પણ સંપૂર્ણ મૌનદ્વારા પણ માણસ
બોલે છે. મૌનની વાણી અદ્ભુત છે. કાંકારમાં એક મુનિ મહારાજ
છે. તે વર્ષોથી કાંઈની પણ સાથે બોલ્યાચાલ્યા વિના એક ઝાંકની
આસપાસ બાંધેલી કેદખાના જેવી કાટડીમાં ચોવીસ કલાક પુરાઈ

૬૦ : સવિતાથી સાગર

રહે છે. અરવિંદ ઘોષ વર્ષોથી બોલતા નથી. પણ એમના મૌનની વાણી જીભની વાણી કરતાં કાટિશ્વ: વધુ પ્રબળ હોય છે,” ગણ્યએ કહ્યું.

“હું નાનો હતો ત્યારે રિસાતો ને ચિઢાતો ત્યારે મારી બાએ મારી પાસે મુનિવ્રત લેવડાવ્યું હતું. જન્મતો વખતે ન બોલવું, પણ તેથી તો એમ થતું કે બોલાયે નહીં ને ચિઢાયાયે નહીં. એટલે હું ઉંઢ, ઉંઢ કરતો કે આંખો, બવાં, કપાળની કરચલીઓ ચઢાવી દેતો. તેમ બાપુજી બોલતા નથી પણ સાંભળે છે, ને ચિઢીઓ લખીને તો વાતો કરે છે,” આચાર્યે શંકા ઉઠાવી. “એ મૌન કેવું?”

“ખંડિત; પણ જ્યારે અનિવાર્ય પ્રસંગો જ હોય ત્યારે એમ કરે છે; ને કાષ્ઠક વાર મૌનવાર બદલે પણ છે. અને એમાં જ આંધીજી વેદ્યા—dogmatist નથી એ જણાઈ આવે છે,” ગણ્યએ ઉત્તર આપ્યો.

કેકી આ મૌનમીમાંસા સાંભળતો સાંભળતો ચાલતો હતો. તેણે હવે પોતાનું મગજ ઉઘાડ્યું.

“પણ મહારાજજી, માણસ હમેશને મારે એ સ્થિતિમાં જ રહે છે તેનાય કંઈ અર્થ નથી. પાંચથેગારાસે એક ઠેકાણે લખ્યું છે:

‘A talent is formed in silence, but a character in the stream of the world.’ તદ્દન નિ:શબ્દ ચંદ્રમામાં રહેવાનું કાણુ પસંદ કરશે?” કેકીએ કહ્યું.

“પણ પેલા અંગ્રેજી વાક્યનો શો અર્થ?” મહારાજે પૂછ્યું.

“શાંતિમાં શુદ્ધિ ઘડાય છે. પણ ચારિત્ર્ય તો જગતના પ્રવાહમાં જ ઘડાય છે,” કેકીએ ઉત્તર આપ્યો.

આમ મૌનમીમાંસા ચાલી ને પછી થોડી વાર ચારેય જણે મૌન પકડ્યું.

વાતોવાતોમાં ધણો માર્ગ કપાઈ ગયો હતો. મંમળવારનું સવાર હતું. હવે યચ્ચપુરુષિ ને શૌર્યભૂમિમાં પોતે ચાલી રહ્યા હતા તેથી આપુને પણ ખૂબ પાનો ચડતો હતો. રાસ કેમ જલદી પહોંચી જવાય તેને માટે તેમના મનમાં તાલાવેલી હતી...હવે યોગરદમથી તેમને પાંચજન્ય શંખના અવાજ સંભળાઈ રહ્યા હતા. પાંચે વણો રણુગર્જના કરતી ટોળેટોળાં ભમટી હતી. તા. ૮મી માર્ચથી અહીંની હવા તો ગરમ થઈ ગઈ હતી. આજ પ્રદેશમાં રણુગર્જના કરીને લોકોને જાગ્રત કરી ગુજરાતનો સિંહ સાબરમતીના કારાગારમાં પુરાઈ ગયો હતો. પણ તેની ત્રાડ—તેના ઘોષે, “ધાર્તરાષ્ટ્રોનાં હૃદયને વિદીર્ણ કરી નાખ્યાં હતાં.”

સામેની દિશાએથી એ ત્રાડ ને ઘોષના ભણકાર ગાંધીજીને કાને જાણે અથડાયા જ કરતા હતા. ને એકએક પગલે તો તે વધુ ઉગ્ર, જલ્દત ને તેજોમય થયે જતા હતા. એ ભૂમિનો પ્રતાપ હતો, હવાનો પ્રતાપ હતો, પાણીનો હતો. એમણે વેગ ખૂબ જોરથી વધાર્યો. લોકો તો માત્ર ઢસડાતા હતા.

“કેસાના વેગ સાથે બલબલા પાછા પડી જાય!” ટોળામાંથી આવેલ એક યુવાન જે હવે આ ચાર જણુ જોડે ચાલા રહ્યો હતો, તેણે કહ્યું.

આણુંદ તાલુકો પૂરો થઈ બોરસદ તાલુકામાં સેનાએ પ્રવેશ કર્યો. નાપા એ બોરસદ તાલુકાનું ગામ. અહીં મહાદેવના મંદિરમાં આપુ ને સેનાનો ઉતારો આપ્યો. તેમાં ધર્મશાળા પણ હતી અને અંગ્રીજ નિશાળ પણ તેમાં બેસતી હતી. નાપાના ભાષણમાં આપુએ યુદ્ધની જ નોખતો ગડગડાવી. સરદાર વલ્લભભાઈની વાણીના પ્રતિ-ઘોષ જાણે તેમને પશ્ચિમ દિશામાંથી આવતા સંભળાયા. સરદારને પકડી જાણે કે સરકાર ગાંધીજીને પકડારી રહી હોય એમ લાગ્યું. ને નાપામાં તો ગાંધીજીનું શૌર્ય સોળે કળાએ પ્રગટ્યું. અગ્નિમાંથી જાણે સાક્ષાત યચ્ચપુરુષ જ બહાર આવ્યા હોય એવા એ દેખાવા લાગ્યા.

૬૨ : સસ્તિથી સાગર

લોકોએ પણ સરકારનો પકકાર ઝીલી લીધો હતો. લડતમાં ફેદી પડવા સ્ત્રીપુરુષો સૌ થનગનાટ કરી રહ્યાં હતાં.

બેપોર પછી નાપાથી વણઝાર ઊપડી. “પકકાર્ધ જ નરો” એવી ચોક્કસ ખાતરી લોકોને થઈ ગઈ હતી ને કઈ ધડીએ, એ જ માત્ર વાટ જોવાતી હતી. બોરસદ ને રાસના ધર્મક્ષેત્ર પર સરકારને યુદ્ધ આપવા ગાંધીજી ધસમસી રહ્યા હતા.

“ગાયુ ! કદાચ આપણે અહીંથી જ પાછા વળવું પડશે, ને નરગીસ આ દશ્યનો લહાવો નહીં લઈ શકે.” કેકીએ રસ્તે ચાલતાં જણાવ્યું.

“તમે સૌ અને આ જનસમુદાય ગમે તે માનતા હો. પણ મારું મન ને હૃદય સાક્ષી પૂરે છે કે આ ભૂમિકાએ હજુ સરકાર ગાંધીજીને નહીં પકડી શકે.”

“એણે સર્વસ્વનું અલિદાન આપ્યું છે અને એનું એકેએક કાર્ય, આછોત્કૃંશ પણ યગ છે...અરે એ તો યજ્ઞપુરુષ જ છે. એમને વિષે કહી શકાય...”

‘સ્વસુલનિરમિલાયઃ સ્વિદ્યસે લોકહેતોઃ।’^x

“એવા યજ્ઞપુરુષને પકડી જકડી દેવાની દિવંમત સરકારથી થઈ શકતી જ નથી,” ગાયુએ કહ્યું: “એટલે બોરસદ કે રાસમાંથી એમને પકડી પાડે એમ મને લાગતું જ નથી.”

“તેવારીઓ થઈ ગઈ છે. પોલિસો ગોઠવાઈ ગઈ છે. બોરસદમાં પકડી પાડશે; ગોળીઓ ચાલશે; લાડીમાર થશે.” રસ્તાની બંને બાજુએ ને ચોપાસ આ જ વાતો થતી. તેથી ઊલટી શ્રદ્ધા હતી માત્ર એક ગાયુને.

x “પોતાના સુખની જેને પડી જ નથી, એ લોકો માટે દુઃખી થાય છે.”

“આપ શું માનો છો ?” આચાર્યે મહારાજને પૂછ્યું.

“ખીજ પળની માત્ર પ્રભુ સિવાય ખીજ કોને ખબર છે !” એમણે જ્ઞાતિથી ઉત્તર આપ્યો.

જેમજેમ માર્ગ કપાતો હતો અને ખોરસદ પાસે ને પાસે આવતું જતું હતું તેમતેમ ગાંધીજીનો વેગ ને મુખની આબા ખીલે જ જતા હતાં.

છેવટે ખોરસદ આવ્યું. લોકો અધીરા થઈ ગયા હતા. અહીં ખોરસદમાં તો સરદારની વાણીએ ને સરદારની ધરપકડે પહેલેથી જ વાતાવરણ ધગાવી દીધું હતું. ગાંધીજી જાણે ખોરસદમાં વલ્લભ-ભાઈને શોધી રહ્યા હતા. ખોરસદ, ને ગાંધીજી સાથે સરદાર ન હોય !

“પાર્થવિહોણા કૃષ્ણ કુરુક્ષેત્રમાં કેવા દેખાય, એવા આજે આ ખોરસદના ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં ગાંધીજી કંઈક એકલા ને અટ્ટલા દેખાતા લાગે છે. એ બે પાર્થકૃષ્ણની જોડી મળે પછી વિજય ! શોધતો, ચરણને ચૂમતો આવે !” ગણએ કહ્યું.

“યત્ર યોગેશ્વરો ગાંધી ચત્તમો યત્ર ધૂર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો મૂર્તિધ્રુવા નોતિર્મતિર્મમ ॥ ” ૧

એટલું સાંભળી સૌ શાંત રહ્યા.

ગાંધીજીનો ઉતારો સરકારી આર્થિક મદદ લેતી હાઈસ્કૂલમાં હતો...

“આપુ, આપનો છેવટનો સંદેશો આપો,” જાપાના એક પ્રતિનિધિએ કહ્યું. આપુ જાપાના પ્રતિનિધિઓ, સ્વજનો, કાર્ય-કર્તાઓથી ઘેરાઈ ને બેઠા હતા.

“મારે હવે સંદેશો આપવાપણું રહેતું જ નથી. રાજદ્રોહ

૧ “જ્યાં યોગેશ્વર ગાંધી ને જૂંસરી ધારણ કરનાર વલ્લભ છે, ત્યાં શ્રી, વિજય, મૂર્તિ છે જ છે; એમાં મને જરાયે શંકા નથી.”

૯૪ : સરિતાથી સાગર

કરવો એ જ દરેકનો ધર્મ છે, એ જ મારો હૃદયો સંદેશો મેં ના પાના લાવણીમાં આપી દીધો છે એમ સમજો. ”

આપુ પસાંઠી વાળીને કાંતી રહ્યા હતા—પોતાના સર્વસ્વનો હોમ કરી દેનાર એમની તરફ ગાણુની આંખો મંઠાઈ રહી હતી. તેણે તક્લીના તારને વળ દેતેદેતે ધીરથી કહીને કહ્યું:

“ સાચે જ એ યજ્ઞપુરુષ છે. કેટી, તારો આતશ બહેરામ ! જો, બરાબર જોજો, હોં ! ફરીફરી આવાં દશ્યો જોવા મળતાં નથી...”

બોરમદની એ હાઈસ્કૂલમાં સરકારી ગઢ તૂટ્યો. અનેક મુખી, મતાદારો ને રાવણિયાઓએ થોકઅંધ રાજીનામાં આપુ સામે ખડકી દીધાં. ને અગ્નિમાં જોમ ઘી હોમાય એમ તેમના ત્યાગની આ આહુતિઓથી એ જંગમ યજ્ઞનો અગ્નિ દેદીપ્યમાન થઈ ઊઠ્યો. આપુની આંખો આશા ને ચેતનથી ઝગારા મારવા લાગી.

“ જો મને લઈ જાય તો તમે રણ્યયજ્ઞમાં પણ ફૂદી પડજો. ” તેમણે ટૂંકમાં જ તેમને કહ્યું ને ધન્યવાદ પણ આપ્યા.

બોરમદની પ્રચંડ સજામાં ગાંધીજીએ સરદારને પકડી સરકારે આપેલા પકકારને પ્રતિઆવાહન આપ્યું :

“ હવે આપણે થાક્યા છીએ. આ રાજ્યની ધૂંસરીમાંથી છૂટી જ જવું જોઈએ અને સ્વરાજ લેવા સારુ જે કળ્પ વેડવાં પડે તે વેડવા તૈયાર થયા છીએ. સ્વરાજ લેવું એ આપણો ધર્મ છે. રાજ-દ્રોહ ધર્મ હોવાથી આને હું ધર્મયુદ્ધ માનું છું. આ રાજનીતિનો હું પ્રતિક્ષણ નાશ ઇચ્છું છું.

“ તેમની રાજનીતિ મને એવી કઠની લાગે છે કે તેનો નાશ આજ થઈ શકતો હોય તો આજ કરું. મને છૂટો રાખશે તોય રાજનીતિનો નાશ છે, અને કેદમાં લઈ જશે તોય એ રાજનીતિનો અંત છે. આ શાસક આણે છે એ શાસેશાસે એ જ વસ્તુ હું ઇચ્છું છું.

“ જે જે ફરિયાદ મેં ઇશ્વર પાસે નોંધાવી છે, ને વાઈસરોયના

કાગળમાં જણાવી છે, તેનો જવાબ કોઈ નથી આપી શક્યા. કોઈ એમ નથી કહેતું કે મીડાનો કર સાચો છે; કોઈ એમ નથી કહેતું કે લશ્કર અને દીવાની ખર્ચ બરાબર છે; કોઈ એમ નથી કહેતું કે ૨૦ થી ૨૫ કરોડ રૂપિયા પ્રજાને દારૂ પાઈ અને અશીષિયા બનાવી તેમના ઘર ભાંગી લે છે એ બરાબર છે. પરદેશીઓ પણ સાક્ષી પૂરે છે અને અંગ્રેજી અમલદારો પણ સાક્ષી પૂરે છે કે વાત બરાબર છે. પણ કરીએ શું ? પૈસા જોઈએ. શા માટે જોઈએ ? પ્રજાને દયાવવા.

“તમે જે થેલી આપી છે તે માટે ઉપકાર માનવો જોઈએ તો ઉપકાર છે એમ માનજો. પણ પૈસાથી મારું પેટ ભરાય તેમ નથી.

“આ યજ્ઞની અંદર તમે બધાં ભાઈજાહેનો નામ નોંધાવો તેમ ઇચ્છું છું.

“અહીં ધર્મયુદ્ધમાં તો અહિંસા, સત્ય ને ક્ષમા હથિયારો છે.

“સરદાર જેવા જ્યારે જેલમાં બેઠા ત્યારે શું તમે કવિતા મોઢે કરવામાં કે દાખલા ગણવામાં મગ્યા રહેશો ? ઘર બળી જતું હોય ત્યારે સૌ ઠારવા જાય છે તેમ તમે આ હિંદનું દુઃખ ઠારવા નીકળી પડો.

“કરોડોનાં દુઃખ કઢાવવા સારુ મારા સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કામ ન આવ્યા. અરજીઓ બહુવામાં મેં મળ્યા નથી રાખી. વિવેકની ભાષા મને વામરતાં આવડે છે એમ સહુ કોઈ જાણે છે. પણ જ્યારે વિવેક અને મસલત કામ ન આવ્યાં ત્યારે હું બળવાખોર થયો છું. બળવાખોર તરીકે મારી જાતને ઝોળખાવી શાંતિ માનું છું, અને એમ કરીને હું કંઈક અંશે ધર્મનું પાલન કરું છું. ઠંડા, શાંત સત્ય રૂપી બળવામાં તમે ગમે તે જાત કે ધર્મના હો, મારી સાથે નામ નોંધાવો. ઇશ્વરને નામે હું તમને બધાને નિમંત્રણ આપું છું. આ લડતમાં તો અંગ્રેજો પણ જોડાશે.

“ઈશ્વર કોઈ દિવસ અસત્ય નથી, અન્યાય નથી; અને તમારા સન્મુખ હું અત્યારે બોલી રહ્યો છું એ જોટલું સાચું છે તેટલું જ સાચું મને દેખાય છે કે આ રાજનીતિનો અંત આવેલો છે. પૂર્ણ

૯૬ : સરિતાથી સાગર

સ્વતંત્રતાની ઝાંખી થઈ રહી છે, સ્વતંત્રતા દેવી ડોકિયું કરે છે અને વરમાળ પહેરાવવા ઇચ્છે છે. તે સમયે ભાગતા ફરશું તો આપણા જેવા નાલાયક કોણ ? ”

આમ આપુએ સ્વતંત્રતાની જયઘોષણા ખોરસદને બરખામરે કરી.

“ ચૌદ લોકની ઘોષણા સરીખો
ગજવું છું મારો શાંખનાદ;
એ નાદે પાપના ઓટ જશે,
એ નાદે પુણ્યની બરતી ચડશે. ”

અને પછી ?

“ ધ્વજાંક બરી ધ્વજશાંખ ગાજી રહ્યો:

જાણે નવયુગના યુગધર્મની

નવઝગ્યાએ ગરજી.

યુગપલટાની મહાઘોષણા સહસ્રા એમ ગાજી બીડી...”

વદેમાતરમ્ ગવાઈ રહ્યું ત્યારે સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતાં.

દરેક હૃદય સ્વગત ખોલી રહ્યું હતું :

“ યુગપલટો ઊગ્યો આજ,
આત્માની સરિતાના સાગર થયા. ”

રાત પડી મઈ પશુ કોઈ ન આવ્યું. ખોરસદની ભાગોળે આવેલી ધર્મશાળામાં પેલી ત્રિપુટીએ તથા બીજાં ઘણાંએ પડાવ નાખ્યો હતો. લડતનો જીવાળ કેમ ચલાવવો તેની મંત્રણા આપુને હિતારે ચાલવાની હતી. ધર્મશાળાની બહાર ખેતરમાં પાણીના એક પાંપ ચાલી રહ્યો હતો. અને તેનો સતત અવાજ સંભળાઈ રહ્યો હતો.

અને એ પણ જાણે ગર્જના કરતો હતો:

“ ચૌદ લોકની ઘોષણા સરીખો
ગજવું છું મારો શાંખનાદ. ”

અને એમ ચોદશથી ઊઠેલા શાંખનાદે શું કયું ?

“ સ શોષો ચાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયન્ ।

નમશ્ચ પૃથિવ્યાં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ”*

* “ એ ઘોષણાએ આકાશ ને પૃથ્વીને તુમુલ નિનાદથી ભરી દેતાં ચાર્તરાષ્ટ્રોનાં હૃદયો ચીરી નાખ્યાં. ”

૧૧. બહારવટિયાની ભૂમિમાં

જિએ! ભારત લોભના,
એકલ આતમરામ;
ઇતિહાસમાં અણુદીઠ તે,
દેખાડ્યાં બુધ આજ.

સ્વાર પડી મધુ' પશુ કાઠની ધરપકડ ન થઈ. ગાંધીજીની વણુઝાર તો નક્કી કરેલે સમયે રાસ જવા બેપડી. ખેડા જિલ્લાના આ એક નાનકડા ગામે તો જગતમાં નામના કાઠી હતી.

ગાંધીજી વલ્લભભાઈનું ચિંતન કરતાકરતા સવારના ખુશનુમા વાતાવરણમાં રાસને દડવાળે રસ્તે ચાલી રહ્યા હતા.

વસંતે ઠેરઠેર એમનું સ્વાગત કરવા માટે પોતાની કળા ને શોભા પાથરી દીધી હતી. શિશિર એને ફરી મળે ત્યારે ઠપકા ન દે તે માટે તે બહુ સાવધાન રહેતી. રાતોરાત બધી શોભા ગોઠવી દેતી અને પછી દિવસે છુપાતીછુપાતી છાનીમાની કૂચ જોતીજોતી સંઘની પાછળપાછળ ચાલતી; પશુ સાંજ પડવા આવે કે આગળ નીકળી જતી. રસ્તાની તડકીછાંચડીનો સ્વાદ ચાખતાચાખતા, ને દડના ગુલાલથી ધૂસર બનતા સૌ રાસ તરફ ચાલતા હતા.

ર્વાસ્ત પન્થાનમનુષરેમ સૂર્યાચન્દ્રમસાવિવ ।

પુનર્દશતાઽઘ્નતા જ્ઞાનતા સંગમેમહિ ॥

ચાલતે ચાલતે મણુના મુખમાંથી વેદની ઉપલી ઝડ્યા સરી પડી. “સૂર્ય” ને ચંદ્રમાની જેમ મદદ કરતા, અદિ'સક રહી, યાન

૬૮ : સરિતાથી સાગર

ફેલાવતા આપણે ચાલીએ; સંગાથે ચાલતાં આપણો માર્ગ, સુખમ નીવડો.” આ એનો અર્થ; એણે જ કહ્યું.

એ ઝગ્યા સાંભળી થોડીવાર શાંત રહી તેમની બાજુમાં ચાલતા એક ગૃહસ્થે કહ્યું: “ આ બધી બહારવટિયાઓની ભૂમિ. મહી નદીનો કઠિા; ભાંડી કરાડો ને ભેખડો; ગોરવા ને કંઠાપુરા, બાબર દેવા ને અબલાનું ગામ! ને અંગ્રેજ સસ્તનત સામે બહારવટું ખેડનાર વિઠ્ઠલ-વલ્લભની જોડીનું ગામ પણ અહીંથી બહુ દૂર નહીં. આ ભૂમિ એવી છે; સહેજે બહારવટિયા બનાવે ! ”

“ પણ એ બહારવટિયાના ગોર તો આ બાજુમાં ચાલે છે એ મહારાજ ને ? ” આચાર્યે હસતેહસતે કહ્યું. એકા કરતાં ગુરુજી ઓછા ભેતરે એવા છે? એ પણ નંબર એકના બહારવટિયા જ છે ને ? ”

આચાર્યના એ શબ્દો સાંભળી સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

“ બહારવટિયાની ભૂમિમાં પેઠા એમ કહેવા કરતાં કહોને કે મહારાજ ને દરગાઠે તૈયાર કરેલી વીરભૂમિ ને યુદ્ધભૂમિમાં પેઠા...” મણ્યએ કહ્યું.

પેઠા જિલ્લાના કાર્યકરો હવે કૂચના ટોળામાં દેખાઈ આવતા હતા. કદાચ રાસમાં જ યુદ્ધના રાસ ખેલવા પડે તો બધી તૈયારીઓ કરી રાખવામાં આવી હતી. રાસ કે દાંડી એ ખેમાંથી એક લડતનું કુરુક્ષેત્ર બનવાનું હતું. રાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈને પકડી સરકારે રાસનું સન્માન તો તારીખ આઠમીએ જ કરી દીધું હતું. અને એમને આ લડતના પહેલા કેદી બનાવી સરકારે રાસ ગામને દેશ તેમજ પરદેશમાં પ્રખ્યાત કરી દીધું હતું. આ આખરી જંગનું મંગળાચરણ તો તે જ દિવસે થઈ ગયું હતું. ભોરસદ નહીં તો રાસ; પણ જે થવાનું હશે તે ખેડા જિલ્લામાં જ પતી જશે એવી વાત હજી પણ વાતાવરણમાં ફેલાયેલી જ હતી. પણ ગાંધીજીને તો રાસ કે દાંડી સરખા જ હતાં. તેઓ તો પોતાની સાથે ૮૧

બહારવટિયાની ભૂમિમાં : ૬૬

આકૃતિઓ લઈને રણચક્ષુમાં હોમવા ને હોમવા મમે ત્યાં તૈયાર હતા. તેમના અંતરાત્મામાં તો ‘સખ ભૂમિ ગોપાલકી’ એ જ ભાવ હતો.

છેવટે રાસ પશુ આવ્યું. લોકો તો એટલા બધા આવેલા હતા કે ખોરસદથી રાસનો રસ્તો માણસોથી ભરાઈ ગયો હતો. રાસનો ઉત્સાહ માતો ન હતો.

“આ એ વડ કે જ્યાંથી સરદારને સરકારે ગિરફતાર કર્યા હતા,” ભાગોળમાં આવેલા એ વડ સામે આગળી ચીંધતાં લોકો કહેતા.

“એ એ વડ જાણે કે દાદીવાળા વિઠ્ઠલભાઈ ને ટિળક મહારાજ જેવી મૂંઝોવાળા વલ્લભભાઈ જેવા દેખાય છે. જાણે એ સખાભાઈ પાસે બેઠાબેઠા વાતો કરી રહ્યા છે,” ગજુએ કહ્યું.

“સરદાર તો બાપુની કૂચનો રસ્તો જોવા આવેલા. બાપજી તો આપવું જ નહોતું. પણ લોકોના આમહને વશ થઈ કંઈક કહેવાતો વિચાર રાખેલ. પણ સરકારે તો લેફ્ટ-રાઈટનું નાટક ભજવી ન બોલવાનો હુકમ આપ્યો...સરકારી હુકમને સરદાર માને! એમણે તો તેને ફગાવી દીધો. એટલે એ ઝવેરભાઈ પટેલના દીકરા વલ્લભભાઈને સરકારના અમલદારોના જૂથે પકડ્યા ને ખોરસદ લઈ મયા. ત્રણ માસની સજા કરી ને સાજરમતી જેલમાં મોકલી દીધા.” ગામના એક માણસે કહ્યું.

“અને ખોરસદથી પકડીને સાજરમતી લઈ જતા સરદારને માંધીજી સત્યાગ્રહાશ્રમ આગળ મળ્યા ને આશીર્વાદ આપ્યા. તે વખતે બાપુની આંખમાં કંઈક ઝડપથી રાસ પહોંચી જવાની તાલાવેલી દેખાઈ આવતી હતી,” આચાર્યે કહ્યું.

રાસમાં બાપુને કંઈ નવું કહેવાનું હતું જ નહીં. જે કહેવાનું હતું તે તો સરદારની ગિરફતારીએ કહી દીધું હતું. એટલે અહીં તો રાજીનામાં ચે પડી મયાં હતાં ને એકલા રાસમાંથી જ પૌં

૧૦૦ : સરિતાથી સાગર

ભાઈબહેનોએ સૈનિકા તરીકે નામ નોંધાવી દીધા હતાં. અને રાસે તો ના-કરની લડત આપવા માટે પથ તૈયારી કરી દીધી હતી.

વલ્લભભાઈને પકડ્યા હતા તે જ વડ નીચેથી આપુએ સરકારને પડકાર આપતું ને સરદારને અંજલિ આપતું બાપથુ ક્યું :

“આજે અમે એ તાલુકામાં પ્રવેશ કર્યો છે, કે જે તાલુકામાં સરદાર વલ્લભભાઈને પકડવામાં આવ્યા હતા અને કેદની સજા થઈ હતી. અને જે તાલુકામાં સરદારે ૧૯૨૪ની સાલમાં એક એવી જગી લડત ચલાવી હતી કે જેને અંજે સરકારને છેવટે પોતાની બૂલ કબૂલ કરવી પડી હતી, અને જે ન્યાય લડત વિના મળવો જોઈ તો હતો તે પાછળથી મળ્યો. કેમ જાણે સરદારે તમારી સેવા કરી તેને માટે આ કેદરૂપી ઈનામ મળ્યું !

“હવે પ્રશ્ન એ છે કે જેને સારુ તેમને કેદ મળી તેને માટે તમે શું કરશો અને મારે શું કરવું જોઈએ.

“સરદારે નહોતું ક્યું બાપથુ, નહોતું કરવા આવ્યા તોફાન. કાઈ જાતનું તોફાન થાય એવું મેંજિસ્ટ્રેટ કે તમારા મનમાં પથ નહોતું. જે કામને સારુ સરદાર તમારી પાસે આવ્યા તે કાઈથી છાનું નહોતું.

“સત્યાગ્રહી પાસે એકેય વસ્તુ છાની નથી. સત્યાગ્રહી કેમ જીકે છે, બેસે છે, ખાય છે, પીએ છે અને વિચારે છે, એ બાળક પણ જોઈ શકે છે. સત્યાગ્રહીના હિસાબ પથ બાળક તપાસી શકે છે. એવા સરદાર પાસે છપું શું હોય ? સરદાર મારો રસ્તો સાફ કરવા આવ્યા હતા. એ મીઠાનો સદેશો આપવા નહોતા આવ્યા. અમારી બન્ને વચ્ચે એવી યોજના હતી કે મીઠાના કાયદાનો ભંગ મારી મારફત અને મારી સાથે જેમને લઈ જઈ તેમની મારફત થાય. મારી સાથે આવેલામાંના ધણીને તમે ઓળખતા નથી. એ બધા સરદારના સેવક છે. સરદારનો ગુનો હું સમજી શક્યો નથી;

મેંજિરદ્રેટ પણ જાણુતા નહોતા. સરદાર જેવા માણસને ત્રણ માસની ટીપ આપવામાં આવે એમાં સરદાર અને સરકાર બંને લજવાય. તેમને સાત વર્ષની કે દેશનિકાલની સગ્ગ હોય. સરકાર મને ત્રણ માસની જેલ આપે તો તેને ન શોભે. મારા જેવાને તો જન્મટીપ કે ફાંસીની સગ્ગ શોભે. મારા ગુનો રાજદ્રોહનો છે. આ રાજ્યનો દ્રોહ કરવો એ મારા ધર્મ પ્રજાને શીખવી રહ્યો છું.

“ + + આવા રાજ્યનો નાશ કરવો, એનો દ્રોહ કરવો અને પ્રતિક્ષણ પ્રાર્થના કરવી કે એ રાજનીતિ બળો, એ ધર્મ છે.

“એક વખત એવા રાજદ્રોહના ગુના માટે મને ૬ વર્ષની સગ્ગ થઈ હતી, પણ મારા અને સરકારના કમનસીમે મને રોગ થયો અને મને રાખી નહિ શકાય એમ લાગવાથી છાકવો પડ્યો. હવે ફરી વાદળ કહો તો વાદળ અને સામૈયું કહો તો સામૈયું આવી રહ્યું છે. પકડે તો સારી વાત છે. મને ત્રણ માસની જેલ આપશે તો મેંજિરદ્રેટ લજવાશે. રાજદ્રોહને તો કાળા પાણીની, દેશનિકાલ કે ફાંસી જેટલી સગ્ગ થઈ શકે. મારા જેવો જે રાજદ્રોહી થવામાં ધર્મ માને છે, તેને શી સગ્ગ મારે?

“સરદારને ત્રણ માસની જેલ આપવાથી લોકો ડરી જશે અને દબાઈ જશે એમ સરકારે માન્યું હશે પણ તમે હજારોની સંખ્યામાં અહીં આવ્યા છો તે તો ઉત્સવને અંગે આવ્યા હો એમ લાગે છે. મને અને મારા સાથીઓને જો પકડી જાય તો ઉત્સવ માનજો. પણ ઉત્સવ માની ખેસી જશે? મુખી અને મતાદાર પોતાના અમલકો પર માખીની જેમ મેલા ઉપર ચોટી રહેશે તો એ દુઃખ અને શરમની વાત છે.

“આ તાલુકામાં દરબાર વરસોથી આવીને વસ્યા છે. દરબાર રાજપાટ—બલેને તે નાનકડા ગામનું હોય—છાડીને આવ્યા છે. એમને સાહેબી જોઈતી નથી, પણ સેવા જોઈએ છે. એમની પાસેથી ત્યાગ ને હિંમત શીખો.

૧૦૨ : સસ્તાથી સાગર

“સરકારના ત્રાસમાંથી છૂટવા સારુ પ્રથમ પગથિયા તરીકે મીઠાનો કર કઢાવવો. મીઠાના કરના કાયદાનો એટલે સુધી ભંગ કરીશું કે એમ કરતાંકરતાં આપણને જેલમાં નાંખે, ચાખૂક મારે કે જે કંઈ કરવું હોય તે કરે. એ સહન કરવા તૈયાર રહીશું.”

નરગીસને મોકલવા માટે હવે આચાર્યને નિયમિત રીતે રિપોર્ટર પેઠે જ નોંધ લેવી પડતી હતી. તેણે આટલું લખી ફરી એક પત્ર રવાના કર્યો.

પણ રાસના લોકોને તો કહેવાપણું રહ્યું જ નહોતું. રાજનામાં ને સૈનિક-નોંધણી તો થઈ જ ગઈ હતી. એક કલાલ ભાઈ એ તો દારૂનો ધંધો કદી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા પણ લીધી હતી. એક શીખ ભાઈ સરદાર પકડાયા તે જ દિવસે રેલવેની નોકરીમાંથી રાજનામું આપી લડતમાં જોડાઈ ગયેલા...

“જ્ઞાતીવાહને માટીના પૂતળામાં ગ્રાણ્ય પૂરી થક લોકોનાં ધાડાં પાછાં વાળી હિંદની રક્ષા કરી હતી, તેમ આપુલએ આ માટીમાંથી માનવીઓ ઊભા કરી કેટલું ચેતન પૂરી દીધું છે ?” કેડીએ કહ્યું.

અપોરે સૌ જમી પરવાર્યા...જૂપી પોલીસો હતી. પણ તેમાં અમદાવાદથી આપુ જોડે ગયેલો એક બ્રાહ્મણ સી. આઈ. ડી. શરીર મજબૂત, બાંધીદીનો-તે તો ઓળખાઈ જ જતો હતો. ને તે પહેલેથી જ આપુ જોડે ધણું ફરેલો, એટલે એને આપુ અગવર ઓળખે. એ સિવાય સરકારની કંઈ જ ધમાલ નહોતી.

“જે વખતે રાસના મેદાનમાં ગાંધીજીની યુદ્ધવાણી સરકારને પકકાર કરી રહી હતી : ‘તારાથી થાય તે કરી લે,’ તે વખતે જરૂર જેલમાં પણ વક્ષબભાઈ તે સાંભળી રહ્યા હશે. આજે એમને આપુલ ને રાસનું ચિંતન તો જરૂર જ થતું હશે.” આચાર્યે જણાવ્યું.

બહારવટિયાની બુમિમાં : ૧૦૩

જાગી નમતે પહોરે સંઘ કનકાપુર જવા ઊપડ્યો. હવે તો નદીમાતા મહીનાં ફાતરે ને ઢાળ આવતાં હતાં. ત્યાં એક ૧૦૫ વર્ષનાં માતાજીએ બાપુને શ્રીફળ આપી આશીર્વાદ આપ્યા: “મહા-ત્માજી, સ્વરાજ લઈને વહેણ આવજો. ” અહીંથી તો મહીસાગરની ઊંચી બેખડો જ શરૂ થતી હતી.

“ મહારાજ, આ તમારા શિષ્યોનો પ્રદેશ ને ? ‘ધારાળાના મહારાજ’ કે ‘ધારાળાના ગોર’નો ઇલકામ આ જ પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો ને ? ” આચાર્ય હસતેહસતે કહ્યું.

ઉત્તરમાં મહારાજે માત્ર મોં જ મલકાવ્યું. પણ હવે તો પંડ્યાજી પણ આવી પહોંચ્યા હતા.

સાંજે સૌ કનકાપુરા પહોંચ્યા. કનકાપુરા એટલે એકા બિલ્લાનું છેલ્લું ગામ. મહીસાગરને કિનારે આવેલું. બદલપુર ને કનકાપુરાને તો રાસની હવા લાગી ગઈ હતી. બદલપુરના ઠાકોરને થતું હતું કે મારે આગણે વળી આ બધા ક્યાં આવી પહોંચ્યા; અને લોકોને તે કનકાપુર પહોંચે. જતાં ગોરવા ને કનકાપુરા તો રમણે જ ચડ્યાં હતાં. કનકાપુરામાં એક વૃદ્ધ ડોસાએ તો યુદ્ધના જ વાધા પહેર્યા હતા અને ગમે ત્યારે લડતમાં ફરી પડવાની તૈયારી રાખી હતી.

ત્યાં બાપુજીએ પોતાની યાત્રાને ધર્મયાત્રા તરીકે વર્ણવી. એમને જે કંઈ કહેતું હતું તે આણંદ, ભોરસદ ને રાસમાં ખતમ કરી દીધું હતું. અને લોકોના હૃદયસોસરી તે વાણી પેસી પણ ગઈ હતી.

કનકાપુરાથી નદી ઓળંગવાની હતી. નદી ઓળંગ્યા એટલે ભરૂચ જિલ્લામાં પ્રવેશ થતો હતો. પણ તે કંઈ હવે નદી રહી હતી કે ? ખંભાતના અખાતને મળી જતી મહી કનકાપુરા પાસે દરિયો જ બની જતી. અને ભરતી કરીને દરિયો નદીને જ્યારે મધરાતે ભેટવા આવે ત્યારે જ નાવડીમાં ઊતરી શકાય એમ હતું;

૧૦૪ : સરિતાથી સાગર

અને પછી પાછો કાઢવ ને કાંપ તો ખરો જ. એમ છ માઈલ કાપવાના હતા. આખી યાત્રા દરમિયાન આ જ વિકટમાં વિકટ માર્ગ હતો.

ભરતી તો રાતે બાર વાગે આવતી હતી, એટલે ત્યાં સુધી તો સૌને રોકાવાનું જ હતું. અહીં ખેડા જિલ્લાના બધા જ કાર્ય-કર્તાઓ એકઠા થયા હતા. બાપુ પોતાના જિલ્લાની હદ સુધી કુશળતાથી આવી ગયા તેથી તેમના મનમાં સંતોષ પણ થતો હતો.

લોકો તો મેળો જમાવીને પડ્યા હતા. એક ઠેકાણે રાસ રમાતા હતા ને એક નવું જ ગીત હેલે ચડ્યું હતું :

ખેલો ગાંધીના હાંડિયા રાસ.

હાંડી ચા રાસ, હાંડી કે રાસ,

ખેલો ગાંધીના હાંડિયા રાસ,

ખેલો વલ્લભના હાંડિયા રાસ. ટેકો

હાંડી ચા રાસ, સરકાર તું નાશ્ય,

હેલા સરકાર તું નાશ્ય, અલ્યા છેટેથી નાશ્ય. ખેલો.

અલ્યા હાંડી ને રાસ,

ખેલો સરકારની સાથ, કાળાં ભૂરિયાંને સાથ. ખેલો.

હે'ડો ગાંધીની બાટચ,

લઈ હાંડી સુધી રાસ, થઈ રાસ હાંડી ધાય. ખેલો.

ખેલો ગાંધીના હાંડિયા રાસ,

ખેલો વલ્લભના હાંડિયા રાસ,

ખેલો વિકૃલના હાંડિયા રાસ.

ખેલો ભગવાન આ હાંડીનો રાસ. ખેલો.

આમ એક બાજુ રાતના બાર વાગ્યાની વાટ ભેવાતી હતી, ત્યારે એક મોટર ઝપાટાબંધ અમદાવાદથી કનકાપુરા આવવા નીકળી

બહારવટિયાની બુમિમાં : ૧૦૪

હતી, અને ધૂળના ગોટગોટા ઉડાડતી ઉડાડતી તે ગાંડીતૂર દોડી રહી હતી. તેમાં બેઠા હતા પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસમિતિની બેઠક આટોપી તેઓ ગાંધીજીને મળવા અમદાવાદથી મોટરદ્વારા નીકળ્યા હતા. બે રાતથી તો એમને જિંદગાની પણ નવરાશ મળી નહોતી. કાર્યવાહક સમિતિ જંબુસરમાં ભરવાનું નક્કી કર્યું હતું. મોતીલાલજી વગેરે ટ્રેનદ્વારા આવવાના હતા. પણ વટોળની ધૂમરીસમા, થનથનતા વછેરા જેવા જવાહરને એમ રેલનો રસ્તો મમે? એટલે તેઓ મોટરદ્વારા રસ્તો કાપી રહ્યા હતા.

“ જો જો, કેકી ! પાણી ન જાય હોં ! હમે તો હવે ક્યારે મળીશું એ કહેવાય નહીં. નજીકના ભવિષ્યમાં ન પણ મળાય ! આ તો યુદ્ધ ! જીવે તે મને ને ગયા તે ગયા, ” પંડ્યાજીએ કહ્યું. “ અમે તો હવે અહીં રોકાઈ જવાના. નદી પછીનો દુ. ખી. મીઠાચોરનો હવાલો જંબુસરિયા લેવાના, ને પછી અમે આ કોતરો—કરાડોમાં ખપ્પર લઈ ધૂમવાના—અહલ્લેક ! માથાં આપો ! ને તમારા ત્રણનાં તો મારા ખપ્પરમાં આવી જ ગયાં સમજો ! ” એમ કહી ચળકતી આંખોવાળા, પ્રેમાળ ને જેને અંગેઅંગે દેશદાઝનો અગ્નિ પ્રગટી રહ્યો હતો એવા પંડ્યાજીએ કેકીને બરડે ધબ્બો મારતાં કહ્યું.

“ પંડ્યાજી, અમેય બે દિવસ બહારવટિયાની બૂમનું પાણી પીધું, એ હવા ખાધી ને બહારવટિયાના ગુરુઓના ગુરુમંત્ર સાંભળ્યા. ને દુનિયાના આ એક અપૂર્વ બહારવટિયાની સાથે સાથે દરિયા સુધી જઈશું.....અમે તમારા ખપ્પરમાં જરૂર માથાં મૂકી દીધાં સમજો ! ” કહી ગયુંએ પંડ્યાજીના ચરણમાં માથું મૂકી દીધું. મહારાજ કરુણભાવે જોઈ રહ્યા હતા. જમીપરવારી તેઓ એક નદી-કિનારે એક ભેખડ પર બેસી વાતો કરી રહ્યા હતા...અધારી રાત હતી...તારાઓ પુર બહારમાં ખીલ્યા હતા...મહીમાતા પોતાનો પટ વિસ્તારીને પડી હતી.....

૧૦૬ : સરિતાથી સાગર

“કદાચ આપુ હારે તો ? એટલે એમ માનો કે સરકાર તેમને પકડે, થોડા લોકો જેલમાં જાય, ને પાછું પાછળ બધું ઠરી જાય. તો ? એ હારની કેવી ભૂંડી અસર થાય ? ” આચાર્યે પંચાણને પૂછ્યું.

“તેનો ઉત્તર તો તમને ગાંધીજીના કૃત્યદિન અગાઉના ઉદ્ઘાટન-માથી મળી જશે. તમે હાજર હતા ને કેમ બૂલી ગયા ? ” તેમણે કહેલું :

“હું માનનારો છું કે આપણો કેસ સાચો છે, સાધન-શુદ્ધમાં શુદ્ધ છે, અને જ્યાં શુદ્ધ સાધન છે ત્યાં પરમેશ્વર છે. એ ત્રણ વસ્તુને જ્યાં મેળાપ થાય છે ત્યાં હારવા જેવો વસ્તુ હોય જ નહીં. સત્યાગ્રહી જેલ ખહાર હોય કે જેલની અંદર હોય, તે સદાયે જીતેલો જ છે. જો તે સત્ય છોડે તો હારે, એટલે જ, સત્યાગ્રહીને હારજીત હોય તો તેનો કર્તા સત્યાગ્રહી પોતે છે...”

“ત્યારે તો તે હાર દેખાતી હોય તો તેની સામે પણ હસતો જ બિભો રહે છે, એમ ને ? ” કેકીએ કહ્યું : “એ સાંભળી મને ખબર નિષ્વાનના એક કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ યાદ આવે છે :

“Defeat, my Defeat, my deathless courage,
You and I shall laugh, together with the storm,
And together we shall dig groves for all
that die in us,
And we shall stand in the sun with a will,
And we shall be dangerous.”¹

આમ અભયની ને વીરતાની વાતો ચાલી રહી હતી. મહી

૧. “હાર, મારી હાર, એ તો મારી અમર ધીરજ ! હે નિષ્ફળતા, હું અને હું બન્ને મળી તોફાન સામે અટકાવ કરીશું. ને આપણામાં જે મૃતપ્રાય થઈ ગયું હશે તે મારે આપણે બધા ઘેર ખોદીશું. આપણે નિશ્ચય કરીને તાપમાં બિંબાં રહીશું, ને પછી આપણે વિકરાળ લાગશું.”

મહાસ્વટિયાની ભૂમિમાં : ૧૦૭

નદી ખૂબ ખુશ થઈ ગયેલી દેખાતી હતી. મહાત્મા આજે એને પાર ઊતરવાના હતા. પણ પોતાના પતિ વગર એકલાં સ્વાગત કરવું એમાં ઉણપ ગણાય એટલે તે પતિદેવ સાગરની ભરતી લઈ આવવાની વાટ જોતીજોતી ઉમંગના તરંગો ઉછાળતી હતી.

રસ્તામાં જવાહરની મોટર પવનવેગે દોડી રહી હતી. સાગર-મતી જેલની કાટડીમાં એક કેદી હજી બિંધતો નહોતો. તેનું કલેવર બલે એ પાંજરામાં પુરાઈ ગયેલું હતું, પણ તેનાં મન અને આત્મા તો માઈલોની મુસાફરી કરી કનકાપુરાની બેખંડ પર બેસી રહ્યાં હતાં. “ ભરતી આવશે ને આપુ ખેડા જિલ્લો છોડશે. ”...આ એક અત્યંત કટુણુ પ્રસંગ હતો.

કારાવાસે જકડાયેલો ગુજરાતનો કેસરી—સિંહ અનિમેષ નેત્રે જાગતો જ બેસી રહ્યો હતો. તેની ફાટેલી આંખો સામે ઘાંડીકૂચનાં કાલ્પનિક દ્રશ્યો તરવરી રહ્યાં હતાં, ને આખ જરા બીની થઈ ગઈ હતી.

૧૨. મધરાતે સીમોલ્લંઘન

“ખારો સાગરને કહે સહુ છતાં અમૃત તેમાં વસે,
લક્ષ્મી ને વળી રત્ન ચૌદ વસતાં વિષ્ણુ વસે છે રસે;
લાખો યોજનથી લલિત લલના શી આવી લેટે નદી,
સિંધુના સહુને ઉદાર ઉરથી ખારાથ એની સદી.”

નદીની રેતીમાં એક શ્યામ ચિતામાં બળી રહ્યું હતું અને તેને આળવા માટે આવનારા એક બાબુ એસી રહ્યા હતા. એ ચિતાનો પ્રકાશ ચોમેર પથરાઈ રહ્યો હતો. આ સ્મશાનનો આરો હતો, એટલે બળીને ઠરી ગયેલી રાખની કેટલીક ઢગલીઓ આમતેમ પડેલી હતી. કિનારા પર ગેસની પાંચદસ બત્તીઓ બળી રહી હતી. નદીમાં ચાર નાવડીઓ હતી ને તેમાં તેને હંકારનાર માછીઓ ખેઠા હતા. નાવડીઓના ધોળા શ્વેત હવામાં ફરકી રહ્યા હતા.

કિનારા માણસોથી ખિચોખિચ ભરાઈ ગયો હતો; તેમ કિનારાની જગ્યા ભેખડો પર પણ લોકો સારી પેઠે જમ્યા હતા. બાપુ તો ભેખડ પર સુંદર જગ્યાએ બિથેલી એક જૂંપડીમાં આરામ લેતા હતા. ઠેરઠેર ભજનમંડળીઓ જમી હતી. મહાબળા દિવસ જેવું દશ્ય દેખાતું હતું. સૌ ભરતી આવવાની વાટ જોતાં હતાં.

“નદીનો પ્રવાહ મૂળ આગળ કેવો તુચ્છ હોય છે ! પણ પછી ધીરેધીરે મોટો થતોથતો તે એવો વિશાળ થઈ જાય છે કે તેમાં વહાણો ને આગબોટો ચાલે; ને છેવટે તે દરિયા જેવી થઈ

જાય છે. ” માણસોથી ઉભરાઈ જતા નદીકાંઠાને જોઈ ગણુએ જરા આશ્ચર્ય જણાવી કહ્યું :

“ હરિતામિવ પ્રવાહાસ્તુચ્છાઃ પ્રથમં યથોત્તરં વિપુલાઃ ॥ ”

“ પણ જે આકાશમાં ચંદ્ર ઊગ્યો. હવે દરિયાને તાન ચડશે ને નદીને તો જે રીતે ઉમંગ થતો હશે...એક બાળુ પતિ ભેટવા આવે છે અને બીજી તરફ યુગોયુગ સુધી જેની વાટ જોવાની હોય એવા એક મહાત્માને સામે પાર પહોંચાડવાના છે; એટલે જુઓ, એનાં પાણી હિલોળે ચડવા માંડ્યાં છે. ” ગણુએ જ કહ્યું.

“ ભાઈ, હું તો તને ‘કવિરાજ’ કહેવાનો ! ” કેકીએ એમ કહીને ધીરથી એને બરડે ધબ્બો માર્યો.

મહારાજ ને પંડ્યાજી તેમને વિદાય આપી કાર્યકર્તાઓના સમૂહમાં ચાલ્યા ગયા હતા. પાછા આ ત્રણ જણ એકલા પડ્યા. પણ હવે તેમણે સૈનિકો તથા બીજાઓ સાથે ઠીકઠીક ઓળખાણ કરી લીધી હતી અને તેમનો સંકોચ પણ સારા પ્રમાણમાં દૂર થઈ ગયો હતો. ચંદ્ર ઊગ્યો એટલે દરિયો પોતાની પ્રિયાને મળવા ધસમસી આવવા લાગ્યો. એણે પોતાના બાહુ પસાર્યા પણ નદીદેવી રૂપેરી સાડી ઓઢી માઝા સાચવી રહ્યાં હતાં. દરિયાને તો ખચર નહોતી કે કોઈ મહેમાન આવવાના છે, એટલે તેણે તો માઝા જ મૂકી દીધી હતી. નદી હવે નદી મટી જવા લાગી; મહી મહી ન રહી પણ મહીસાગર બની ગઈ. હરતીનું પાણી ચડ્યું અને નાવડીઓ ડોલવા લાગી. લોકો પાણીથી બચવા ઊંચાઊંચા ખસવા લાગ્યા.

જે ઊંચી બેખડો ફાટી જતી હતી, ત્યાં આ રસ્તો પડેલો હતો. બેખડની એક બાજુના નાના માર્ગેથી બાપુ ને તેમની પાછળ પાછળ સૈનિકો ઊતર્યા.

ઘૂંટણપુર પાણીમાં જઈ તેઓમાંથી બેસાય એટલા નાવડીઓમાં બેઠા. દશ્ય બહુ જ કરુણ હતું. જંબુસરના બેચાર માણસો

૧૧૦ : સરિતાથી સાગર

આટલે સુધી લેવા આવ્યા હતા. આદલપુરના રઘુનાથભાઈ નામના એક ધારાળા કાકા હતા. આપુને મહી પાર કરાવાનું તેમણે માથે લીધું હતું, અને પોતાને એવું અનન્ય લાગ્ય સાંપડ્યું તે માટે તે હરખધેણ થઈ ગયા હતા. શુદ્ધ ખાદી તેમણે દિવસોથી પહેરવા માંડી હતી. નાવડીઓ તેમણે તૈયાર કરાવી હતી અને આપુને ઊંચકીને નાવડીમાં બેસાડવાનું ને નાવડી હાંકવાનું, રામચંદ્રને ગંગા પાર કરાવનાર નિષાદરાજ ગૂહક જેવું, બહુમાન એમણે લીધું. પાંચસાત કાર્યકરો આપુને સામે કિનારે મૂકી જવા માટે નાવડીમાં તેમની સાથે બેઠા. ખેડા જિલ્લાના બહાદુર નેતાઓએ આપુને નમસ્કાર કર્યા. આ વિરલ દશ્ય હતું. છેવટે નાવડાં ઉપડ્યાં. આપુની આંખમાં પણ બહારવટિયાઓની આ વીરભૂમિ છોડતાં ઝળહળિયાં આવી ગયાં. ફરી તેમના મનમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. હશે ને તેમનું મન બોલી ઊડ્યું હશે :

અમયં નક્ષત્રમયં દિવા નઃ ।

સર્વા આશા મમ મિત્રં મવન્તુ ॥ x

નાવડીઓ ધીમેધીમે ભરતીનાં પાણીને વીંધતી સામે કિનારે જવા લાગી. આ કિનારે સૌ સ્તબ્ધ થઈ ઊઠ્યાં રહ્યાં. ‘મહાત્મા આંધીની જય,’ ‘સરદારની જય,’ ‘ઈન્કિલાબ કિંદાયાદ’ વગેરે જયનાદોથી આકાશ ગાળી ઊડ્યું અને નદી પણ પ્રત્યુલ્લસ થઈ ગઈ. નાવડી ને મહાત્માને જોઈ સમુદ્ર પણ આજ શૃંગાર રસનું નહીં પણ શાંત રસનું ને વીર રસનું ગાન ગાવા લાગ્યો, ને દંપતી બેલડીએ ન વળગ્યાં ! છૂટાંછૂટાં જ મહાત્માને પગે લાગ્યાં !

આ દશ્ય જોઈ અણુ પેલી સંસ્કૃત પ્રશસ્તિની પ્રથમ પંક્તિઓ ગાવા લાગ્યો :

x રાત ને દિવસ આપણને અભયકર હો. બધી જ દિશાઓ મારી મિત્ર બનો.

મધરાતે સીમોલ્લંઘન : ૧૧૧

“યસ્ય બ્રહ્મનમાત્રં હરતિ
સુમયદાં ચણ્ડતાં રાત્રલક્ષ્મ્યા ।
યેનોક્તઃ શબ્દ એકો જનયતિ
ચલનં સપ્તલોકે સમસ્તે ॥”

x   +   x

સોડયં ગાંધી મહાત્મા

જગતિ વિજયતે રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્યમૂર્તિઃ ॥” *

પણ એ ગાંધી મહાત્મા ને નાવડીઓ તો દેખાતાં બંધ થઈ હતાં. ધીરેધીરે લોકો વેરાવા લાગ્યા અને જેમને સામે પાર જવું હતું તેઓ જ કિનારે નાવડીઓની પાછા ફરવાની વાટ જોતા કિનારે બેઠા. પરંતુ થોડીવારમાં એવી ખબર આવી કે રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ નહેરુ મોટરમાં આવી રહ્યા છે એટલે સમુદ્રનાં મોંજળ જેમ પાછા જઈ જોરથી આગળ ધસી આવે તેમ પાછા ગયેલા લોકો પાછા કિનારે ટોળે મળવા લાગ્યા. અહીં તો જાણે મેળો જ જામ્યો હતો. ભોરસદથી આવેલા ચવાણા ને ખાવાની ચીજોના દુકાનદારોને અને ખુમચાવાળાઓને ઠીકઠીક ધરાડી જમી હતી.

પંડિત જવાહરની મોટર તો વેગબંધ રરતો કાપી રહી હતી. કેમે ક્યું મહાત્માજી સીમોલ્લંઘન કરે તે પહેલાં તેમને કંકાપુરા પહોંચી જવું હતું; પણ મોટર તો ખીચારી કેટલું દોડે ? બાપુ સામે કિનારે પહોંચી ગયા તો પણ જવાહર તો ન જ આવ્યા. હોડીઓ પાછી ફરી ને બાકીનાઓને પણ ઉપાડી ગઈ.

“આપણે તો જવાહર આવ્યા પછી જ નદી ઉતરીશું”

ક “જેના બ્રહ્મંજ માત્રથી જ રાત્રલક્ષ્મીની ભયંકર વિકરાળતા ચાલી જાય છે; જેણે ઉચ્ચારેલો એકાદો શબ્દ પણ સાતે લોકને ખળભળાવી મૂકે છે; એવા સ્વાતંત્ર્યમૂર્તિ ગાંધી મહાત્માનો જન્મ હો !”

૧૧૨ : સરિતાથી સાગર

કેડીએ રેતીમાં નિરાંતે ફમાલ પાથરી તે ઉપર ખેસતાં કહ્યું: “માંધી-જીનું દશ્ય તો જોયું; હવે જવાહરને પણ મહીસાગર ઓળંગતા જોઈએ.”

ઉનાળો હતો પરંતુ હવે પવન ખૂબ મીઠો ને ખુશનુમા વાતો હતો...ચિતા તો હજીયે બહુબહુ બળી રહી હતી અને ચોતરફ પીળો પ્રકાશ ફેલાવી રહી હતી. હોડી તો ત્રીજી વાર પણ માણસોને લઈ પેલે પાર ચાલી ગઈ ને પાછી આવી. લોડો જવાહરની ઉત્સુકતાથી વાટ જોવા લાગ્યા.

“ભરતી ઊતરી જશે ને જવાહર નહીં આવે તો નદી પાર કરવી મુશ્કેલ!” ટોળામાંથી એકે કહ્યું. દરિયો હવે પાછો જતો હતો. તે માટે આપુને તો પેલે પાર ઉતારી દીધા હતા, અને જવાહરની વાટ તો તે પણ ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો હતો. પણ તેમને તો ખૂબ વાર લાગી...ને સમય જતો હતો તેમતેમ ઓટ થયે જતી હતી...એ ત્રણ માઈલ તો આપુ કાદવ ખૂંદતા ચાલ્યા. સાર્થી-દારોએ ઘણુંયે કહ્યું: “આપુ, ઉપાડી લઈએ.”

“મારે તો અખંડ વાટ પગપાળા ચાલવું છે. મારી તો આ ધર્મયાત્રા છે,” એમ કહી તેમણે ચાલવામાં કંઈક ઉતાવળ કરવા માંડી...સામે કિનારે ભરુચના કાર્યકર્તાઓ ને લોડોનાં ટોળાં સ્વાગત કરતાં ઊભા જ હતાં...નદી પાર કર્યા પછી કારેલી ગામે સવાર માળવાનું હતું. આપુ ત્યાં પહોંચી ગયા.

જેમજેમ જવાહર અદલપુર ને કનકાપુરાની પાસે આવતા ગયા તેમતેમ દરિયો પાછો હડતો ગયો અને તેઓ છેક નદીએ આવી પહોંચ્યા ત્યારે તો ઓટ આવી ગઈ હતી.

લોડોની તપશ્ચર્યા ફળી. તેમણે રાષ્ટ્રપતિ જવાહરનાં દર્શન કર્યાં. જવાહર તો આપુને પકડી પાડવા આવેલા હતા અને અને તો તેમની સાથે જ નદી પાર કરવી હતી. પણ ગુરુ તો ચાલ્યા ગયા,

મધરાતે સીમાસ્થાન : ૧૧૩

ને ચેલા પાછળ રહી ગયા... બિલ્લાના નેતાઓ અને લોકોએ રાષ્ટ્ર-પતિને માનપાનથી સત્કાર્યા... નદીના તટ પર એક નાવડી તરી આવી ને તેમાં જવાહર બેઠા. પાણી ધીરેધીરે છીછરાં થયે જતાં હતાં. માછીઓએ દયાવીને હોડી હાંકી સામે ઘૂંટણજૂઝ કાઢવમાં જવાહરને ઊતરવું પડ્યું અને એ કાઢવ ત્રણ માઈલ સુધી ખૂંદતા-ખૂંદતા સામે કિનારે પહોંચી ગયા.

થાકથી પોઢી ગયેલા સૈનિકોને પવાલું ખખડાવીને બરાબર ચાર વાર ઉઠાડી બાપુએ નવા દિવસનો સૂર્ય ઉગાડી જ દીધો હતો. ચંદ્ર પશ્ચિમ દિશા તરફ ઊતરી જવાનું કરતો હતો. સવારની પ્રાર્થના પૂરી થઈ ગઈ હતી, ને બાપુ કંઈક આરામ લઈ રહ્યા હતા. તે જ વખતે જવાહર તેમને બંધને મળ્યા.

શુરુશિષ્યે નવાજૂનીની વાતો કરી.

પછે જેલમાં સરદાર સવારના ચાર સુધી બેઠ્યા જ નહોતા. જેલની ધડિયાળે ૪ ટકોરા માર્યા ત્યારે તેમણે પ્રાર્થના કરી. કારેલીની ને કારાવાસની પ્રાર્થનાઓએ અનુસંધાન સાધ્યું અને પ્રાર્થના પછી જ સરદારે પોતાનું શરીર નિદ્રાને સોંપી દીધું.

૧૩. મૂર્તિમંત આભડછેટ

“ પતિત તમ સાથમાં પતિત સમ થઈ રહું
કયાંય એકાંત ખૂણે અદીકે,
ઠેક તજિયે પડેલાં તણા પગ ઠરે
પ્રણત મુજ પ્રાણની પાદ પીઠે. ”

નવ વાગ્યા સુધીમાં તો કારેલીમાં ચોગરદમ લોકો જમા થઈ ગયા. ખેડા જિલ્લામાં છેલ્લા ત્રણ દિવસમાં ગાંધીજીએ પોતાનું હૃદય ઠાલવી નાખ્યું હતું.

ત્યાં ડૉ. ચંદુભાઈ, ડૉ.ટુભાઈ પુરાણી, શિવશંકર ભટ્ટ, દિનકરરાય દેસાઈ વગેરે જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓ સાથે આપુએ વાતો કરી. કારોબારી જંતુસરમાં બરાવાની હતી, તે અંગે પણ તૈયારીઓ કરવાની વ્યવસ્થા થઈ.

ખેડા જિલ્લામાં સારા પ્રમાણમાં મુખી, મતાદારો ને રાવણિયાઓએ રાજનામાં આપ્યાં હતાં, અને પૈસા પણ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં આપવામાં આવેલા હતા. અહીં ૪૦૦ ગામમાંથી આશરે દોઢસો પટેલોનાં રાજનામાં તો ચંદુભાઈના હાથમાં આવી ગયાં હતાં. જિલ્લામાં કાર્યકરો ઓછા હતા, પણ લોકોમાં ઉત્સાહ ને જાગૃતિનાં પૂર તો અડધ જ જતાં હતાં.

ગાંધીજીએ પંડિતજી સાથે એકાંતમાં લાંબી મંત્રણા કરી અને જેટલા ઉતાવળથી જવાહર અમદાવાદથી કારેલી આવ્યા હતા

તેટલા જ ઝપાટાખંધ તેઓ ત્યાંથી પશુ ચાલી નીકળ્યા. તેમણે તો માથે કાંટાળો તાજ પહેર્યો હતો, ને લકાઈનો સમય હતો ! મહત્વનાં અનેક કાર્યો આટોપી ત્રીજે દિવસે તો પાણું જંબુસરમાં ખડે પગે હાજર થવાનું જ હતું.

સાંજે બાપુજીએ ટૂંકું ને મુદ્દાસર પ્રવચન કર્યું. તેમણે મુખી પટેલોને રાજનામાં આપવાની અને આપ્યા પછી મક્કમ રહેવાની વાત કરી. ગ્રામસફાઈ ને ગ્રામફળવણીની વાત કહીને મીઠાના કરનું રહસ્ય સમજાવ્યું, અને એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનાર રાજ્યતંત્રનો અંત લાવવાનો ઉપાય બતાવ્યો. રાત પડી ગઈ.

“ હવે ચોં ને ચ્યમ ” સાંભળવાનું નહીં મળે. બાર માઉએ બોલી બદલાય એમ બાર માઈલે બોલી બદલાઈ ગઈ. ભરુચી બાપા કંઈક સુરતીને મળતી ખરી. ” આચાર્યે જણાવ્યું. તેઓ એક ઝાડથી થોડે દૂર સૂઈ ગયા હતા.

તેમણે હવે કૂચના ચિત્રકાર સાથે દોસ્તી બાંધી દીધી હતી. દાંડીની કૂચનાં દરયોને ચિત્રખંડ કરવામાં એણે પોતાની બધી જ પ્રતિભા કામે લગાડી દીધી હતી.

“ કવિ જેટલો પોતાની કલ્પના વગેરેમાંથી એક નવી જ સૃષ્ટિ ને નવાં જ દરયો પેદા કરે એમ આપણા ચિત્રકારે જરૂર સુંદર રંગો પૂર્યા છે. આવા પ્રસંગોને પોતાની કલમ કે પીંછીએ ચડાવનાર એ પ્રસંગો સાથે પોતે પશુ અમર થઈ જાય છે.” દિવસે જોયેલાં ચિત્રો વિશે ઉદ્ગારો કાઢતાં ગણુએ કહ્યું.

નદી તરફનો પવન મીઠોમીઠો વાતો હતો. ચિત્રકાર સાથે તેમજ સૈનિકો સાથે પશુ તેઓ ઠીકઠીક બળ્યાં મયા હતા, અને ખાસ કરીને જીવાન સૈનિકો તેમના ગાઢ મિત્રો બનવા માંડ્યા હતા. છાપાના પ્રતિનિધિઓ સમાચારો મોકલ્યા પછી નવરા જ રહેતા, એટલે તે પશુ આમની સાથે બળતા થયા હતા.

૧૧૬ : સરિતાથી સાગર

ચાકચાપાકચા તેઓ ઝાઝી વાતો કર્યા વિના ઊંઘી ગયા. કામણુ વદતી રાત હતી. ચંદ્ર નિયમ પ્રમાણે તે તિથિએ ઊગે એમ મોડો ઊગ્યો હતો. તેના અજવાળામાં આચાર્ય કુદરતી હાજતે જવા ઊઠ્યો ત્યારે આકાશમાં ચાંદનીમાંયે કંઈક તારાઓ ચમકી રહ્યા હતા.

એ ઊઠ્યો ને થોડે દૂર ગયો ત્યારે એક બાઈ સામેના ઝાડ નીચેથી એક નાના બાળકને હાથમાં લઈ ધીરે રહીને ઊઠતી દેખાઈ. એ જરા ચમક્યો અને ખૂમ મારી: “કાણુ છે?” બાઈએ એકદમ ઉત્તર આપવાની હિંમત ન કરી એટલે ફરી ખૂમ મારી: “કાણુ છે? કેમ કંઈ ઉત્તર મળતો નથી?”

“એ તો હું છું દાદા, બાંધિયણુ,” ચાંદનીમાં ભૂતના ઓળા જેવા દેખાતા એ દેહે ઉત્તર આપ્યો. એ ઉત્તર સાંભળી આચાર્ય વધુ પાસે ગયો.

“તું અત્યારે અહીં ક્યાંથી, બાઈ?” તેણે બહુ કામળતાથી પૂછ્યું.

“x x x આ એકનો એક પોરિયો બચ્ચા દહાડાથી મઠિા રહે છે. બચ્ચા બહુવાબૂવા કર્યા પણ હાજો થતો નથી. મને કોઈ કે કહિયું કે એક સતવાદી મહાત્મા કારેલી આવવાના છે. એમના પગમાં એને મૂકી દઈશ તો સાજો થઈ જશે. એ સાંભળી ક્યારની વાણું વાયા પહેલાંની આવી છું, પણ અમને બાંધિયાને કાણુ અંદર જવા દે? આખો દહાડો અટવાઈ પણ મહાત્મા પાહે ન પહોંચાયું. ને એ તો કાલે હવારે જશે ને મારે! અવરો પગમાં મૂક્યા વગરનો રહી જશે.” એ બાઈએ કહ્યું.

એણે લાલચટક ને નવું નકાર ગવન ઓઢ્યું હતું. એની આંખો ઊંડે ઊતરી ગયેલી, ગાંઠોમાં ઊંડા ખાડા પડેલા, ડોળા કંઈક બહાર આવેલા અને કાળોમેશ ચહેરા હળદળ જેવો પીળો ને બિહામણુ લાગતો હતો.

“તમે પણ આવીને એસો તો સવારે પ્રાર્થના પછી તમને માંધીજી પાસે મોકલી આપીએ.” આચાર્યે કહ્યું.

“ હારું સાજ ” એમ કહી એ બાઈ છોકરાને લઈ આચાર્યની પાછળપાછળ પેલા ઝાડ પાસે આવી. આચાર્ય એકાંતમાં ફોની સાથે વાતો કરી રહ્યો છે એ જોઈ પેલા બાકીના બેને આશ્ચર્ય થયું હતું અને તેઓ જાગી મયા હતા.

“ આચાર્ય ! કોણ છે એ ? ” ગણુએ હાક મારી પૂછ્યું.

“ એક હરિજન બહેન છે ” એમ કહી તેણે બાઈને પોતાની પાસેની એક શેતરંજી બેસવા માટે આપી.

હરિજન શબ્દ સાંભળી એને કંઈકે નવુંનવું લાગ્યું.

“ પણ, હું તો ભંગિયાણ છું, માઆપ ! ” બાઈએ શેતરંજી પર બેસવાનો સંકોચ જણાવ્યો.

“ હું તો નીચે ધૂળમાં બેસીશ. જોતજોતામાં તો હવાર પડી જશે. ” તેણે ધૂળમાં બેસી જતાં જણાવ્યું.

“ પણ બાઈ, તેં મંતરજંતર ન કરાવતાં દવા જ કરાવી હોત તો ? ” કેકીએ પૂછ્યું.

“ પૈહા ક્યાંથી લાવવા ? અમારા ગામમાં તો દાકતર મળે નહીં. કંઈકે મૂળિયાંઝૂડિયાં કરી જોયાં, ને ભૂવા તો અમારે બાપા રોજના હોય. ” બાઈએ જવાબ આપ્યો. “ વળી અમને ભંગિયાને તે વળી તપાહીને હારી દવા આપવા કયો કાકતર નવરો પડ્યો હોતો ? આપે તોય ધુતકારીને આપે ! અમે તો ભંગિયાં ખરાં ને ! પણ મને તો બાઈસાળ આ મહાત્મા ઉપર મનથી જ વિશ્વાસ બેઠો છે. કેટકેટલું મનીષ એની પાછળપાછળ લામે છે ! એમના પગમાં ઝવરાને મૂકું કે એ હારો થઈ જાય. ગઈ કાલે તો મારી પાછે એમના પગમાં મૂકવા એક ફૂટી બદામેય નહોતી, પણ એક ધારાળાની જીવાન બાયડી મરી ગયેલી તેને ઝોલાડેલું આ ગવન ને તે ગવનનો છેડો ફાડી તેને બાધેલી ખીચડી ને પૈસો આજે મારે હારાં કામ આવી ગયાં. અમારે ભંગિયાને મહાંનાં લૂગડાં પહેરવાનાં, મહાંની ખીચડી

૧૧૮ : સરિતાથી સાગર

આવાની ને રાતનાં એકાંજૂઠાં ચાટવાનાં !!” એટલું બોલી બાઈ શાંત પડી ગઈ.

હવે તેઓ ઊંઘી શક્યા નહીં, અને ખરું જોતાં તો ઊંઘ પોતે જ ઊઠી ગઈ હતી... જો કે શિમિર સિવાય બીજા લોકોનો સળવળાટ તો ચાલુ જ હતો; પરંતુ પ્રાર્થનાના સમયને વાર હતી. તેઓ ઝપાટાબંધ પરવારી ગયા અને બાકીનો વધારાનો વખત રહ્યો તેમાં નાહી પણ લીધું.

છેવટે પંડિતજીના તંબૂરાના રણકાર સંભળાવા લાગ્યા ને તેમને જ્ઞાતા વળી. તેમણે સામાન લપેટ્યો ને પેલી બાઈને કહ્યું:

“ચાલો બહેન, હવે ભગવાનની પ્રાર્થનાનો વખત થયો. ત્યાં ગાંધીજી તમને જરૂર મળશે.”

“એ શબ્દો સાંભળી એ હર્ષભેર ઊઠી, અને પેલા ત્રણ જણની પાછળ પાછળ ચાલી.

“અહીં તમે શેતરંજી ઉપર ન બેઠાં તે તો હીક, પણ ત્યાં તો અમે બેસાડીએ ત્યાં જ બેસજો. ગાંધીજી તો આ આભડછેટ કંઠવા માગે છે; સ્વરાજમાં આભડછેટ જતી રહી સમજો.” ગણ્યો કહ્યું.

“હારું બાપા” એણે કહ્યું; પણ અન્ય કામો જોડે બેસાય એ વાત એના માન્યામાં જ આવતી નહોતી. એને તો ફક્ત બાપા જોડે પડી હતી.

પ્રાર્થનામાં તેઓ હેઠ આગળ જઈ ને બેસી ગયા. પછી તો ટાળાં ઊલટ્યાં. શાંત વાતાવરણમાં નિયમિત રીતે પ્રાર્થના પૂરી થઈ. પછી વાતો કરતાકરતા અને કૂચ માટે સૂચનાઓ આપતા બાપુ ઊઠ્યા. તેમની પાછળપાછળ પેલી બાઈને લઈ ગણ્યુ વગેરે ગયા.

“મૂકી દે બાઈ” લાગ જોઈ કેકાએ પેલીને કહ્યું. એટલે ઝવરાને બાપુના પગમાં મૂકી દીધો. તૈયાર રાખેલો પૈસો પણ મૂક્યો. ડોસા જરા ખમચાઈ ગયા. બાઈને અંદર બોલાવીને બધી વાત સાંભળી લીધી. હૈયું ભરાઈ આવ્યું ને એ વિચારોએ મગજ ઘેરી લીધું.

૧૪. જંબુસરમાં કારોબારી

સો જીવ આજે ઉરથી વહાવીએ
કારુણ્યની મંગલ પ્રેમધારા,
વસુંધરાનાં સહુ બાળકો મળી
બળવીએ અંતર એકતારા.

કૌશલથી વેચ્ય થઈ ગજેરા જવાનું હતું. વેચ્યમાં તો સૈનિકા નોંધાયા હતા અને સત્યાગ્રહની છાવણી નાંખાઈ ગઈ હતી. ત્યાં આંબાનાડિયામાં વિસામા જેવું ગોઠવ્યું હતું. ત્યાં દસેક મિનિટ વિસામો લીધો. ખડીફેજનો તથા લોકોનો સત્કાર ઝીલી કૂચ આગળ ચાલી.

હવે જમીન ખેડા જિલ્લા કરતાં જુદી જાતની દેખાતી હતી. ખેડા જિલ્લામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં બધા પાકની સાથે તમાકુ તો હોય જ, તેમ અહીં ચોમેર કપાસકપાસ જ દેખાતો હતો. અને જેમજેમ દક્ષિણ અને પૂર્વમાં આગળ વધતા જઈએ તેમતેમ લાંબે સુધી પથરાયેલાં જંગલ ને કાળમીંઠ ખેતરોની કાળી ને ચીકણી માટીમાંથી શુભ કપાસ ઊગી નીકળ્યો હતો. ખેતરોનાં ખેતરો જ્યાં કપાસથી લચી પડતાં હતાં એવી આ ભૂમિ ! અને ભરુચી કપાસ એટલે હિંદ તેમજ દુનિયાનાં બજારોમાં આત્મકદાર માલ તરીકે પંકાય !

હવે માર્ગ અવ્યવસ્થિત બનતો હતો. પાકી સડક તો હતી જ નહીં, તેમજ સીધો રસ્તો પણ ન મળે. ધડીકમાં રસ્તો નેળિયામાં ચર્ચને પસાર થાય તો ધડીકમાં ખેતરોને ચીરીને નીકળ્યો હોય.

ગાંધીજી શાંત અને નીચું મોં રાખી ચાલી રહ્યા હતા. તેમનું હૃદય સવારના પ્રસંગે વલોવી નાખ્યું હતું; પણ અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કરી રાખેલો છતાં તેમને લોકમાનસ ફેરવવા જેટલી ધીરજ પણ હતી. કાળી માટીમાંથી તેમણે ઝપાટાખંધ ચાલવા માંડ્યું. ફાટેલાં કાંસામાંથી લચી પડતો કપાસ જોઈ તેમનું મન ઠરતું હતું.

છેવટે ગજેરા આવ્યું. ભરૂચ જિલ્લામાં સહેજે ૧૦-૧૨ માઈલ પૂરા થયા. ગજેરા પહોંચતાં સાકા આઠ થઈ ગયા હતા. સૈન્યમાં જોડાવા માટે ત્રણ મદ્રાસી આવ્યા હતા, પણ અધ વચ્ચે તેમને ન ભરતી કરાય એમ બાપુએ જણાવ્યું. ગામમાં સભા થઈ. જાણે સવારના પ્રસંગના અનુસંધાનમાં જ બનવાનો હોય એમ એક પ્રસંગ આ સભામાં જ બન્યો, ને તેણે ગાંધીજીને વિષય આપી દીધો.

અહીં મહાજનથી ડરીને હરિજનો સભાથી દૂર બેઠા હતા. તેથી ગાંધીજીએ સૈનિકોને હરિજનો ભેગા બેસાડ્યા. આથી મહાજનો કંઈક શરમાયા. તેમને પોતાની બૂલ સમજાઈ ગઈ અને તેઓ પોતે જ જીતીને હરિજનો તથા સૈનિકોને સભામાં લઈ આવ્યા. સૈનિકો તો ‘રઘુપતિ રાધવ રાજરામ’ની ધૂન ગાતાગાતા હરિજનોમાં ભળી જ ગયા હતા વળી સૈનિકોમાં તો હરિજનો હતા જ ને !

બાપુજીએ આ પ્રસંગને અનુરૂપ ભાષણ કર્યું. તેમણે કપડો કે ગુસ્સો ન દાખવ્યાં, પણ એક શિક્ષક કે સુધારકની ધીરજ ધારી કહ્યું :

“તમે એમ ખચિત માન્યો કે અંત્યજને તમારી સાથે બેસાડીને તમે પુણ્ય કાર્ય કર્યું છે અને સ્વરાજનું એક પગલું આગળ ભર્યું છે. જે બે બ્રાહ્મણોએ તમારી સમક્ષ ‘રઘુપતિ રાધવ રાજરામ, પતિત પાવન સીતારામ’ ગવરાવ્યું છે, તે સુધારાવાળા બ્રાહ્મણો નથી. તેઓ જુગલું રમે, માંસાહાર કે વ્યભિચાર કરે એવા નથી, એ એમના વેષ ને કાર્ય ઉપરથી જોઈ શકતા હશે. તેઓ ગીતા અને સંસ્કૃતના જાણનારા બ્રાહ્મણ શિક્ષકો છે, અને પોતાની

જાંબુસરમાં કારોબારી : ૧૨૧

જવાબદારી સારી રીતે સમજનારા છે. તેઓ અંત્યજની સાથે કે પરધર્મીઓ સાથે રહેવામાં પાપ નથી માનતા, પણ ન રહેવામાં પાપ છે, એમ માને છે : એથી ખચિત માનજો કે તમે અધર્મ કર્યો નથી.

“ જ્યારે રામચંદ્રજી અયોધ્યા છોડી ગંગાકિનારે આવ્યા ત્યારે તેમને પાર ઉતારનાર નિષાદરાજ હતા, અને તેમનાં કૃણકૃલ રામચંદ્રજીએ આરોગ્યાં હતાં. એ ક્રાણુ હતા ? એ અંત્યજ કહેવાતા હતા. ભરતજી જ્યારે નિષાદરાજને મળ્યા ત્યારે તેમને આશ્વિંમન કરી બેટ્યા, અને ખરે વખતે રામચંદ્રજીની સેવા કરી તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યા. અમારા સંઘમાં પણ એક અંત્યજ કુટુંબ જોડાયેલ છે. ”

ભાષણ પૂરું થયા પછી સહેજે લોકો વેરાવા લાગ્યા ને કેટલાક તો અગાઉથી જ અણખી પહોંચી જવા માટે નીકળ્યા.

“ ગણુ, ખેડા જિલ્લા કરતાં આ ગામડાં કંઈક વધુ અસ્વચ્છ ખરાં ! વિદ્યાપીઠની અરુણ દુકડી ૨૪ કલાક અગાઉ સફાર્થ વગેરે કરી ગઈ હશે, પરંતુ છાણુ, મૂતર ને ઘાસથી લોકોનાં આંબણાં ગંદાં લાગે છે. ” આચાર્યે કૃણિયામાંથી પસાર થતાંથતાં કહ્યું.

‘ તો પછી જમ્યા કેડે આપણે જ તે વાળી નાંખીએ. ” ગણુએ ઉપાય બતાવ્યો.

ને ગણુના કહેવા પ્રમાણે જમ્યા પછી તેમણે કૃણિયા વાળવા માંડ્યાં. તેમનું જોઈ તેમની સાથે, જોવા આવેલા લોકો પણ બળ્યા, ને ગામલોકો તો એવા શરમાઈ ગયા કે ઘરમાંથી સૌ સાવરણી લઈ બહાર આવ્યાં ને ઘડીકવારમાં આખું ગામ હથેળી જેવું સાફ થઈ ગયું.

આજે આ ગામના હરિજનોને તો સોનાનો જ સરજ

૧૨૨ : સરિતાથી સાગર

ઊગ્યો કહીએ તો ચાલે. એમની આંખમાં આ મહાત્માનો આભાર માનવાની તાલાવેલી દેખાઈ આવતી હતી.

જાંબુસરમાં કોંગ્રેસ કારોબારીની સભા થવાની એટલે ચંદુ-ભાઈ ને શિવશંકર બદ્દ તો સભા પછી તરત જ ચાલી નીકળ્યા ને છાત્રુભાઈને આપુના ભોમિયા તરીકે અથવા કહો કે વોર્ડર તરીકે મૂકી ગયા.

નમતો પહોર થયો ને તાપ કંઈક કુંજો પડ્યો, એટલે સૌ અણખી તરફ ઊપડ્યા. સંઘની આગળ રેટિયાનું ગાડું પહોંચી જતું એટલે હવે આપુ આવશે, એવી લોકોને ખાતરી થતી. સંઘની પાછળપાછળ જેરામણીની ફરતી ખાદીની દુકાન ચાલતી.

નમતો પહોર થવા આવ્યો એટલે કાફલા ખડિયાપોટલાં ઉપાડી અણખી જવા ઉપડ્યો.

ગજેરાથી અણખી ચાર પાંચ માઈલ હતું. એટલો રસ્તો કાપતાં દોઢેક કલાક થાય. સેના ગજેરાથી અણખી આવવા સાંજના ૭ વાગે ઊપડી. લોકોથી રસ્તો ખિચોખિચ ઉભરાઈ જતો હતો.

ગાંધીજી અણખી પહોંચ્યા ત્યારે સભાસ્થાનમાં લોકો જમા થઈ ગયા હતા અને રાષ્ટ્રનાદો ને બજનો જમ્યાં હતા. અનેક હાથોમાં સ્વરાજની ચાવીસમી તકલી ફેરફારી ફરી રહી હતી. જાંચી વ્યાસપીઠ ઉપર ખુરશી ગોઠવી હતી કે જેથી ચોગરદમથી લોકો તેમને બરાબર જોઈ શકે. ગાંધીજી ને સૈનિકોને સભામાં પેસતા જોઈ લોકો તો હરખાઈ જતા હતા. અહીં લોકોના મનમાં પકડાઈ જવાની બહુ બીંત નહોતી. ક્યાંય એકે ય પોલિસ દેખાતો નહોતો. થવાનું હોત તો ખેડા જિલ્લામાં જ થઈ ગયું હોત એમ સૌ માનતા હતા.

આપુ વ્યાસપીઠ પર ખુરશીમાં બેઠા. પોતાની લાક્ષણિક રીતે પગની આંટી મારી અને ચોગરદમ જોઈ લીધું. પંડિતજીએ બજન

ચાલુ. સ્થાનિક કાર્યકર્તાએ મામનો હિસાબ આપ્યો. પછી તો બાપુએ પોતાની વાગ્ધારા ચલાવી:

“ હવે વીતકની વાટ આઘી નથી. પંજાબમાં કચારનીય વીતી મઈ છે, અહીં વીતશે. તે વખતે ગુજરાતનું નૂર જણાઈ આવવાનું છે. પંજાબમાં યુનિયન જેકની સલામી લેવડાવી. પેટ લસડી કીડાની માફક ચલાવ્યા. જે આપણા ભાઈ એ—અમલદારોનો દી ભેડી ગયો હશે તો તમને કહેશે કે પેટે ચાલો.

“ આમ તમારામાં એક પ્રકારની કઠોરતા અને કામળતા હશે; કઠોરતા તમારા પોતા પ્રત્યે રાખજો. જ્યારે દયા આવે ત્યારે ખાવાનું આપજો, આપણે અમલદારો પર વેર નથી વાળવાનું.” આ શબ્દો બાપુએ એટલા માટે કાઢ્યા કે અણખીમાં લોકોએ એવો ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો કે ‘સરકારી અમલદારને કંઈ પણ મદદ ન કરવી અને કરે તેનો પાંચ રૂપિયા દંડ કરવો.’

“ પટેલને કોઈ ગાળ ન ભાંડે, કોઈ એની સામે ઝાંઝળી પણ જાંચી ન કરે; નહીં તો હું હારી જવાનો છું. કારણ કે હું ખરાબ માણસ રહ્યો. જે સમજીને મારો સાથ કરશે તે ફાવશે. દિલ ચોરીને આવશે તે દુસ્મન ચર્મને ફરી જશે. મારું તો દિલ સાફ છે. હું તો મરી છૂટીશ અને દુસ્મનો કહેશે કે આ તો સાચો હતો.”

x

x

x

“ જે હું કરતો આવ્યો છું તેની ઝંખના કરતા જાઓ !” એ વાક્ય આખા પ્રવચનનો સાર હતો. અને એનો ધ્વનિ વાતાવરણમાં ગુંજી રહ્યો.

સભા પછી પ્રાર્થના થઈ. રાત અણખીમાં જ ગાળવાની હતી, અને સવારે વહેલા જંબુસર જવા ઊપડી જવાનું હતું, એટલે જમીપરવારી નિરાંતે આરામ લેવા લાગ્યા હતા. મહીના કાંપનો થાક હજી જીત્યો નહોતો.

૧૨૪ : સરિલાથી સાગર

“કેકી, હવે આપણે પાંચમે દિવસે પહોંચી જઈશું, ગભરાઈશ ના હોં. નરગીસબહેન આવ્યા વિના નહીં રહે. બીજા કંઈ ખાનગી સમાચાર તો નથી આવ્યાને ? ” આચાર્યે મીઠી મસ્કરી કરી.

“ નરગીસ તો આવશે જ, પણ મને તો લાગે છે તેની સાથે મારા પપ્પા ને આયમાં પણ આવશે. ” કેકીએ ઉમેયું.

“ તમે પારસી છોકરાઓ પ્રેમ કરે તે તમારાં માઆપ સાંખી શકે ? ”

“ સાંખી શકે એમ નહીં. પણ ઈચ્છે પણ ખરા કે પ્રેમ થાય. ઓળખીએ તે પછી પરણીએ. મારાં માઆપ તો મારા કરતાંયે નરગીસને વધુ ચાહે છે. ”

“ અને અમારા સમાજમાં તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ ; પરણ્યા પહેલાં પ્રેમે ન કરાય ને પરણ્યા પછી પણ માઆપથી એ સહન ન થાય ! ” આચાર્યે કહ્યું.

ગણુ આ બેની વાતો સાંભળી રહ્યો હતો. “ તેથી જ હું આ ગણુને કહું છું કે, બાઈ પરણવું હોય ને સુખી જ થવું હોય તો પારસી કે મહારાષ્ટ્રી છોકરી પરણજે. ”

એના એ શબ્દો સાંભળી તણે જણુ ખડખડાટ હતી પડ્યા. બહાર અંધકાર હતો. આકાશમાં તારા ઊગી નીકળ્યા હતા. અને ક્યાંક ક્યાંક ફાનસ બળી રહ્યાં હતાં. તણે જણુ કસાયેલા યુવાનો હતા, પણ તેમનેયે મહીસાગર ઓળંગવાનો થાક ઠીકઠીક લાગ્યો હતો, એટલે તેઓ ધસધસાટ ઊંઘી ગયા.

સવારની પ્રાર્થના વખતે તેઓ જગ્યા ત્યારે ધંટીનો ધોર ને ઉપરાજાપરી રહીરહીને કેકેકાણે ખેલતા ફૂકડાના શેર વાતાવરણને ભરી દેતા હતા. પ્રાર્થના પછી મોસજણું થતાંથતાંમાં તો જંબુસર તરફ પ્રયાણ શરૂ થયું.

જંબુસરમાં કારોબારી : ૧૨૫

સવારનો પહોર, ખુશનુમા પવન, અરણીનાં ફૂલોની સુવાસ,
ફૂલોનું મધ પીવા માટે ગુંજરવ કરતા આમતેમ ભમતા ભમરો,
પોતાની ભાષા બોલતાં કલ્લોલ કરતાં વિહંગમો—એ બધું જોઈ અને
સફેદ કપાસનાં ખેતરોમાંથી પસાર થતી ગાંધીસેનાને જોઈ મથ્ય
આવા લાગ્યો :

મોંઘી સ્વાતંત્ર્ય કૂચે કદમ ઉપડતા,
પ્રેમ ઉન્માદ જંગે;

ફૂદે જૂખ્યાં, હબાયાં, પતિત, દલિત
સૌ મુક્ત આશે ઉમંગે.

પિલાયેલાં જનોની મુકરુણ કથની
શબ્દનો દેહ માંગે.

પ્રેમે શૌર્યે પ્રજાના હૃદયઝરણનું
મૂક સંગીત બાંગે.

એને વીણા ભરીને જગતલ વહવા
વિશ્વ માં ગલ્ય ગાવા,

જ્યાં હો ત્યાંથી ધરાપે અવતર કવિ !

ઓ ! મુક્તિબાનુ વધાવા.

“ મથ્ય, તું જે કવિની ઝંખના કરે છે તેવો કવિ પૃથ્વી ઉપર
ક્યાંથી આવવાનો હતો ? તું જ એ કવિ થઈ જા. તારું હૃદય
પ્રતિભા ને કલ્પનાની ખાણ છે. ” કેકીએ એના મુખ તરફ
જોતાં કહ્યું.

“ પણ મને છંદ નથી આવડતા. છંદ વગર પદ્ય ન બને.
બધું હોય પણ જો શબ્દો પદ્યબદ્ધ ન થાય તો તે કવિતા ન
કહેવાય. ” મથ્યએ બહુ જ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો.

૧૨૬ : સસ્તિાથી સાગર

“પણ હંદશાએ તો શીખી લેવાય ! બધા જ કવિઓ એ શીખે છે.” કેકીએ માર્ગ બતાવ્યો.

આંખા ક્યાંક મરવાઓથી ને ક્યાંક જરા નાનીનાની કેરીઓથી લચ્ચી પડતા હતા, ને હજુ કેટલાક આંખા પણ મોરાયેલા જ હતા. પૂર્વમાં સૂર્યે ડોકું કાઢ્યું એવામાં આંખાની ઘટ્ટામાં બેઠેલી કાચલ ટફકી બિડી.

“ગણુ, આ કાચલ પણ તને આમંત્રણ આપી રહી છે. એ કહે છે: ‘ઓ કવિ આવ, તું ને હું બન્ને વિશ્વમાનસના ગીત માઈએ.’” આચાર્યે ગણુને કહ્યું.

“એક સારસના બેડામથી નરના કરેલા વધમાત્રથી વાદિમકીએ શાપ આપ્યો ને એમનો શોક સ્વોક્ષબદ્ધ થયો. આપણે ત્યાં બલિયાનવાળા બાગ થાય છે. ગાંધીજી જેવાના દાંત તૂટી જાય છે; આ ઇતિહાસે નહીં દોઢો પ્રસંગ એળે વહો જાય છે. ચિત્રકાર પાંખીથી પ્રસંગો દોરે કે વ્યક્તિઓ ચીતરી શકે; એ પણ કવિ જ છે, દ્રષ્ટા છે; પરંતુ સળંગ મહાકાવ્ય તો શબ્દદ્વારા જ રચી શકાય !” ગણુને પણ ધર્મયાત્રાના કાઈ વાદિમકી-બ્યાસની ખોટ લાગતી હતી જ.

જેમજેમ જંબુસર પાસે આવતું જતું હતું તેમતેમ લોકોનો જુવાળ વધતો જતો હતો. જંબુસરમાં કારોબારીના સભ્યો ને રાષ્ટ્રપતિ આવી ગયા હતા. તેમજ અમદાવાદથી શેઠિયાઓ ને વડોદરા બાબુથી પણ અસંખ્ય માણસો ઊતર્યા હતા. તેઓ સૌ આપુજના સ્વાગતે આવ્યા. જંબુસરે આવી મેદની પોતાના માર્ગો ને શેરીઓમાં ઊતરેલી લાગ્યે જ જોઈ હશે.

જંબુસર કંઈ બહુ મોટું શહેર નહીં, પરંતુ તેનો ઉત્સાહ જરા પણ ઓછો ન હતો. આખું ગામ શણગારવામાં આવ્યું હતું.

જાંબુસરમાં કારોબારી : ૧૨૭

એકા જિલ્લામાં મંદિરો, ધર્મશાળાઓ અને નવી બાંધણી શૂંપડીઓમાં બાપુજીને ઉતારવામાં આવતા હતા. અહીંથી તો તેમને જીનમાં ઉતારવાની ને સૈનિકોના રહેવાજમવાની સગવડ થવા માંડી. જીનો એટલે બરુચ જિલ્લાનું કેન્દ્રસ્થાન એમ કહી શકાય.

કોંગ્રેસ કારોબારીએ બાપુજીને સરમુખત્યાર તો બતાવી જ દીધા હતા. અને જ્યાં સુધી એ બહાર હોય ત્યાં સુધી એ જ મહાસભા હતા. પરંતુ સરકાર તેમને ઝડપી લે ત્યારે શું કરવું અને તેમની કૃત્ય જેમ આગળ વધતી જાય તેમતેમ દેશમાં જે પ્રત્યાધાતો થાય તથા જે પ્રગતિ સધાય તેથી તેમને માહિત રાખવા અને તેમની સાથે તે વિષે પરામર્શ કરવો, તે માટે અમદાવાદની મહાસમિતિની એક પક્ષી તુરત જ અહીં કારોબારીને મળવાનું નક્કી થયું હતું. પંડિત પિતાપુત્ર, ડૉ. અનસારી, સરોજિની દેવી વગેરેની હાજરીથી લોકોમાં અવનવો ઉત્સાહ જાગ્યો હતો.

ઉતારે પહોંચ્યા પક્ષી તરત જ બાપુજીએ કારોબારી સાથે મંત્રણાઓ સવારમાં જ આરંભી દીધી. બહુ લાંબી વાતો કરવાની નહોતી એટલે બધું જલદી આટોપાઈ ગયું.

જાંબુસરમાં નેતાઓ ઉપરાંત મુ'અઈ ને અમદાવાદ વગેરેથી પણ ધણાં માણસો આવ્યા હતા; તેમાં આંધ્રીથી આવેલા કાર્યકર્તાઓ સ્પષ્ટ તરી આવતા હતા. અહીં પણ સભા થઈ. કૂચમાં બહેનોને નહોં લીધેલી એટલે મૃદુલાબહેને બાપુ ઉપર ઠપકાનો પત્ર લખેલો. આજની સભાને તે મુખ્ય વિષય થઈ પડ્યો. સ્ત્રીઓને પણ આ હકમાં સ્થાન છે એમ એમણે સભામાં સ્પષ્ટ કયું. અને સૌ કોમનાં માણસોને આ ધર્મયુદ્ધમાં પોતાની બધી શક્તિ ખરચી દેવા જણાવ્યું. લોકોના ખૂબ આગ્રહથી પંડિત મોતીલાલજી પણ બોલ્યા. તેમણે કહ્યું કે: “આપણા સેનાપતિ મહાત્મા ગાંધી જે આજા આપે તે પ્રમાણે વર્તો. લોકો જીતવા માટે રામચંદ્રજી પોતાની સેના સાથે

૧૨૮ : સરિતાથી સાગર

જે જે માર્ગે ગયા હતા, તે માર્ગે આ પૃથ્વી પર પવિત્ર ને તીર્થ-રૂપ ગણાયો. તે જ પ્રમાણે આ આપણા સંઘવી મહાત્માજીએ પોતાનાં પાવન પરલાંથી આ માર્ગને પ્રતાપી તીર્થરૂપ બનાવી દીધો છે. એ તીર્થરાજની રક્ષા કરવાની જવાબદારી તમારી છે. વળી તમારે આ ધર્મયુદ્ધમાં પણ ભાગ લેવો જોઈએ. કોઈ પણ રીતે આ અત્યંત વિરલ ધડીએ તમારી અપકીર્તિ ન ગવાય એ સાચવજો. ”

પંડિતજી બોલીને શાંત થયા એટલે એમની આગાથી પંડિત જવાહરલાલ બેઠા. એમણે કહ્યું:

“આપના જેવા ઉદાર મનના લોકોએ ભારતના ભવ્ય રાષ્ટ્રપતિપદ પર મને સ્થાપિત કર્યો છે, તો પણ આપણા સૌના સેનાપતિ તો મહાત્માજી જ છે. મહાન આદર મેળવનાર ને યશસ્વી મહાત્માજીની વાણી પૂરી થઈ ગયા પછી—એમની આગા સાંભળી લીધા પછી મારે કંઈ જ ઉમેરવાનું રહેતું નથી. ” એટલું કહી જવાહરલાલજી બેસી ગયા.

આ બધી અમોઘ વાણીની અસર વાતાવરણના આણુએ અણુમાં થઈ ગઈ હતી. વસંતના ગુલાબની પેઠે કે સૂર્યનાં રશ્મિઓ પેઠે એ સર્વત્ર ફેલાઈ મઈ હતી. સભામાં ચારપાંચ વર્ષની એક બાળાએ પોતાની હાથીદાંતની નાબુક ચૂડીઓ બાપુને અર્પણ કરી હતી. તેની જાહેર હરાજ બોલાઈ ને હરિબાઈ અમીને સવાસો રૂપિયામાં ખરીદી લીધી.

તેવામાં એક યુવતી ગાંધીજીના સૈનિકામાં ને કાર્યકર્તાઓમાં કોઈકને શોધી રહી હતી. તેના હાથમાં એક બંધ પાકીટ હતું. છેવટે કંઠને દૂરથી જોતાં એ દોડી આવી ને કહ્યું: “કેપ્ટુરુ, તમને શોધીશોધીને તો દમ સુકાઈ ગયો. હો, આ પત્ર. નરગીસ બરુચ નહીં આવી શકે. ”

જાંબુસરમાં કારોબારી : ૧૨૯

એ શબ્દો સાંભળી કેકીના હૃદય પર વજ્રધાતુ થયો. તેણે તરત જ પત્ર ફેડ્યો ને વાંચવા માંડ્યો; અને મિત્રો તેના ખભા ઉપરથી તેમાં જોઈ રહ્યા હતા.

“ભરુચ આવવાની મનને તાલાવેલી થાય છે; પણ અમારું બાનુઓનું કામ હવે એટલું ડિસિપ્લિનવાળું થઈ ગયું છે ને એટલી બધી જવાબદારીઓ ઉપાડવાની છે કે મારે, કેકી ! તારા વિરહમાં જ સંતોસ માનવો પરસે. અહીં પુરુસોનાં બધાં જ કામ અમ બાનુઓએ ઉપારી લીધાં છે ને લરતની ટુકડી પણ ઊભી કાઢી છે. અમારી ખડીસેનાની એક ટુકડીની હું નાયક છું એટલે ડીકરી કેકી, નીકલી સકાય એમ નથી. જો બનશે તો સૂરત કે છેવટ દાંડી મલસ, અને જો ન મલાયું તો, તો...”

—તારી નરગીસ”

આ પત્ર વાંચી ત્રણે જણુ હતાશ થઈ ગયા. ને કેકીની આંખમાંથી મોતીથીયે મોંઘાં એ અશ્રુભ્રુદો વાદળી શાદી પર ઝટ ટપકી પડ્યાં.

“પણ કેબુશરુ, નિરાશ થવાનું કંઈ જ કારણ નથી. નરગીસે મને કહ્યું છે કે, જાંબુસર કે ભરુચથી પત્ર લખે અને બનશે ત્યાં સુધી તો એ સૂરતમાં મળશે જ.” પત્ર આપનાર પેલાં બહેને કહ્યું.

બપોર પછી જાંબુસરથી પણ ઉચાળા ભરવાના હતા એટલે ખિન્ન મને ત્રણે જણુ પેલાં બહેનને આભાર માની જમવા ઉપડ્યા.

“ગણુ, તું જ આ યાત્રાનો વાદિમકી થવાનો એની મને ખાતરી છે, કારણ કે આ પ્રસંગે તારી હૃદયવીણાના તારને ઝણ-ઝણાવી મૂક્યા છે. ને હું તો પેલી કાયલ જેવો જ તને માનું છું; હું તો આજથી જ તને વાદિમકી માની નમસ્કાર કરું છું.”

“કૂજન્તં ગાંધિગાંધીતિ મોહનં વિશ્વમોહનમ્ ।

આરુહ્ય કવિતાશાલાં વન્દે ગુણવંત-કૌકિલમ્ ॥ ”

આ શ્લોક સાંભળી ગુણુવંતે સ્મિત કર્યું, પણ પાછળથી કેકીનો ધબ્બો પડ્યો. અને એ તો પારસી એટલે ખીચારો એકવડા બાંધાનો દુ. ખી. વાદિમકી બેવડો વળી ગયો.

૧૫. લાટદેશ

“ પ્રભુની પત્રાળી જમી રહી અતૃપ્તિ ન ધરવી,
મહાયાત્રા માંડી નજર વળી પાછી ન કરવી. ”

[બ. ક. ઠાકોર]

જંબુસર અને આમોદ વચ્ચે ઢાઢર નદી આવેલી છે. બે મોટી બહેનોની આંગળીએ વળગી નાની બહેન ચાલી જાય એમ જમણે હાથે મહીની અને ડાબે હાથે નર્મદાની આંગળી પકડી આ નાનકડી નદીક-પકા ઢાઢર રમતીકૂદતી, પશુ બોલ્યાચાલ્યા વિના ચાલી જતી હતી. એનેયે ખચર પડી હતી કે મહાત્મા આ રસ્તે ચર્ચને જવાના છે.

જંબુસરથી નમતે પહોરે છ વાગે સંધ ઊપડ્યો. પગરસ્તો હતો; તેમજ આમોદ રેલમારફતે પશુ જવાતું. કેટલાક લોકો આગગાડીને રસ્તે પાછા વળી ગયા હતા. રાષ્ટ્રપતિ અને કારોબારીના સભ્યો પશુ ચોતપોતાના પ્રાંતમાં જવા માટે પહેલી જ ગાડી પકડી નીકળી ગયા હતા.

બાપુજીની સાથે રસ્તામાં ધોળી દાઢીવાળા અખ્યાસ તૈયબજી ચાલતા હતા. બન્ને ડોસાઓ હસતા અને એલ કરતા હતા. અખ્યાસ બાપુની સફેદ દાઢીને પવન જરાજરા ફરકાવી જતો. લોકોની પેટે હવે રસ્તો પશુ પાકો બનતો હતો. પ્રાર્થના રસ્તામાં જ થઈ.

“કેડી ! આ પ્રાચીન-લાટદેશ. તે વખતે આપણે પ્રાંત ગુજરાત તરીકે નહીં પરંતુ લાટ ને આનર્ત નામે ઓળખાતો; તથા કાઠિયાવાડ સૌરાષ્ટ્ર તરીકે જ ઓળખાતો. પછી પંજબમાંથી ગૂર્જરા આવ્યા અને તેમણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું, એટલે ગૂર્જરા નામ પડ્યું ને તેમાંથી ગુજરાત બન્યું, અને લાટ તથા આનર્ત નામે પણ ઇતિહાસને ઓળે પડી ગયાં. ગુજરાતની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિ આ લાટપ્રદેશની મધ્યમાં કપાસનાં જાંડવાની જેમ ફૂલી ફાલી બરુચ—ભગુકચ્છ ભારતવર્ષનાં પ્રાચીનતમ નગરોમાંનું એક. અહીંથી પશ્ચિમમાં પાછા જઈએ તો છેક જમીનની અણી પર આવેલું કાવી બંદર અને તેની સામે જ આવેલું ખંભાત—સ્તંભાવતી, દક્ષિણમાં મુંબઈની પાસે આવેલું સોપારા—શુર્પારક—એ બધાં તે વખતના ગુજરાતનાં વેપારધામો. નર્મદાના ઉપલાણમાં મધ્ય દિંદને અડકીને આવેલી માહિષ્મતી નગરીના સીમાડા સુધી અને દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રને આ લાટની સીમાઓ અડકી હતી. તે કાળે અગ્રેજ સરકારે પાડી આપેલા કૃત્રિમ વિભાગો નહીં, પરંતુ ભાષાવાર બનેલા પ્રાંતો હતા: જ્યાં જે ભાષા બોલાય ત્યાં તે પ્રાંત ગણાય !” ગણ્યે ચાલતાં ચાલતાં ઇતિહાસનાં પડ ઉકેલવા માંડ્યાં. છૂટાં મેદાનોમાં લોકો છૂટાછૂટા વેરાઈને ચાલતા હતા, પણ આપુની સેનાની આસપાસ તો ટોળું જમણું જ રહેતું.

વાતોવાતોમાં ઢાઢર આવી. ઢાઢરે પોતાની રેતીમાં પંખીઓનાં પગલાં વડે વિધવિધ સાથિયા પૂર્યા હતા. પવનને વીનવી આસપાસ બધે સફાઈ કરાવી આંગણું સ્વચ્છ કર્યું હતું, અને રેતીમાં સુંદર ઓકળીઓ પાડી હતી. આમતેમ છોડવાઓ અને વેલીઓ ઉપર સુંદર પુષ્પો ખીલ્યાં હતાં અને પાસેનાં આંબા પર બેસી પંચમ સ્વરે સ્વાગત ગાવા તેણે કાયદને આમંત્રી હતી. ઢાઢર ગિચારી મુઠ્ઠા હતી. હૃદયનો ઉમળકો અપાર, શું બોલવું ને કેમ વર્તવું તેની ચે બધી બબર, પણ તે લજ્જાથી સ્મરમાતી હતી. આપુણે જેવા ઢાઢરમાં

૧૩૨ : સરિતાથી સાગર

પ્રથમ મૂક્યા કે તેણે નીચા લળી પ્રણામ કર્યા ને તેમ ને તેમ નીચા નેણે જોતી કૃતસતાપૂર્વક મૂક ઊભી રહી. કોઈ ઋષિ વનકન્યાને મસ્તકે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપે તેમ તેની બેખડે હાથ મૂકી આપુ સામે કિનારે ચડ્યા. ઢાઢરે મૂક આભાર માન્યો, પણ કોયલે ટહુકીટહુકીને વાતાવરણ સંગીતમય કરી મૂક્યું. આમોદ ત્રણેક માઈલ રહ્યું હશે તેવામાં કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, મહેરઅલી, અને મુંગઈ ધૂધ લીગના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ સામા મળ્યા. તેમની સાથે ગાંધીજીને કેટલીક વાતો થઈ. સંઘ સાડા આડે આમોદ આવી પહોંચ્યો.

આપુએ સોમવારે આણંદમાં ભરેલો અગ્નિ તેમણે ખેડા જિલ્લામાં ડાલવી નાખ્યો હતો. આમોદની સલાથી તેમણે હવે લોકોનું ધ્યાન બીજી તરફ દોરવા માંડ્યું. આમોદ રેલવે સ્ટેશન હતું, એટલે સાંજની પ્રાર્થના પછી અહીંથી પણ બહારથી આવેલાં ઘણાં વેરાવા માંડ્યાં.

બહેન નરગીસ

“અહીં બાર મુખીઓએ રાજનામાં આપી દીધાં છે ને આપુને ૨૫૧ રૂપિયા ભેટ ધરવામાં આવ્યા છે. એટલે પછી આપુએ એ વિષયને પકડી લઈ મુખીઓ વિષે કહ્યું:

‘મેં સાંભળ્યું છે કે કેટલાક મુખીઓએ રાજનામાં આપ્યાં છે, પણ હજી બહુનો એ મોહ જતો નથી. મુખીનું ૫૦ રૂપિયામાં પેટ તો ન જ ભરાય ને? તો પછી સરકાર શું કામ લાગી? જે રાજ કરીને લૂંટે એ રાજ નહીં, પણ રક્ષા કરે એ રાજ. જમીન સુધારી તો કહે વધારો મહેસૂલ; રેલવે કરીને પણ ત્રાસ વર્તાવ્યો. એવી નીતિ તો હિંદુસ્તાનમાં જ ચાલે. આપણે એવા નાલાયક બન્યા છીએ કે સરકાર ઘાણીમાં ઘાલીને તેલ કાઢે તોયે સરકારને માઆપ કહીએ છીએ. વિચારો તો ખરા કે એક લાખ અંગ્રેજી ત્રીસ કરોડ પર કેમ કરીને રાજ ચલાવી શકે છે? ૩૦ કરોડ માણસ ધારે તો ગમે તે કરી શકે.

“આપણે તો તોફાન, મારપીટ ન કરતાં એક નન્નો લખવાનું જ શીખવાનું છે. એક નન્નો સો દુઃખ હશે ! એ સાચું જ છે. બધા જ તોફારો એ બણો અને પછી જીઓ. હું દાંડી જઈને લખું ને બધા નીકળી પડો, તો તો ખીજે જ દિવસે સ્વરાજ્ય મળે.”

“આમ એમણે અસહકાર, સત્યાગ્રહ ને લડતનું રહસ્ય તદ્દન સાદી ભાષામાં સમજાવી દીધું: વળી તેમણે કહ્યું:

x

x

x

“ગરીબની ગરીબી ટાળવા માટે શરૂ કરેલી આ લડતમાં સૌ બળો.”

“આ વાક્ય લડતના ધ્યેયનું સૂચક છે. કેમકે પશુ મેં કહ્યું કે: “ગાંધીજી પૈસાદારોના પૂજક નથી, પશુ ગરીબના જ બેલી છે એની ખાતરી હવે તો પૂરી થઈ ને !”

“અને એણે એની લાક્ષણિક ઢાંચે કાન પકડી કહ્યું;

“પૂરેપૂરી”

“તમે સૌ શું કરી રહ્યાં છો, તે વિષે નિયમિત લખતાં રહેશો.”

આ પત્ર પૂરો કરી ગણ્ય શેતરંજી ઉપર જરા આડો પડ્યો. એને આજે થાક પશુ સારી પેઠે લાગ્યો હતો.

મોહનલાલ પંડ્યા ખેડા જિલ્લામાં રોકાઈ ગયા હતા, પરંતુ તેમનું મન આપણી મિત્રત્રિપુટી પર હતું એટલે તેમણે ડોટુભાઈ પુરાણીને પત્ર લખ્યો કે: “ત્રણ અમદાવાદી યુવકોની ત્રિપુટી બાપુના સંઘ જોડે જ નીકળી છે. એમાં એક પારસી છોકરો છે, એટલે તમે સહેજે તેમને ઓળખી તો કાઢશો જ. એ ત્રણેય પાણીદાર જીવાનો લાગ્યા છે. ભરુચ જિલ્લાની હદ સુધી તમે એમને તમારી પાંખમાં લેજો અને સૂરત જિલ્લાની હદ આવે ત્યારે ત્યાંના કાકને સોંપી દેજો.”

આ પત્ર ડોટુભાઈને આમોદમાં જ મળ્યો. જેવા પંડ્યાજી

૧૩૪ : સરિતાથી સાગર

તેવા જ છોટુભાઈ પણ જીવાનોના શિકારી ! તેમણે તરત જ તેમને શોધી કાઢ્યા, ને પંડ્યાજીના પત્રની વાત કરીને તેમના પર પંડ્યાજીએ મોકલેલો પત્ર આપ્યો. પછી ધીરથી કહ્યું: “આપુજીને ઉતારે કાર્યકર્તાઓ ભેગા થવાના હોઈ અત્યારે તો હું જઈ છું, પણ કાલ સવારથી તમે મારી સાથે થઈ જજો.” ત્રણેય મિત્રોએ તેમને નમસ્કાર કર્યા ને છોટુભાઈ તો પાછા કામના બોળ પાછળ અદૃશ્ય થયા.

તા. ૨૩મી માર્ચની સવારે લશ્કર આમોદથી આગળ આદ્યું. ગામની બાગોળ વડી ગઈ એટલે કેટલી જરા નજર પાછળ ફેરવ્યા પછી કહે: “આટલાં બધાં ગામ આવ્યાં પણ મને એ ગામનાં નામ બહુ જ મિઠાં લાગ્યાં, એક તો આનંદ ને બીજું આ આમોદ. આનંદ ને આમોદ કેવાં રહ્યાળાં નામ ! એક કાળે તો એ બન્ને નામ પ્રમાણે ગુણુ ધરાવતાં હશે, પણ આજે તો ગ્રામલક્ષ્મી ઉઘાળા બરી ચાલી ગયાં છે. આપણે તો ક્યાંય નૂર ન જોયું. હવે તો મણુ, તારા જેવો કોઈ ‘દુઃખ’ ને ‘ડામ’ એવાં નામ પાડશે !”

“ના, ના, બાઈ, એવી નિરાશા સેવવાનું કંઈ જ કારણ નથી. આ યાત્રા એ જ આનંદ ને આમોદ પાછાં લાવશે. એની જ શોધમાં પેલો ડોસો દાંડી તરફ દોડી રહ્યો છે...” પાસે ચાલતા છોટુભાઈ બોલી ઊઠ્યા.

હવે રસ્તો જરા સારો લાગતો હતો. દૂરદૂર ક્ષિતિજ સુધી કપાસનાં ખેતરો દેખાતાં હતાં. વસંતે પણ હવે સફેદ સાડી પહેરી લીધી હતી. ક્યારેક ક્યારે એ પોતાને અંબોડે લીલાં, પીળાં કે વાદળી પુષ્પો ખોસતી; પણ એને સહજ એવી ઉન્નતતા એ ઋતુએ છોડી દીધી હતી. નિયમિત રીતે પેલી ધોળી ને કાળી માળાના બેરખા એના હાથમાં ફર્યાજ કરતા હતા. એણે ગાંધીજીને ખાદીનો સંદેશો સાંભળીને મદમસ્ત રાજરાણીના સાળુને છોડી દઈ શુદ્ધ ખાદીની ઝીણી સાડી પહેરી હતી, ને વળી એની સાડી તો

વચ્ચકંતેલી ને અણ્ણવણેલી હતી ! આવી વસંત બધે સામ્ય કક્ષાવિધાન કરતીકરતી આગળ કે પાછળ છાનીમાની ચાલતી. વસંત હતી, પણ મહાત્માની આણે પુણ્યધન્વા આ વર્ષે હિમાલયમાં જ સંતાઈ ગયો હતો.

આમોદથી બુવા ને બુવાથી સમની જવાનું હતું. બધો ચર્ચને ૧૨ માઈલનો રસ્તો હતો. કપાસનાં ખેતરો જોઈને બાપુનું હૃદય હરખાતું, પણ તેમણે રેલિંગ કરતા ને ખાદી બનતી ન જોયાં એટલે જરા દિલગીર નો થયા જ હતા. બરુચ જિલ્લામાં ત્રીજા ભાગની વસ્તી મુસલમાનોની છે. ગામડાંમાં તેમણે પણ સારો ઉત્સાહ દાખવ્યો હતો અને કચાક કચાક તેઓ પૈસા પણ આપતા.

સંધ સવારે સાડા આઠ વાગે બુવા આવી પહોંચ્યો. મહાદેવ-ભાઈ ને રાજગુ ત્યાં આવી ગયા હતા. તેમને તો આપણી ત્રિપુટી સારી પેઠે ઓળખતી હતી. પણ તેમની સાથે એક ત્રીજા વ્યક્તિ પણ હતી. એટલે જિજ્ઞાસાથી કેટ્ટીએ સેનાના એક સિપાઈ પૃથુરાજને પૂછ્યું :

“ પેલા ત્રીજા કોણ ? ”

“ એમનું નામ રાધવજી દેશપાંડે. ” ઉત્તર મળ્યો.

બુવામાં બપોરે સાડાત્રણ વાગે સભા થઈ.

“ બિગડી કોણ સુધારે, નાથ, બિગડી કોણ સુધારે ! ”

એ ભજન ગવાયું. સભા માટે ગામડાંમાં ગોંદરું એ ટાઉનહોલ. એટલે ત્યાં સભા થઈ હતી. પણ અહીં બહુ મોટી મેદની નહોતી.

આ બુવામાં એવું અન્યું હતું કે ગામના વડીલો એમ મચ્છતા હતા કે ગાંધીજી ન આવે તો સારું અને બુવાનિયા તેમનું સ્વાગત કરવા તલપાપડ હતા. આમ ત્યાં ખે પક્ષે વચ્ચે ઝઘડો હતો જ તેથી તેમણે પોતાના ભાષણમાં તેનો ઉલ્લેખ પહેલો જ કર્યો :

“ હું બીજાં જે ગામોમાં ગયો છું ત્યાં લોકોની ઈચ્છાથી ગયો

૧૩૬ : સરિતાથી સાગર

હું. પણ તમારા ગામમાં કાંઈ બિલટું થયું છે. મને એમ ખબર પડી છે કે અહીંના મહાજન—વડીલો ઇચ્છે છે કે હું ન આવું તો સારું અને જુવાન વર્ગ વધારે હોઈ વડીલ વર્ગને નમતું મૂકવું પડ્યું હશે. જુવાન વર્ગને મારી સલાહ છે કે વડીલોનો વિરોધ કરી મને ન બોલાવવો એ જ સારું છે; આ લડતને માટે પણ એ સારું છે. જો હું રણસંઘ્રામે ચડ્યો ન હોઈ તો તો એક પક્ષનો બોલાવ્યો જાઉં અને બીજા પક્ષને પણ ખેંચું. પણ અત્યારે રણસંઘ્રામે ચડ્યો છું.

“આટલું કશા બાદ હું વડીલોને કંઈક કહેવા ઇચ્છું છું. મને ૬૧ વર્ષ થયાં એટલે હું વડીલ પણ કહેવાઈ. મને ૬૧ વર્ષ થયાં તો પણ મારી અભિજ્ઞાના નવજુવાનના જેવી જ છે. હું તો કહું છું કે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ મળવું જ જોઈએ. કેમ ન મળે? મને જાણે છે કે મારું મન જુવાન છે. મને થાય છે કે થોડાં વર્ષ લડી લઈએ. હું કેમ કરું? ઇશ્વરે મને એવો સ્વભાવ જ આપ્યો છે.

x   x   x   x

“તમે મને આવતાં તો ન રોક્યો પણ મારું કામ સરળ થાય એવા આશીર્વાદ આપજો. મારું એકલાનું કામ નથી થવાનું; મારું ને તમારું સૌનું જ સારું થવાનું છે.

+   +   +   +

“જુવાનિયાને તો એમ કે છો આવી જાઉં. રંગ લાગે તેને લગાડી જાઉં, ને મીઠાના કર વિષે સમજાવી જાઉં. એ કાંઈને મરવા દે એવો નથી એમ તમને લાગતું હશે એટલે મને આવવા દીધો. તમને એમ લાગે કે એ ગાળ દે, મારી લે એવો છે. તો હું આ રહ્યો મારી લો. અખતરો કરી લો. તમારી એકેય ગાળ કે માર મને ચોટે જ નહીં. જાપાંવાળા મરજીમાં આવે એવી ગાળો કાં નથી દેતા? હું તો તમારી પાસેથી લઉં પણ ખરો ને દઉં પણ ખરો.

+   +   +   +

“હું તો તમે તમારા ખીચડી અને દૂધ જે મારા સાથીઓને

ખવડાબાં છે તે નથી બૂલવાનો. આ ૧૦૦ રૂપિયાની થેલી આપવામાં આવી છે તેમાં કોઈને આપવાના બાકી તો નથી ? અને બાકી હોય તે આપે. હજુ હું અહીં બે કલાક છું. બે કલાકમાં બધા બુદ્ધિ આવી જાય. સવારે થોડાક આવ્યા હતા અને વાણિયા જેવી વાત કરી નાસી ગયા. આ તો પાટીદારનું ગામ છે. વલ્લભભાઈ કાણ ? પાટીદાર કે બીજા કોઈ ? આટલું તો વિચારો. અત્યારનો પવન મધુર છે, તો ધસડાઈએ. પવનની સામે થવામાં ક્ષય છે. આમાં ખુદનો હાથ છે. આમાં પરચંગી ભાવ છે. તમે બધા સમજી જાવ. બહેનો, તમે પણ ભાઈઓને સમજાવજો, અને જે આઠ જણે આમાં પૈસા નથી આપ્યા તેમની પાસે અપાવજો, અને તમે રાજીનામાં આપી જશો તો મને શેર લોહી ચડશે.”

આ નોંધ પૂરી કરી, ગણુએ નીચે જ આમ લખ્યું: “ગર્ભ કાલની નોંધ સાથે જ આ બીડું છું. ને એ પત્ર પૂ. મહાદેવભાઈને આપી દઈ છું. એ આશ્રમમાં જ તમને આપી દેશે. આમ પોસ્ટના એટલા પૈસા સરકારના હાથમાં જતાં બચે.”

સભા પછી સ્થાનિક પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાર્તાલાપ કરી, જમીન-પરવારી આરામ, કાંતણુ, ને ગ્રામસદાઈમાં સમય ગાળી સૌ સમતી જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં કેકાએ છોટુભાઈને કહ્યું: “છોટુભાઈ! આ સૈનિકોમાંના બે ત્રણ જણ વિષે જ પંચાગ્રએ અમને ઓળખાણ આપી છે. હવે, એ બાકી રહેલું કાર્ય આપ ન કરો ?” એણે બહુ જ વિવેક વાપરીને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા.

“હું સૌને ઓળખતો નથી; પણ જાણું છું એટલું તો જરૂરી કહીશ. પણ ખરું જોતાં હું જેમને વિષે કહું તેમને મહાત્માજીથી પૃથક્ વ્યક્તિગત જીવન જ નથી રહ્યાં એમ કહીએ તો ચાહે. તમે તો નાના હશે એટલે ન જાણો, પણ ૧૯૨૧ના અસહકારના અદિલન વખતે જે મંથન થયું તેમાં દેશને ચરણે આવી પડેલાં ને બાપુએ અપનાવેલાં અનેક રત્નોમાંના પેલા જોશી, પ્યારેલાલ,

૧૩૮ : સરિતાથી સાગર

દેસાઈ, રાવજીભાઈ વગેરે છે. એ બધા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેમની સામે બીજી પ્રલોભનવાળી વસ્તુઓ આવીને પડી હતી, છતાં તેમણે તેનો ત્યાગ કરી બાપુના યજ્ઞમાં આહુતિ બનવાનું પસંદ કર્યું, ને ફકીરી ધારણ કરી. જોશી આશ્રમના મંત્રી છે, શાળાના અધ્યાપક છે : દેસાઈ ગોસેવાનું કાર્ય કરે છે ને એ વિષે લખે પણ છે. પ્યારેલાલ પંજળી છે. તે પણ '૨૧માં જ નીકળી આવેલા. જેવા મહાદેવભાઈ તેવા જ પ્યારેલાલ. આ કૃત્યમાં પણ બાપુના રહસ્યમંત્રી એ જ છે." આમ છોટુભાઈએ આછાઆછા શબ્દોમાં રેખાચિત્રો દોરવા માંડ્યાં.

દિવસેદિવસે ગરમી વધ્યે જ જતી. વસંત હવે શ્રીધમના ધર તરફ પ્રયાણ કરી રહી હતી. સવારમાં તો શીતળ પવન આવતો પણ બપોર તો કેટલીક વાર ધગી જતો, લાઠાં લેવાઈ જતાં. સમની રેલવે સ્ટેશન પણ ખરું. આજે રવિવાર હતો અને કાલનો મૌનવાર પણ અહીં જ માળવાનો હતો. ગામ ઢોલશરણાઈ સાથે સાર્મયે આવ્યું હતું.

ગાંધીજી બુવાથી સમની આવવાના હતા. રસ્તામાં ગામડાના લોકોએ સડક ઉપર પાણી છાંટી રાખ્યા હતાં, બીજાનાં બિછાવી રાખ્યાં હતાં, અને હાથે કાંતેલા સૂતરની માળાઓ તૈયાર રાખી હતી. સાત વાગી ગયા છતાં ગાંધીજી આવતા હોય એવાં કંઈ ચિહ્નો ન દેખાયાં. લોકો એટલે ગઈ ગયા. પાંચપાંચ, દસદસની ટોળીઓ બનાવી તેઓ રસ્તે રસ્તે સામે ગયા. તે વખતે રસ્તાની બન્ને બાજુએ ઓઝો ને પુરુષોની કતારો જમી ગઈ, અને કિટસન લાઈટ અનેક ઠેકાણે ગોઠવાઈ ગયાં : જાણે કે અનેક રેલવે સ્ટેશનો હોય એમ લાગવા માંડ્યું. જે કાઈ ટોળીને સમજાવીએ કે બાપુ ને સેના આવતાં જ હશે, તમે ન જશો; તો તેમાં એ વાક્ય સાંભળવા મળતું કે : "આપણા બાપુ દુબળાપાતળા છે, કદાચ ક્યાંક એ બિમાર ન થઈ ગયા હોય; ક્યાંક એમને પથરા કાંકરાની ચોટ ન વાગી ગઈ હોય !

રસ્તામાં કંઈ કાંટા ન વાગી ગયો હોય ને અધવચ જ કર્યાંક ખેસી ન ગયા હોય ! અથવા તો પેલી પાપી સરકારે એમને ખુવાથી નીકળતાં મિરકતાર ન કરી લીધા હોય.” આમ અનેક મોંમાંથી અનેક વાતો નીકળતી હતી.

એટલામાં સડી ગામમાં દૂરથી એક ફાનસ ચાલતું દેખાયું. તે દેખાતાં બહેનોએ બાળકોને ગાદમાં લીધાં અને બાપુજીને વધાવા માટે સામે ગઈ. લોકો એટલા બધા ખેચેન હતા કે પેલા ચાલતા ફાનસને જોવા માટે પોતપોતાનાં ફાનસ લઈ ઝાડ પર ચડી ગયાં. જાણે કે ગાંધીજીના આગમનને લીધે વૃક્ષો પર પ્રકાશનાં ફળ જોગી નીકળ્યાં ન હોય ! અથવા તો અજ્ઞાતશત્રુ ભગવાન ગાંધીના સ્વાગત માટે આજની નરસેના વાનરસેના બની ત્રેતાના રામચુરની ઝાંખી કરાવી ન રહી હોય !

એક પત્રકારને એક ખેડૂતે પૂછ્યું : “ શું તમે ગાંધી મહાત્માને જોયા છે ? ”

એણે કહ્યું : “ હા. ”

“ તો પછી તમે એમને પગપાળા આટલી લાંબી યાત્રા કરતાં રોક્યા નહીં ? ”

એક બીજા કિસાને પોતાની પાઘડી સંભાળતાં કહ્યું : “ બાપુને કાશ્ય રોકી શકે ? ”

એક ખેડૂતે કહ્યું : “ જલાલપુર શા માટે જાય છે ? અહીં મારા ગામ આગળ ઘણું મીઠું થાય છે, ત્યાં કેમ આવતા નથી ? મારા ગામના લોકો ગાંધીજી પધારતાં જ તેમની સાથે મીઠું બનાવવા માંડશે.”

વળી એક ખેડૂત બોલ્યો : “ અમે આડા પડી જઈશું, અને ગાંધીજીને કહીશું કે હવે તમે તકલીફ ના ઉઠાવશો. આપની આરાધી આખુલે ગુજરાત જેલ જવા માટે તૈયાર છે.”

એટલામાં અંધારી રાતને ચીરી દૂરથી અવાજ સંભળાયો :

“ આવ્યા, આવી ગયા. ”

બીજાએ ખૂમ પાડી:

“આપુ આવે છે, વધાવી લેજો.”

એક બાળુ બીલી રહેલી બહેન સમનીની રેલ સડક પર બેઠેલા પુરુષોને પડકારવા લાગી:

“સામેયામાં ચાલોને; શું, બેસી રહેવા આવ્યા છો?”

ગામડાની અનેક બહેનો ફાનસ લઈ ચાલી રહી હતી. આપુને જોતાં જ સૌએ જયઘોષ ગજવી મૂક્યો. અને સેનાને વચ્ચે ચાલવા દઈ સંયમપૂર્વક બે બાળુ ચાલવા લાગ્યા. પુરુષો મહાત્મા-જીનાં ત્યાગ, તપસ્યા અને સ્વતંત્ર ભાવનાનાં ગીત ગાતા હતા. સંઘ આવી પહોંચતાં જ ગામની ખેડૂત બહેનોએ ગાંધીજી ને વલ્લભભાઈનાં સુંદર ગીતો ગાવાં માંડ્યાં.

સૂડીથી સમની સુધી પાડી સડક હતી, પણ તે અઢી માર્ઈલ લાંબી હતી. આપુજી સેનાને કાચે રસ્તે લાવ્યા. એ કાચો રસ્તો ધૂળ, કાંકરા, ચીરા ને કાંટાવાળો હતો. કિસાનોએ દિવસે રસ્તાના કાંઠા તો સાફસફ કરી નાખ્યા હતા, પણ ચિરાડો ને ખાડાટોકરાનું શું? પણ આપુ માને! તે વખતે સેના ૬થી ૯ સુધીમાં નવ માર્ઈલ ચાલી હતી. તેઓ

“રઘુપતિ રાઘવ રાજારામ,
પતિતપાવન સીતારામ”

ની ધૂન મચાવી ચાલતા હતા.

પગરસ્તો ઝાળંગી ગયા ત્યાર પછી મેદાનમાં પ્રચંડ સજા થઈ ને આપુએ ફરી કાંતવા ઉપર ને ખાદી ઉત્પન્ન કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો. અહીં પણ જીનમાં જ ઉતારો રાખવામાં આવ્યો હતો.

પ્રાર્થના પછી નિરાતે આપુ બેઠા હતા. ત્યાં ભરુચ જિલ્લાના કાર્યકરો ભેગા થયા. રાજીનામાં તો ગામેગામથી આવ્યે જ જતાં હતાં. આ સભામાં છોટુભાઈ પણ ગયા હતા.

છોટુભાઈએ પણ શરમાળ ચિત્રકાર સાથે ભાઈબંધી વધારવા માંડી હતી. સમનીમાં આપુને લોકોએ જે રીતે સત્કાર્યા હતા તેવી જ

દેવશરણાર્થવાળા સામૈયાનું ચિત્ર એ ચિત્રકારે દોર્યું. તેણે કહ્યું: “આમાં આપુ લોકનાયક તરીકે તરત જ પરખાઈ જાય છે.” જરા ધારીધારીને એ ચિત્રને જોઈ ઠેકા ભોલી ઊઠ્યો: “આનું નામ ચિત્રકાર! ચિત્રકાર પણ કવિ ને દ્રષ્ટા છે.” પછી તો તેમણે સૌએ ચિત્રકળા વિષે ઘણીઘણી વાતો કરી. કૃષ્ણપક્ષની રાત્રીઓ હવે વધુ ને વધુ કાળી થયે જતી હતી ને એ કાનમની કાળી ભોમ જેવી લાગતી; ને નીચે કપાસનાં કાલાં તેમ ઉપર અસંખ્ય તારા કાલાંની ભાફે ખીલી નીકળ્યા હતા. રાતે તેઓ ઊંઘ્યા સમનીના સ્ટેશન ઉપર. ત્યાં એન્જિન ને ડાઘા ધમપછાડા કરી રહ્યાં હતાં, ને ખેચાર ઠેકાણે લાલ-લીલા દીવા સ્ટેશન ને રેલવે લાર્મનની યાદ આપી રહ્યા હતા.

સોમવારે સમની યાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું. આજે આપુને મૌનવાર હતો.

સમનીમાં આપુજીએ છુવાના ભાષણને જ દોહરાવ્યું હતું. અહીં નેલોરથી એક જમીનદાર છુચી સુંદરમ્ રેડી આવ્યા હતા. તેમણે ૧૦૦૦ રૂપિયાની થેલી અર્પણ કરી.

“આ ભાઈ આશ્રમને દર વર્ષે ૩૬૫ રૂપિયા આપે છે. રાજનો એક રૂપિયો થયો.” સેનાના એક સૈનિક તનસુખે જણાવ્યું.

અહીંના મુખી ત્રિભોવનદાસે પોતાનું રાજનામું આપતાં સરકારને જે પત્ર લખેલો તેની નકલ કરી ગણુએ નરગીસના પત્રમાં મૂકી તેને ખીડી દીધો. આ રહ્યું તે રાજનામું:

“હું નીચે સહી કરનાર મોજે સમની તાલુકે આમોદના પટેલ ત્રિભોવનદાસ નાથાભાઈની નમ્રતાપૂર્વક અરજ જણાવવાની કે સરકારની નીતિથી દિવસેદિવસે પ્રજામાં અને ખાસ કરીને ખેડૂતોમાં ભૂખમરો વધતો જાય છે; એટલે સુધી કે મહાત્મા ગાંધીજી જેવા પવિત્ર અને સહિષ્ણુતાવાળા પુરુષને પણ સરકાર સામે ચળવળ

૧૪૨ : સરિતાથી સાગર

અલાવવાની ફરજ પડી છે. આ ઉપરાંત સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા સરકાર અને પ્રજા બન્નેનું હિત આહવાર લોકનેતાને સરકારે પરહેજ કર્યા છે, તેવે વખતે લોકોને સાથ દેવામાં સાચી પટલાઈ સમાયેલી છે તેમ સમજીને હું મારી પટલાઈનું રાજખુશીથી રાજનામું આપું છું; તો તે સ્વીકારી લેવા મહેરબાની કરશો. ”

“ આજે બાપુ પાછા બેટરી બરી લેશે એટલે ભરૂચ સુધીમાં ગુઆરા થવાના. ” કેડીએ જણાવ્યું. તેઓ બપોરે જમીપરવારી એક ઝાડની ગાઢ છાયા નીચે બેસી પત્રો લખી રહ્યા હતા. કેડીએ પોતાના મિત્રો સાથે વાતો કરવા માંડી:

“ પણ બચ્ચાણ, આણંદ પછીનો બધો હેવાલ લખ્યો કે ‘તું મારો ને હું તારી’ એટલું લખીને પતવી દીધું ? ” આમ તેઓ પારસી બાવાની મજ્જરી કરવાનો આરંભ કરતા હતા, તેવામાં પાછળથી ચિત્રકાર ને ખચરપત્રી બન્ને આવ્યા. આ લોકોએ સ્થાન પણ બહુ સુદર જગ્યાએ જમાવી દીધું હતું એટલે તેઓ પણ નિરાંતે ટેકા ઈજ બેઠા. થોડીવારમાં આચાર્યે પણ પત્રો લખવા પૂરા કર્યા અને પાસે એક તડખૂચ પકડી હતું તે લઈ ખિસ્સામાંથી ચાકુ કાઢતાકાઢતા ચિત્રકારને પૂછવા માંડ્યું: “ અમે છોટુભાઈનું નામ તો સાંભળેલું તેમ ચંદુભાઈનું પણ; છતાં અમે એમનાં કાર્યને વિષે બહુ વિગતે કંઈ ન જાણીએ. તમે જરૂર જાણતા હશો. અમને ન જણાવો ? ”

“ શા માટે નહિ ? એ બન્નેને તો હું સારી રીતે ઓળખું છું. આપણાં અમદાવાદવાળાં નંદુબહેન કાનુગા ડો. ચંદુલાલનાં બહેન થાય ને લીલાવતીબહેન એમનાં બાબી થાય. ”

“ ત્યારે તો આખાં કુટુંબે આઝાદી જંગમાં ઝુકાવેલું છે એમ કહેતે ? ” આચાર્ય તડખૂચની ચીરીઓ કરતાંકરતાં વચ્ચે બોલી બેઠ્યો.

“ ડૉ. ચંદુભાઈ દાંતના ઉચ્ચ કોટિના દાકતર હતા. પહેલેથી ઉચ્ચ આદર્શો ને દેશની મુક્તિની જખ્ખર ધૂન તો ખરી જ. '૨૧માં એમણે ફકીરી લીધી. પત્નીના દેહાંત પછી સર્વસ્વ દેશને ચરણે ધર્યું, ને ભરુચમાં સેવાશ્રમ સ્થાપ્યો. તેમને તો રચનાત્મક કાર્ય કરતાં સીધી લડાઈ વધુ ગમે. નાગપુરના ઝંડા સત્યાગ્રહ વખતે પણ તેઓ એક મોટી ટુકડી લઈ નાગપુર ગયા હતા. નીડરતામાં એ કોઈનાથી ચે જીતરે એમ નથી; જેટલા આખાબોલા છે તેટલા જ હૃદયના બોળા છે. ” ચિત્રકારે કહ્યું.

“ એમનું મુખ ને આંખો જ કહી આપે છે કે એ થનથનાટ ને હણહણાટ કરતા અશ્વ છે. ” ફકીએ પોતાના મન પર પડેલી અસર કહી.

“ છોટુભાઈ ને તેમના નાના ભાઈ અંબુભાઈએ ગુજરાતને યૌવન આપ્યું. શારીરિક દૃષ્ટિએ નિર્બળ ગુજરાતીઓનાં શરીરને વજ્ર બનાવવાની ને નીડર બનાવવાની પ્રવૃત્તિ તેમણે વડોદરાથી આરંભી. છેલ્લા દશ વર્ષોમાં ગુજરાતના જુવાનોમાં જે જેમ અને હિંમત આવેલા છે, તેમાં આ બન્ને ભાઈઓની તપશ્ચર્યા ઓછી નથી. અંબુભાઈ તો વિરક્ત થઈ પોડીચેરી ચાલ્યા ગયા. છોટુભાઈ પ્રોફેસર હતા. તે પદ છોડી દીધું ને વ્યાયામપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું કાર્ય પણ ઉપાડી લીધું. ભરુચ કેળવણી મંડળ સ્થાપ્યું. ભરુચની એમની હાઈસ્કૂલને અસહકારી બનાવી. પોતાના કેટલાક ગોઠિયાઓને લાવીને હાંસોટ, સન્નેદ વગેરેમાં લોકસેવા માટે ગોઠવી દીધાં. એમના અખાડાઓ એટલે પહેલવાનોના તખેલા નહીં, પણ શરીરની અને સાથેસાથે જીવિ ને મનની કેળવણી—સાચો માણસ બનાવવાની. એ એમનો આદર્શ ! પણ આ બધાની પાછળ જે ઝીણવટથી જુઓ તો તેઓ લડવૈયા; અહિંસક કે હિંસક ગમે તે માગે હિંદ મુક્ત થવું જ જોઈ એ એવું માનનારા ! એ બીજા રેંછપેંછને તો બદે એવા નથી, પરંતુ ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ એટલું બધું મહાન છે કે તેઓ અદના સિપાઈ બની ગયા છે. ”

૧૪૪ : સરિતાથી સાગર

તડખૂચ તો સાફ થઈ ગયું હતું. એટલે તેઓ ઊઠ્યા ને ચિત્રકારે પોતાનાં બે ચિત્રો પૂરાં કર્યાં.

તા. રપમીની સવાર થઈ ને યાત્રાના અડધા દિવસો પૂરા થયા. અહીં હવે પકડાવા બકડાવાનું વાતાવરણ જણાતું નહોતું. આખો દેશ ધણધણી ઊઠ્યો હતો. દેશને ખૂણેખૂણે મીઠું પકવવાની ને સત્યાગ્રહ કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. છાપાં તો આ કૂચ, દેશ તથા દેશાંતરોમાં થતા તેના પ્રત્યાઘાતો ને દેશના સમાચારોથી જ ભરેલાં બહાર પડતાં હતાં. લોકજાગૃતિ જોઈ તથા સાંભળી આપણને ખૂબ પાનો ચડતો. હવે ભરુચ પહોંચતાં ત્રાલસા ને દેરાલ બે ગામ આવવાનાં હતાં. સેનાએ સમતીથી સવારે છ વાગે પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં સવારની સ્ફુર્તિમાં ગણીનું મન કલ્પના-તરંગોએ ચડતું ને તેની રસભરી વાતોમાં રસ્તો કર્યાં કપાઈ જતો તેની ખબરેય પડતી નહીં.

“ જુઓ આજે એક નવી જ કલ્પના થઈ આવી છે તે તમને કહું. જમદગ્નેય પરશુરામે પૃથ્વી ૨૧ વાર નક્ષત્રી કરી ત્યારે તેમનો ક્રોધાગ્નિ એટલો બધો ભઠ્ઠાકી ઊઠ્યો હશે કે આખા લાટપ્રદેશની જમીન બળીને કાળી પડી ગઈ હશે. અવતાર-કાચ પૂરું થયે શાંત પડેલા પરશુરામ પાસે લોકો રડતાકકળતા ગયા હશે ત્યારે તેમણે ક્રોધ જેટલી જ અનુકંપાથી બળેલી ભૂમિ ઉપર રેવાળનું પાણી છાંટી આ સફેદ કપાસથી એને ભરીભાદરી કરી દીધી હશે. મોટાનો જેવો શાપ તેવો જ તેમનો આશીર્વાદેય ખરો ! ” ગણીની આ વાત સાંભળી છોટુભાઈએ પણ જરા સ્મિત કર્યું.

ત્રાલસા થોડું દૂર રહ્યું ત્યાં એક ખાડી ઝોળંગવાની આવી. નદીની પેઠે ખાડીએ પણ પોતાની ઢબે સ્વાગત કર્યું. પાણી ઢીંગણ સુધી હતાં અને તે ઝોળંગતી સેનાનું દશ્ય અદ્ભુત હતું. કાફલો ત્રાલસા પહોંચ્યો ત્યારે ધણુ ગામમાંથી દમણાં જ બહાર નીકળ્યું હતું.

લાટદેશ : ૧૪૫

ગામમાં પેસતાં આખાવાડિયા નીચે જામેલી ગાયો જાંચી ડોકા કરી આપુજીને તથા સેનાને જોઈ રહી હતી. ગામના હિંદુ તેમજ મુસલમાનોએ હૃદયપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. અહીં કાકાસાહેબ ને બાપજી મળવા આવેલાં. બપોરના સામાનજી વાગ્યા હતા. ખરેસાહેબે બજન ગાયું. રઘુપતિની ધૂનથી દિગંત ગાજી જઈયું. અહીં તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા ઉપર કહ્યું, મીઠા પર કહ્યું ને નવું કહ્યું તે તો સારદાબલ ઉપર.

બપોર પછી ત્રાલસાથી પણ ઉચાળા બરાયા. ખાંડ કે લોટ પડ્યો હોય ને કીડીઓ ઉબરાય એમ રસ્તો તો સજીવન ને સજીવન જ રહેતો હતો. સાડા આઠે દેરાલ પહોંચ્યા. આ તો બધાં બરુચનાં પરાં જેવાં જ ગામ. દેરાલમાં ૯ વાગે પ્રાર્થના ને સભા થયાં ને ત્યાંનો કાર્યક્રમ આટોપી ગાંધીજી ને સૈન્યે રાત્ર હરિભાઈ અમીનના જીનમાં જ વિતાવી.

૧૬. ભૃગુકથા

કદી તો મધુરી વેશ, વાચા કામલ મંજરી,
ને બળવો કોઈ વેળા, કરાલી રણખંજરી;
એ નાદે દિલમંદિરથી, નાસે સેતાનના ગણો,
હૈયે હૈયે તમે કીધાં, પુણ્યનાં સમરાંગણો.

કંઠાલને તાંડવનૃત્ય શીખવ્યાં,
ને છૂટવા બીધણુ નાગચૂડથી,
આપી તમે નિર્મળ પ્રેમભૂદી.

[ઉમાશંકર]

ફુગણ વદ અગિયારશની સવારે એટલે કૂચને બરાબર પંદરમે દિવસે આપુ અને તેમની સેનાએ ભૃગુકથા—ભરુચમાં પ્રવેશ કર્યો. ભરુચ એવી રીતે મધ્યમાં આવી ગયું કે અમદાવાદ, મુંબઈ તેમજ છેક દાહોદ સુધીના લોકો આપુના આવતા પહેલાં આગગાડીમાં થોકામંથ આવી ગયા હતા. ભરુચની અધલાખની વસ્તી સહેજે બમણી તો થઈ જ ગઈ હતી.

આપુ સાથે સરોજિની દેવી હતાં. ભરુચે બળ્ય સ્વાગત કયું. સર્વત્ર જયજયકાર થતા હતા. લોકોએ ધન્યપતાકાથી ને તોરણોથી રસ્તા ને મકાનો શણગાર્યાં હતાં. સર્વ કામના ને જાતિના લોકો એકઠા થયા હતા. નર્મદાના આ કિનારા પર માણસો સિવાય ખીજું જાણ્યે જ કંઈ દેખાતું. સેવાશ્રમમાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો.

હતો. સેવાશ્રમમાં પેસતાં જ અહેનોએ અક્ષત, કુંકુમ ને પુષ્પોથી એમની પૂજા કરી. કેટલાંક જાપાની ને અમેરિકનો પણ આપુછને મળવા ત્યાં આવ્યા હતાં.

ડૉ. ચોધારામ સિંધથી આવ્યા હતા, ને કરતૂરખા પણ પોતાના પ્રભુનાં દર્શને આવી પહોંચ્યાં.

ભરુચ કાશી જેટલું પ્રાચીન છે. ભારતવર્ષમાં જૂનામાં જૂનાં સ્થાનોમાંનું તે એક છે. આજે ત્યાં તીર્થસ્થાન નથી, પરંતુ મૈયા રૈવાળ પોતે જ જીવતું જાગતું તીર્થ છે. આજ સુધી અનેક મુમુક્ષુઓએ આ સ્થાનેથી નર્મદાજીની પરક્રમા કરી છે. અનેક સૈકાઓના ઇતિહાસ ભૃગુકચ્છના ઊંચા ટેકરાના પેટાળમાં દટાયેલો મૂક પડ્યો છે. ભૃગુકચ્છ અંદર ‘આરાગાઝા’ના અપભ્રંશ નામે મિસર ને યુરોપમાં પ્રખ્યાત હતું. તેને માથે અઢાર અંદરના વાવટા ઊડતા. ત્યાર પછી અંગ્રેજોએ હિંદનાં અનેક નગરોનાં નામ જેમ જગાડી નાખ્યાં તેમ ભરુચનું ‘બ્રોચ’ કરી દીધું છે.

પાંચડીપતે આવેલા ભરુચના સાંકડા રસ્તાઓ ને સાંકડી શેરીઓ આજની જનમેદની માટે બહુ જ નાનાં લાગતાં હતાં.

આપણા ત્રણે મિત્રો છોટુભાઈ સાથે સેવાશ્રમમાં ઊતર્યા હતા. સેવાશ્રમમાં આંખના ને દાંતના દરદીઓની સેવાભાવી સારવાર થતી એટલું જ નહિ, પરંતુ ખરું જોતાં આખા ભરુચ જિલ્લાની સેવાપ્રવૃત્તિઓનું એ કેન્દ્ર જ હતું, એમ કહી શકાય. માંદ પડીને સારવાર લઈ રહેલા સેનાના સૈનિકા ફરી સેનામાં જોડાઈ ગયા અને બાકીના ચાર રહ્યા તેમને સુરત મોકલી દેવાનું ઠરાવ્યું.

સેવાશ્રમમાં ડૉ. ચંદુભાઈએ ગામની સંસ્કારી અહેનોને સેનાની સેવા માટે નોતરી હતી. અને અહેનો ઘરનાં આડણી, વેલણ, વાસણો વગેરે લાવી રાતના ત્રણ વાગ્યાથી સંઘ માટેની રસોઈ બનાવવામાં રોકાઈ ગઈ હતી. ચંદુભાઈના પ્રેમ અને આગ્રહને બાપુ પાછો

૧૪૮ : સરિતાબી સાગર

કેલી શક્યા નહોતા. ગણુ ને એના મિત્રો જમીપરવારી ગામમાં રખડવા નીકળ્યા. એમણે બધી માહિતી તો મેળવી લીધી હતી. ખાસ જોવા જેવાં કંઈ મથકો તો નહોતાં જ, એટલે તેઓ નદીકાંઠે જ રખડવા નીકળ્યા. હજુ તો સ્ટેશન તરફથી તથા ચારે બાજુના માર્ગો પરથી લોકો આવ્યે જ જતા હતા.

સૌથી પહેલા તેઓ દશાશ્વમેધના ઘાટ ઉપર ગયા. ત્યાંથી રેલવેનો લાંબો ને ભવ્ય લાલ પૂલ દેખાતો હતો. નદીમાતાનાં પાણી કિનારાથી કંઈક દૂર હતાં. આ ઘાટ ઉપર નર્મદા માતાજીનું મંદિર આવેલું છે. પાસેની ધર્મશાળા પર ઊભાઊભા, કિનારે આવેલાં વૃક્ષો ને તોડના ઝુંડ પાછળ લપકી રહેલું અંકલેશ્વર દેખાય છે.

“ ઇસ સ્થાનમેં બલિરાજને દસ અશ્વમેધ યજ્ઞ કિયે થે. ”

ત્યાં જોડેલા એક બાવાજી એક ભક્તને નર્મદાઘાટનું માહાત્મ્ય સમજાવી રહ્યા હતા. “ જૈસા કાશીજીકા દશાશ્વમેધ વૈસા હી મહા ઘાટ ! ”

એક કાળે બલિરાજએ આ સ્થાને દસ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હશે કે નહિ તે તો માત્ર જૂતકાળ ને ભગવાન જાણે! પણ આજે તો ત્યાં માતાજીના ઉદરમાં ભરુચનાં શબ્દોને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવે છે. અને રેવાજીને કિનારે બાંધેલું મંદિર ને તેમાં પધરાવેલી નર્મદાજીની મૂર્તિ સાક્ષાત ભગવાનની સામે જ તેમની મૂર્તિ મૂકી હોય અને જેમ હાસ્યાર્પદ લાગે એવી લાગે છે. એ જોઈ નર્મદાજી પોતે પણ ભક્તોની મૂર્ખાઈ પર હસતાં હશે.

તાપ ચડ્યે જતો હતો, પણ પાણી ઉપર ફરીને આવતો શીતળ પવન તે તાપની અસરને લાગવા દેતો નહીં. અહીંથી તેઓ ફાટ ઉપર જ ચાલતાચાલતા આગળ નીકળ્યા. રસ્તામાં ભૃગુઋષિનો આશ્રમ આવ્યો. તે પ્રાચીન ભૃગુઋષિનો જ હશે તે

વિષે એ ત્રણેયના મનમાં શંકા હતી. પરંતુ એ સ્થાન જોઈ મણ્ડી બોલાઈ જવાયું:

“ આજે ભરુચમાં જૂગુઝપિની યાદ આપનાર તો એ જ વસ્તુ રહી છે: એક તો આ ભરુચ નામ અને બીજું બાર્ગવ બાલણી. આજે ઉદરપોષણ માટે બાર્ગવોનાં કેટલાંય કુટુંબો મુંબઈ, વડોદરા વગેરે સ્થાનોએ જલે ચાલ્યાં ગયાં હોય, પરંતુ તેઓનું મુખ્ય મથક તો આ જ છે.”

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં આવતા ઉંડઈના ઘાટ આગળથી હોડીઓ સીધી દીવા જતી અને ત્યાંથી અંકલેશ્વર પાસે પડતું. પરંતુ બાપુજીને ઊતરવાનું તો કુર્જાના મુખ્ય ઓવારા ઉપરથી—અંદર પરથી જ રાખવામાં આવ્યું હતું.

ભાગાકોટ, નવચોકી, કામનાથ અને મલખારી ઓવારાના કોટ ઉપર ફરતાફરતા અને નર્મદામાતાનાં દર્શન કરતા ને નવચેતન પામતા તેઓ ડક્રે આવી પહોંચ્યા. બાપુજીને પાર ઉતારનારું નાવ ખૂબ સારી રીતે શણગારાઈ રહ્યું હતું.

અહીંથી પૂર્વમાં છેક પૂર્વથી તે પશ્ચિમમાં બાડબૂત સુધી નજર પહોંચતી હતી. અને લીલાછમ કિનારાઓ વચ્ચેથી રેવાજીનાં શ્વાત ને પ્રતાપી જલ પશ્ચિમ દિશા તરફ વહી રહ્યાં હતાં.

ત્યાંથી તેઓ કુર્જારોડ, કતોપોર બજારને રસ્તે ગામમાં ફરતા-ફરતા પાછા સેવાશ્રમ તરફ ગયા. લોકોએ આખું ગામ શણગાયું હતું. જ્યાં જુઓ ત્યાં કિડિયારાંતી માફક લોકો ઉભરાઈ રહ્યા હતા.

બપોરના આરામ પછી સરખસની તૈયારીઓ થઈ. સેવાશ્રમથી તે ભેગમવાડીના મેદાન સુધી જવાનું હતું. આટલું લાંબુ સરખસ કદાચ ભરુચે પહેલાં કદી નહીં જોયું હોય! એક તો રસ્તા સાંકડા અને પથ્થરથી છાયેલા હતા એટલે જરા ધક્કો વાગતાં પડી જવાય. સ્થમસામી વાતો કરતાં સકાનોની ખારીએ ને અશ્વારીએ સ્ત્રીઓ ને

૧૫૦ : સરિતાથી સાગર

પુરુષો ઉત્કંઠ થઈ આ યાત્રીઓને જોતાં હતાં. બાપુ સરોજિની દેવીને હાથ ઝાલી નીચું માથું ધાલી સડસડાટ ચાલ્યા જતા હતા. આગળ-પાછળ તો પડાપડી થતી હતી. એ ધમસાણમાં બાપુના ગુરુભાઈ ને શ્રીમદ રાજચંદ્રના અનન્ય ભક્ત, વૃદ્ધ ને દુર્બળ શેઠ પૂંજલાલ અટવાઈ પડ્યા. તેઓ વૃદ્ધ હોવા છતાં આ અહિંસક લડતમાં ઝુકાવવા તત્પર થયેલા ને તેથી તે ભરુચ આવ્યા હતા. તેમને લોક-મેદનીનો ધક્કો વાગવાથી તેઓ પડી ગયા અને તેમના ઉપર કેટલાંય માણસો ચાલ્યાં ગયાં. પણ એવામાં એક હરિજન સૈનિક તેમને જોયા ને ઉપાડી લીધા.

સરઘસ બગ્ગરો વીંધતુંવીંધતું ચઢાણો ચઢતું બેગમવાડીની પાછળના ટાવરવાળા મેદાનમાં આવી પહોંચ્યું. ભરુચનું આ ઊંચામાં ઊંચું સ્થાન છે. રેવાળના તટ પર આવેલા, ને સોડ તાણીને સૂતેલા આ ટેકરાના પેટાળમાં ઇતિહાસનાં કેટલાંયે પડો ગોઠવાયેલાં હશે ! પરંતુ આજના જેવો પ્રસંગ તો એણે પણ કદી નિહાળ્યો નહિ હોય.

ઢાવરના ઓટલા પર ખુરશીમાં બાપુ બેઠા. લાલ ટાવર પર ત્રિરંગી ધ્વજ ફરકી રહ્યો હતો. આસપાસનાં બધાં મકાનો, હોરિપટલ, ભરુચા હોલ વગેરેનો લાલ રંગ પણ વાતાવરણને સૂરખી અર્પીતો હતો. પશ્ચિમાક્ષમાં નીચે ઊતરવા જતો સૂર્ય પણ બગવે રંગે રંગાવા માંડ્યો હતો.

રેહાના બહેને ‘ઊઠ જમ મુસાફિર’ વાળું ગીત ગાયું.

“આ બહેને ‘The heart of a Gopi’—‘ગોપી હૃદય’ નામનું પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે. ને આજે ગાય છે—પણ કૃષ્ણની ગોપી જેમ.” ગણ્યો કહ્યું.

‘એ કાણ છે?’ કેહીએ પૂછ્યું,

“અખ્યાસ તૈયબજીનાં પુત્રી.” પાસે બેઠેલામાંથી જ એક

ભાઈએ ઉત્તર આપ્યો, એટલે કાઈને બોલવું ન પડ્યું.

ત્યાર પછી ડો. ચંદુભાઈ થોડું બોલ્યા ને આપુના આશીર્વાદ માગ્યા. તેઓ બેઠા ત્યાર પછી તો ઘેસો પડે કે માખી બમણે તોયે સંભળાય એવી શાંતિ છવાઈ ગઈ.

એ નીરવ શાંતિમાં આપુએ પોતાનો વિસુવિયસ વહેવડાવ્યો:

“ચંદુભાઈએ આશીર્વાદ માગ્યા છે, પણ હું આશીર્વાદ લેવા નીકળ્યો છું. ગામેગામ ફરતાં જે આશીર્વાદ મેળવી રહ્યો છું, તેનો દાંડી પહોંચી જઈ ત્યાં સુધીમાં આશા છે કે, એટલો મોટો પહાડ થઈ જશે કે ગમે તેવી વાક્ષસી સત્તનત પણ તેને પ્રતાપે ટાઢીબોળ થઈ જાય.

“૧૯૨૧માં શાળાનો બહિષ્કાર કરનાર એક મુસ્લિમ નવજુવાનનો હમણાં જ મને પત્ર મળ્યો છે. તેમાં તેણે બે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, તે મેં ગોખી રાખ્યા છે.

“પહેલો પ્રશ્ન આ છે: ‘શું’ તમે એમ માનો છો કે તમે એકલા જઈ ને સ્વરાજ લઈ લેશો? કે શું તમારા હિંદુ ભાઈઓના બળે જ જે કંઈ કરવાનું છે તે કરી લેશો?’

“એવી આશા મેં કદપનામાં કે સ્વપ્નામાં પણ રાખી નથી કે મારા એકલાના બળથી કે હિંદુના બળથી સ્વરાજ મેળવીશ. મને તો મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, ચઢ્ઢી બધાના બળની ગરજ છે. પણ તે બધાનું બળ મળે તોયે જો એક બળ ન હોય તો સ્વરાજ ન મળે. એ બળ ઈશ્વરનું છે. તે વિના બીજું બધું ફાકટ છે; અને તે હોય તો બીજા કોઈનો ખપ નથી. તેથી જ હું આજે હિંદુ અને મુસલમાન પાસેથી, આ ઘોળી દાઢી પાસેથી (અબ્બાસ તમ્બચાણ) ને કુમારિકા પાસેથી પણ હાથ જોડી મદદ માગું છું.

“આ હાલતમાં તો નાની છોકરીઓ પણ કામમાં આવી શકે છે છોકરીઓના કાગળ મારી પાસે આવ્યા જ કરે છે, કે તમે અમને સાથે કેમ નથી લઈ જતા? સાથે લીધાં હોત તો તમારી

૧૫૨ : સસ્તિથી સાગર

અમે લાકડી બનત અને મીઠું બનાવતાં જેલમાં પણ જાત.

“આમ મુસલમાન યુવકના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં તમને અને તમારે નિમિત્તે હિંદને અને આખા જગતને જવાબ આપી દીધો.

“મને તો બધાની, અંગ્રેજની, પૂર્વ અને પશ્ચિમના માણસોની મદદની જરૂર છે.

“સત્યાગ્રહીમાં પોતાની મેળે ચાલવાની શક્તિ જ હોતી નથી. સત્યાગ્રહ જગતની લાગણી ઉશ્કેરીને જ ચાલી શકે છે. ઈશ્વરના આશીર્વાદ હોય તો જ તે ચાલી શકે. તે ન હોય તો સત્યાગ્રહ લૂસો, પાંગળો અને આંધળો છે.

“૧૯૨૧થી હું એ શબ્દો કહેતો આવ્યો છું. પાકીઝગી અને કુરઆની; આત્મશુદ્ધિ અને બલિદાન. એ વગર સત્યાગ્રહનો જય ન થાય. કેમકે તે વિના ઈશ્વર સાથે હોય જ નહીં’.

“જ્યાં જગત કુરઆની જીએ છે ત્યાં ઢળી જાય છે. કુરઆની જગતને વહાલી લાગે છે.

“જગત કુરઆની સારા માટે છે કે નહારા માટે છે તે જાણતું નથી, પણ ઈશ્વર કંઈ આંધળો નથી. એ તો કુરઆનીની પણ પરીક્ષા કરે છે. કુરઆનીમાં મેલ કે સ્વાર્થ છે કે નહિ તેનો હિસાબ તેના ચોપડામાં રહે છે. તેથી કુરઆની સાથે આત્મશુદ્ધિ ન હોય તો મારા જેવો થરથરી જાય.

“રેહાના બહેને હમણાં જ ગાયું: ‘જો જગત હૈ સો પાવત હૈ.’ એમ જો હું જાગૃત રહીશ તો જ મેળતી શકીશ. તે પણ (નહિ કાં) હું નહિં મેળતી શકું; પણ ઈશ્વરે મને-તેના બંદાને માત્ર તેના બાબનરૂપે વાપર્યો હશે, એથી વધારે કંઈ જ નહિ.

“આ લડતમાં મને અંગ્રેજ બાઈઓની મદદની પણ જરૂર છે.

વાઈસરોયને રજિસ્ટરથી કાગળ મોકલી શકતો હતો, પણ એમ ન કરતાં મેં એ પત્ર પહોંચાડવા અંગ્રેજને મોકલ્યો. મારું માન વધારવા માટે એ પત્ર પહોંચાડવા અંગ્રેજને મોકલ્યો એવો મૂરખ મને કોઈ ન માનશે. હું એક અંગ્રેજને મોકલી પાછો વધારે બંધાઈ જવા માગતો હતો, અને મારા ઉપર બોલે વધારવા માગતો હતો. મારા મનમાં કોઈ અંગ્રેજ પ્રત્યે દ્વેષ નથી, પણ એ રાજ્ય પ્રત્યે દ્વેષ છે. અને હવે મને લાગે છે કે અંગ્રેજરાજ્યને ભાગવા સારુ જ હું જન્મેલો છું. પણ એક પણ અંગ્રેજનો વાંકો વાળ થાય તો મારા સગા બાઈને દુઃખ થયા સમાન મને લાગે. મારા હૃદયમાં અંગ્રેજ વિષે દોસ્તી જ રહેલી છે, પણ તમે હજી કેમ સમજતા નથી ? આ રાજનીતિનો નાશ કરવો છે. પછી તે બંને પીલી નાએ, દરિયામાં ફુટાડે, ગમે તે કરે; પણ મનની વસ્તુ કહેવાના છીએ.

“ બીજો પ્રશ્ન આ છે : ‘સ્વરાજ મળ્યે તમે મુસલમાનોને કેટલા હક, કેટલી બેઠકો આપવાના છો ?’ એનો ઉત્તર હું શું આપી શકું ? મને જો કોઈ વાઈસરોય નીમે તો હું તો મુસલમાનોને જેટલી બેઠક જોઈએ તેટલી લઈ જાવ એમ કહું. મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તીને જેટલું જોઈએ તેટલું તે બંને પહેલાં લઈ લે અને પછી હિંદુ. પણ સનાતની હિંદુ મને વાઈસરોય થવા જ ન દે. સાચી વાત એ છે કે આ બધો હિસાબ મારાથી ન થઈ શકે. આટલું બસ થવું જોઈએ કે મહાસભા બંધાઈ ગઈ છે, તેથી એક રીતે હું પણ બંધાઈ ગયો છું. મહાસભાએ ઠરાવ કર્યો છે કે, એક પણ કામને જ્યાંસુધી સંતોષ ન મળે ત્યાં સુધી કામી પ્રશ્નને ઉકેલવાનું કામ મહાસભા હાથમાં નહિ લે. મહાસભાએ આ રીતે પોતાના હાથ ધોઈ નાખ્યા છે તેની પાસે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહૂદી બધા, પછી તે મંદિર, મસ્જિદ, અગિયારી કે દેવળમાં જતા હોય તો પણ એક જ—હિંદુસ્તાની છે; મહાસભાના મંડપમાં બધા હિંદુસ્તાની છે.

૧૫૪ : સરિતાથી સાગર

“જે ઠરાવથી સર્વ કામને સંતોષ નહીં થાય એ ઠરાવને ગમે તેવી સીલ લાગી હશે, પણ મહાસભા મંજુર રાખવાની નથી.

“આથી વધારે શો ખુલાસો મહાસભા કરી શકે? સવિનયભંગમાં —સ્વરાજ લેતી વખતે તો બધાની સહી જોઈએ. બધી કામો રાજી થાય ત્યારે સ્વરાજ મળે. એથી વધારે કંઈ રીતે કાને સંતોષ આપી શકાય ?

“પણ સ્વરાજ મળે તે પહેલાં જરૂરે ગરીબોને સારું શું કરવું જોઈએ? ઓછામાં ઓછું જરૂર નિમકહરામ તો ન થાય. જે હિંદુ-મુસલમાન બે કે ચાર આનાના મીઠા પર સવા રૂપિયાનો કર ભરે છે તે બધા નિમકહરામ છે, એમ હું માનું છું. આટલા દિવસ સુધી આપણે આ કર સહન કર્યો તે આપણી મૂર્ખાઈ હતી, હિંદ પ્રત્યે બેવફાઈ હતી, ગરીબો પ્રત્યે બેવફાઈ હતી અને ગરીબો પ્રત્યે નિમકહરામી હતી.

“જ કરોડ રૂપિયાનો મીઠાનો કર કઢાવી નાખવાની લડત કાને નથી ગમતી? કંગાલ મુસલમાનને નિમક ન મળે તેથી તેને કેટલી હાથ પડતી હશે? આ કર કઢાવવા માટે એવો કયો હિન્દી હશે કે લડાઈમાં જોડાયા વિના રહે?

“આ લડત ઈશ્વરને નામે ચાલે છે. આ લડાઈ મિસ્કીનો સારું છે, તવંગરને માટે નથી અને મિસ્કીનની લડાઈથી કાણ દૂર રહેવાનું છે ?

“સવાલોના જવાબ મેં આપી દીધા. ચંદુભાઈએ મૂર્ખાઈ મારીને કહ્યું કે, ‘જરૂર જિલ્લો આ લડતમાં વધારેમાં વધારે ફાળો આપશે અને પ્રાણુ જશે પણ લોકોની સેવા કરવાનું તેઓ ચૂકશે નહીં.’ મારી આશા છે કે ભાઈ ચંદુભાઈની અહીં આવેલાં ભાઈ બહેનો આશા બર આજુશે. અહીં આવેલાં ભાઈબહેનો બધાં પોતાનું

નામ નોધાવશે તો ભાઈ ચંદુભાઈનું પેટ ભરાઈ જશે, અને મને તો માગ્યા કરતાં વધારે મળ્યું માનીશ.

“ જો ઈશ્વરને નામે કહેવાનો આરંભ કર્યો તે ઈશ્વરને નામે પ્રાર્થના કરું છું કે મારું કહેલું સમજવાની અને તે પ્રમાણે આચરવાની તે તમને શક્તિ આપે. ”

આ વ્યાખ્યાને હજારોની મેદનીને મંત્રમુગ્ધ કરી મૂકી હતી. ક્યાંય કંઈ અવાજ સંભળાતો ન હતો.

કેકોએ એ અક્ષરશઃ ઉતારી લીધું. ફરી પ્રાર્થના થઈ. પંડિત ઓમકારનાથે પોતાના બુલંદ અવાજે વાતાવરણને મધુરું કરી મૂક્યું. છેવટે ગાંધીજી અને તેમના સૈનિકા બેગમવાડીને ઢાળેથી ઓવારે નાવડામાં બેસવા માટે ઊતર્યા.

૧૭. ‘નમામિ દેવિ નર્મદે !’

“વિશાળ ઉર નર્મદા
ધન ગભીર વેગે વહે
અને તરલ વારિ
સાંઝની તરલ સીસા મહીં
કરે પૃથ્વી સ્વર્ગનો
વિભાજ, ભેદ યુગે સ્ફુરે
તરે વિવિધ વિસ્તરેલ
વ્યવસાય તીર્થો તણા”

[શેષ]

ટેકરો ઊતરીને સૌ કુળ ઉપર આવ્યાં. આખો કિનારો ને રસ્તો લોકાથી ચિહ્નર થઈ ગયો હતો. પોતાના બાળકને જોઈ માતાને જેમ પાનો ચડે અને પોતાની છાતી ઉપર હીધા વિના રહું જાય નહિ, એમ માતા નર્મદાજીને આજે ગાંધીજીને જોઈ પાનો ચડતો હતો તેમણે તેમને પોતાની છાતી પર લેવા માટે તરંગરૂપી હાથ લાંબા કરવા માંડ્યા.

જમાનાઓ સુધી દેશદેશાંતરોના વ્યાપાર ખેડનાર ને અવનવા માનવીઓને પેલી પાર ઉતારનાર, તથા પોતાને કંઠિ ઉતારનાર, ને કંઠિથી વિદાય આપનાર હક્કા ઓવારાઓ આવો ભવ્ય, વીર, કરુણ

ને પાવન પ્રસંગ ભાગ્યે જ ખીજો જોયો હશે. બલિ, ભૃગુ, જમદગ્નિ ને પરશુરામનાં ત્યાગ, તપશ્ચર્યા ને વીરતાનું દર્શન કરનાર નર્મદા માતાના આ કિનારાને આજના પ્રસંગ આગળ એ બધા નાના લાગતા હતા. રામચંદ્રજી સરયૂ, ગંગા કે નર્મદાને પણ પાર કરવા ઘટે આ જ રીતે નાવમાં બેઠા હશે, પણ એ વખતે તેમની સાથે સીતા હતાં. પણ આ તો સ્વાતંત્ર્યરૂપી સીતાની શોધમાં નીકળી પડેલા અવતાર નર્મદા પાર કરવાના હતા, એટલે તે કરતાં પણ આ પ્રસંગ ભવ્ય ગણી આવો મહાન યુગાવતાર પોતાની પાસે આવે છે, એ જાણી નર્મદા મંચાતો ઉમળકા ઉભરાઈ જતો હતો. ગાંધીજીએ પણ પાણી પાસે આવી રેવાને નમસ્કાર કર્યા ને પાણીને અત્યંત ભક્તિનમ્ર હૃદયે રપર્શ કર્યો. લોકોએ એ વિરલ દશ્ય જોઈ જય-નાદોથી આકાશ ગજવી મૂક્યું.

અનેક મોટા મછવાઓને ધનપતાકા ને તોરણોથી શણગારવામાં આવ્યા હતા. થાંભલા ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકતો હતો. સૈનિકો તેમાં બેઠા અને પછી બાપુ એમાં ચડ્યા. જોડે સફેદ ઢાઢી ને સરો-જિની નાયકુને પણ લીધાં. ચંદુભાઈ ને છોટુભાઈ તો હતા જ. તે વખતે લોકોએ જયનાદોથી વાતાવરણ ગજવી મૂક્યું ને પાણીના તરંગોએ પણ કિનારા ઉપર અથડાઈ અથડાઈ તથા મછવાઓનાં પાટિયાં પર પછડાઈ પછડાઈ એમાં સાથ પૂર્યો. સામે કિનારે ઊભેલા લોકો નાનાંનાનાં સફેદ ટપકાં જેવા દેખાતા હતા. દૂરદૂરના તાક માથાં ઝાંઝાં કરી આ દશ્ય નિહાળવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પશ્ચિમમાં આથમવા જતો સૂર્ય પણ નર્મદા ને સમુદ્રના સંગમ પર ધડીબર થંભી ગયો. કેટલાક પારસી ને દસ્તૂર ભાઈઓ તથા બહેનો હોડીનો હાથ ઝાલીને ઊભાં રહ્યાં, એ પ્રસંગે તો ગાંધીજીનું હૃદય પણ પિંગળાવી દીધું. આમ વિયોગ ને વિદાયના પ્રસંગને અનુરૂપ કરુણા સર્વત્ર છવાઈ ગઈ હતી. તેમાં આનંદ એકલો મંચ દેવજીને થતો હતો.

૧૫૮ : સરિતાથી સાગર

“ શ્રી નર્મદાયા હૃદયાનુરાગઃ કેનાપિ કલ્પ્યો ન ભવેત્કદાચિત્ ।

સ્વાત્તદુત્તંગતરંગમાઝાજાલં જનનાં જ્યનાજિરેમે ॥ ” x

સૌ ગોઠવાઈ ગયાં એટલે માછીઆએ લાંબર ઉપાડ્યું. હલેસાં વાગવા માંડ્યા, શદમા પવન ભરાવા માંડ્યો ને કિનારાનું અંતર તરંગેતરંગે વધવા લાગ્યું. આપુ બેઠાબેઠા કિનારા તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

“ ક્યાંથી ક્યાં આવીને ઊભો,
હજીયે ક્યાં જવાં હશે ?
નિશાની ધ્રુવતારાની વિના
નાવડું ક્યાં જશે ? ”

[આહ્વાનંગ]

પણ આપુજીની નાવડીનાં ધ્રુવતારક તો સ્વરાજ ને પ્રભુ થઈ ચૂકેલાં હતાં.

“ એ નાવ સામે કિનારે પહોંચી મચેલું લાગે એટલે આપણે આપણી નાની નાવડીમાં ઊપડીએ. ” એક બાબુએ બેસી જતાં ક્રેડીએ કહ્યું.

જ્યનાદો પોકારતાપોકારતા ને ગાતાગાતા લોકો વેરાવા માંડ્યા. ભરુચના શરીરમાંથી આત્મા ચાલ્યો ગયો હોય એમ અત્યારે લાગતું હતું.

ઉવટે મછવો કિનારે પહોંચ્યો. ઊંચે ફરકતી ધમ્મ અહીં ટાવર પર ઊડતી ધમ્મને આછીઆછી નિશાનીઓ આપી ‘ સખ સલામત ’ એમ કહેતી હતી. સૂર્ય પશ્ચિમ આકાશમાં અદશ્ય થયો હતો.

છોટુભાઈ તો આપુ સાથે ગયા હતા, એટલે પેલા ત્રણેય જણ એક નાની હોડીમાં બેઠા. તેમાં ખીજા ઉતારુઓ પણ હતા. બહારથી

x “ જો નર્મદાજીના મોટામોટા તરંગ ન દેખાતા હોત તો તેના હૃદયના અનુરાગની કલ્પના કદી પણ ન કરીશકત. ”

‘નમામિ દેવિ નર્મદે!’ : ૧૫૬

આવેલા ને બરુચ તળના કેટલાયે માણસો આગગાડીને રસ્તે અંકલે-શ્વર જવાનો વિચાર ગોઠવતા વેરાયા હતા.

આ લોકોની નાની નાવડી પણ ધીરેધીરે નર્મદાનાં પાણી પર ચાલવા લાગી. ખીલ કેટલીયે એ દિશા તરફ ચાલી રહી હતી, અને કેટલીક તૈયારીમાં હતી. અમરકંટકના પહાડમાંથી નીકળી મધ્ય ભારતને પાવન કરતી ૯૦૦ માઈલ સુધી તપશ્ચર્યા કરી ચાલી આવતી નર્મદા મૈયાએ આજે ખૂબ સંતોષ અનુભવ્યો. બહોતો તો ગંગા સ્નાને, યમુના પાને ને નર્મદા દર્શને-રેવાળ તો દર્શન માત્રથી પાપ હરી લે છે, એમ કહે છે. પણ સ્તુતિ કે નિંદા, નમસ્કાર કે મલ-વિસર્જન એ બધા પ્રત્યે ઉપેક્ષા દાખવતાં રેવાળનાં પાણી શાંતિથી વહે જતાં હતાં.

હોડી ચાલવા લાગી તેમતેમ ગણના મુખમાંથી નર્મદાબટકના શ્લોકો આપ મેળે સરી પડવા લાગ્યા.

ગતં તદ્દવ મે ભયં
ત્વદંબુવીક્ષિતં યદા,
મૃકંડુસૂનુશૌનકાસુરારિ સેવિ સર્વંદા.
પુનર્ભવાબ્ધિ જન્મજં
ભવાબ્ધિ દુઃખવર્મદે
ત્વદીયપાદપંકજં
નમામિ દેવિ નર્મદે.”

એના મુખમાંથી નદીના તરંગો પેઠે વહેતા આ સ્તોત્રના શબ્દો સૌ ઉતારુ સાંભળી રહ્યા હતા. હલેસાંના પહાડ એમાં તાલ પૂરતા હતા. શબ્દમાં ભરાયેલા પવને પણ અન્ને સરિતાઓનાં ગાન ગાવા માંડ્યાં. પતિતપાવની નર્મદાનો એ અંદીજન જ હતો, પણ સાથેસાથે એણે પતિત દેશને ઉદ્ધારવા માટે નીકળેલી ને સાગર તરફ વહેતી માનવસરિતાનાં ગાન પોતાની બાબામાં ગાવા માંડ્યાં.

૧૬૦ : સમિતાથી સાગર

પણુ સ્પષ્ટ શબ્દો તો ગણુના જ સમગતા હતા. એણે હવે અવાજ વધુ તેજ કર્યો ને આગળ ચલાવ્યું:

સનતકુમાર નાચિકેત કશ્યાપાદિષદ્રપદે,
ધૃતં સ્વકીયમાનસેષુ નારદાદિષદ્રપદે;
રવીન્દુરંતિદેવદેવરાજકર્મશર્મદે,
ત્વદીય પાદપંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે.

બીજી નાવડીઓમાં બેઠેલા લોકો પણ હવે આ નાવ તરફ જોવા લાગ્યા.

સ્તુતિ સાંભળી માતા તો આ બાળકોને પણ બહુ લાડથી રમાડવા માટે હાથ લાંબા કરવા લાગ્યા. છેવટે એમની નાની નાવડી પણ સામે કિનારે પહોંચી ગઈ. એક દેહ છોડી બીજા ભવમાં ચાલ્યો જતો આત્મા પોતાના વ્યક્ત શરીરને જે ભાવથી જુએ તેવા ભાવ, પાછળ રહી ગયેલા કિનારાને જોતાં ગણુના અંતરમાં ઉભરાવા લાગ્યા. તેણે નદીને આ કિનારે ચડતાંચડતાં નર્મદાષ્ટકની ઉપલી બે પંક્તિઓ પૂરી કરી.

હરંત પાપ તાપહારિ, સર્વ જંતુ શર્મદે
ત્વદીય પાદપંકજં, નમામિ દેવી નર્મદે.

સંખ્યાકાળ વટી ગયો હતો. બાપુના સ્વાગતમાં દોઢેક હજાર માણસો હતાં. સંઘે સાયંપ્રાર્થના અહીં જ કરી લીધી. ગરમી તદ્દન શાંત પડી ગઈ હતી. બાને બાપુને એક નાનકડા મછવામાં બેસાડી કિનારે કિનારેથી લઈ જવામાં આવ્યાં તે વખતે જાણે રામ-સીતા પુરુષ ને પ્રકૃતિ સાથે બેઠાં હોય એમ લાગતું હતું. બોરબાઠામાં થઈ એ નાનકડા ગામડાનો સત્કાર સ્વીકારી સંઘ સપાટાબંધ અંકલેશ્વર તરફ ચાલવા લાગ્યો. નર્મદાજી હવે તદ્દન દેખાતાં બંધ થયાં હતાં. માત્ર પૂર્વ દિશાનો લીલો પૂલ જરાજરા દેખાતો હતો અને તેને બંને છેડે ચમકી રહેલા લાલલીલા દીવા માણેક ને પન્ના જેવા લાગતા હતા.

૧૮. અંતર્મુખ થવા માંડ્યું

એકાકીલા રણરણ ધસે, સ્વસ્થ બાપુ ડગોથી,
સંગે જોવા ધડક ઊઠતી, હોંશ થાતી અદમ્ય.
આવી આજે ધન ઘડી, નથી ચૂકવી એ અલભ્ય
ખોળે સૂણું ત્યજી દર્ધ, હવે મૂકવું જંગ મધ્ય.
ડંકા બાજે ભુધ ગડગડે, મર્ત્ય ના સૂઈ રહેશું,
દીક્ષા દીધી વદન હસતે, કૈસરિયાં કરીશું.

[પાશાશય]

અંકલેશ્વરના હસ્તી તળાવ પર લોકો બાપુની આતકની પેટે
વાટ જોઈ રહ્યા હતા. ધાર્યા કરતાં સમય વધુ થઈ ગયો હતો.

સ્થાનિક ને આસપાસના લોકો ઉપરાંત રાજપીપળા બાબુથી,
સૂરત ને મુંબઈથી પણ ખણ્યા માણસો ભીતર્યા હતાં. એ સુકાઈ
મથેહું તળાવ નાના ગામ જેવું લાગતું હતું. આસપાસ દીવા ગોઠ-
વીને રાતનો દિવસ કરી દેવામાં આવ્યો હતો. લોકો ભજનો ગાઈને
સમય પસાર કરી રહ્યા હતા.

ખોરબાઠા ને અંકલેશ્વર વચ્ચેના માર્ગ પર ચંદુભાઈ ને
સાદુભાઈની વચ્ચે બાપુ ચાલી રહ્યા હતા. ભરુચના દીવા હવે
દેખાતા બંધ થયા હતા. અંધકારમાં કંઈ જોવાં ભીંતો તાકનાં જણા

૧૬૨ : સરિતાથી સાગર

ને આકાશમાં પથરાયેલા અગણ્ય તારાઓ સિવાય ખીનું કંઈ દેખાતું નહીં. નર્મદાજીનો શીતળ પવન વાયા કરતો હતો. એ રસ્તે ચાલતાંચાલતાં, સેનાના એક સૈનિકના હૃદયમાં બારે આંતર્યું, ચાલી રહ્યું હતું:

“એમ આઈરિશીમ ખવાય જ નહીં.” કાષ્ઠક બેદી અવાજ અંદરથી બોલ્યા કરતો હતો, પણ મન તેને દબાવી દઈ તરત જ જવાબ આપી દેતું: “એમાં શું? આઈરિશીમ ક્યાં મિઠાઈ કે બ્યસનની ચીજ છે? ઠંડું કરેલું દૂધ એટલે આઈરિશીમ અને તે કેમ બળ્યું કે ગાયના દૂધમાંથી જ નહીં બન્યો હોય!”

આમ મનમાં દબાવી દીધા છતાં પણ તે અવાજ ધડીધડીમાં પાછો સમસમી ઊઠતો: “ઊઠ, જાગ, ચેત, કહી દે, ભૂલ કબૂલ કર; જન્મતના પવિત્રમાં પવિત્ર પુરુષને તું છેતરી રહ્યો છે; એમની સમક્ષ દોષ કબૂલ કરી દે.” એવી આજ્ઞાઓ એ અવાજ ધડીકમાં ધીરેધીરે ને ધડીકમાં ફાટી આંખે આપતો. પણ મને એને એકદમ જીતવા ન દીધો. “કંઈ નહીં, હોય! એમાં શું કહેવું છે? હવેથી નહીં કરીએ.” એવો ટાઢોખોળ ઉત્તર મને આપ્યો. આવી ગડબાગ વચ્ચે એ સૈનિક નીચું માથું નાખી રસ્તા પર ચાલી રહ્યો હતો. તેના મનમાં એ અંધારી રાત જેવો અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો.

કાજળકાળા અંધકારને ભેદતો સંધ હતી તળાવ ઉપર બરાબર નવ વાગે આવી પહોંચ્યો. કપાસનાં ખેતરમાં સફેદ કાલાં દેખાય એવો સફેદ કપડાંમાં સજ્જ થયેલો લોકસમુદાય દેખાતો હતો. અહીં આપુને ૨૦૧ રૂપિયાની થેલી અર્પણ કરવામાં આવી. મોડું થઈ ગયેલું એટલે આપુએ ખડુ જ ટુંકાણમાં પતાવતાં કહ્યું: “જો સ્વરાજ પેસાથી ખરીદાઈ જતું હોય તો હું ખરીદી લઉં. કારણ કે હું વ્રાણિયો રહ્યો, પણ તે એમ મને એમ નથી.”

અંકલેશ્વરમાં નદીની પેલી પારના ને આ પારના કાર્યકર્તાઓ

એકઠા થઈ ગયા હતા. જંબુસરવાળા શિવશંકરભાઈ તો બાપુને વધારી પચારીવશ થઈ ગયા હતા. પણ ઊંટાભાઈ, રમણલાલ બેંકર, મશવંતરાવ ને બાપાલાલનું મંડળ જામ્યું હતું. તે બધામાં ચંદુભાઈ ને ઊંટુભાઈ કેન્દ્રસ્થાને હતા.

અહીં બાપુ ને સૈનિકને માળીની ધર્મશાળામાં ઉતારે આપવામાં આવ્યો હતો અને તેમનું ભોજનખર્ચ તથા તે અંગેની વ્યવસ્થા મોઢ વણિકાએ, ગાંધીજી તેમના જ્ઞાતિજન હોવાથી ઉપાડી લીધી હતી.

જમ્યા પછી પેલા સૈનિકના અંતર્નાદે એટલા જોરથી અવાજ કરવા માંડ્યા કે તેનાથી રહેવાયું નહીં. એ એવેન બન્યો ને છેવટે બાપુ પાસે જઈ નત મસ્તકે આઈસ્ક્રીમ ખાધાનો એકરાર કર્યો. એના શબ્દો તે જ્ઞાત ચિત્તે સાંભળી રહ્યા. પરંતુ ત્યારથી તે અંતર્મુખ થવા લાગ્યા.

જેમજેમ કૂચ આગળ ને આગળ ચાલી રહી હતી તેમતેમ દેશમાં સત્યાગ્રહની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. સૌ જોઈ એપ્રિલની વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં. લડતમાં સામેલ થવા માટે લોકો પડાપડી કરીને નામો લખાવતા. પરંતુ એમાં જોડાનાર કંઈક સમજીને, જવાબદારી પારખીને જોડાય તે માટે રાષ્ટ્રપતિએ એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઘડી કાઢ્યું હતું. તે બાપુ પર મોકલી આપવામાં આવ્યું હતું. પેલા સૈનિકને જે કંઈ એ અક્ષર કહેવા જોવા હતા તે કહી બાપુએ પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર પોતાની નોંધ લખાવી ને ડબ્બી ના નવજીવન તથા ચંગ ઈડિયામાં પ્રસિદ્ધિ અર્થે મોકલી આપવા માટે ઊંટુભાઈને આપી. કૂચ દરમિયાન પણ એ બન્ને છાપાં માટે બાપુ નિયમિત રીતે લખતા. આપણા ત્રણે મિત્રો ભવિષ્યના સૈનિકો હતા. ઊંટુભાઈએ તેમને એક નકલ કરી લેવા આપી. કેડી બોલતો બયો ને ગણ્યું લખતો ગયો:

૧૬૪ : સમિતિથી સાબર

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા

“(૧) મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વરાજ્યને અર્થે આરંભેલા સત્યાગ્રહમાં હું જોડાવા ઇચ્છું છું.

(૨) સત્ય અને અહિંસાને માર્ગે હિંદને માટે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાના મહાસભાના ધ્યેયને હું સ્વીકારું છું.

(૩) જેલ જવાને હું તયાર છું. અને લડત દરમિયાન મારા ઉપર ખીજાં જે જે સંકટો આવી પડે કે મને જે સજા થાય તે સહન કરવાને હું તૈયાર છું.

(૪) હું જેલમાં જઈશ તો મહાસભાના ફંડમાંથી મારા કુટુંબના ભરણપોષણને માટે હું કશી મદદની આશા રાખીશ નહિ.

(૫) લડતની લગામ જેમના હાથમાં હશે તેમના હુકમનું હું અક્ષરશઃ પાલન કરીશ.

“મહાસમિતિએ એક નાનકડી સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા ઘડી છે. ઇરાદા-પૂર્વક એ સાક્ષમાં સાદી બનાવવામાં આવી છે. અનેક વિગતોથી ભરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ પર લાખો સહી કરશે એવી આશા આપણે નથી રાખી શકતા, એટલે સત્ય અને અહિંસાને જ સાધન માનનાર ધ્યેયના ઉપર સહી કરવા ઉપરાંત અને નેતાના હુકમ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા ઉપરાંત આ પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં ખીજું કશું નથી. આગળ ઉપર ન્યાયે મોટા સમૂહોના સમૂહો લક્ષ્યમાં જોડાશે ત્યારે પ્રતિજ્ઞાપત્રની પણ જરૂર નહિ પડે. તે વેળા અનેક મૂંગા, નનામા વીરો આગળ આવશે, જેમાં કેટલાક નકારા ને નબળા માણસો પણ આગળ આવવા સંભવ છે. વળી આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર એ માત્ર અરજ છે. એથી અરજ કરનારને સ્વયંસેવક તરીકે સ્વીકારાવાનો અધિકાર નથી મળી જતો. એ પણ યાદ રાખવામાં આવે કે જૂનાં અને વધારે આકરાં પ્રતિજ્ઞાપત્રો આ પ્રતિજ્ઞાપત્રથી રદ નથી થતાં. આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર તો અણીના સમયને માટે યોજવામાં આવ્યું છે.

“સ્વયંસેવકાની ભરતી કરનાર અમલદારોના હિપર ધણી મોટી જવાબદારી રહેલી છે. આ સાદા પ્રતિજ્ઞાપત્રનો કોઈ એવો અર્થ ન કરે કે કોમી ઐક્ય, ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અથવા દારૂનિષેધને હવે આપણે છોડી દેવાના છીએ. એ બધાં મહાસભાના કાર્ય-ક્રમનાં આવશ્યક અંગો તો રહેશે જ. માત્ર મહાસભામાં હજારો પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સ્વરાજ્યની લડતને માટે દાખલ કરવા માટે આપણે એક સાદી પ્રતિજ્ઞા રાખી છે. અને તેમ કરતાં એટલી વસ્તુ તો સ્વીકારી લેવામાં આવી જ છે કે મહાસભાના સંવાદોકો કોઈ પણ રીતે મહાસભાના કાર્યક્રમને ધોઈ નહિ નાંખે. મહાસભાની અસ્થા સંપૂર્ણ પ્રામાણિકપણે ચાલશે એલા અખંડ વિશ્વાસને આધારે જ આ પ્રતિજ્ઞા મહાસભાની છે. છેવટે એક વાત. આ પ્રતિજ્ઞા હિપર સહી કરવાથી સ્વયંસેવકો મહાસભાના સભ્યો બનતા નથી.”

આ લખતાં લખતાં પોતાની હાથકાત પણ હવે ફેરી થતી નોંધ્યે તે વિષે મિત્ર ત્રિપુટી પણ મનન કરી રહી હતી.

એ લેખ આપ્યા પછી બાપુ સૂતા પરંતુ તેમનું હૃદય પેલા સૈનિકના રખલનથી વલોવાઈ રહ્યું હતું. એ વિષયના વિચારો કરતા કરતા તે જાંઘી તો ગયા, પરંતુ સવારની પ્રાર્થના વખતે બાપુએ પોતાની અંતરની વરાળ કાઢી:

“એકબીજાનું કહ્યું ન માને એ અસાચ કહેવાય. જો એક જણ બધાનું સાંભળતાં રહે તો જરૂર છેવટે તેને બધા કહેતા બધે અર્થ જાય. દરેકે નહીં બનીને રહેવાનું છે. એકબીજાની ખાસીએ જોયા ન કરે. કોઈ એમ અભિમાન ન કરે કે હવે આટલા કિલોમીટર દીકરાઓ એટલે દાંડી પહોંચ્યા છીએ. આવતી કાલે અથવા બીજી સૂણે શું થશે એ કોને ખબર છે ? રામચંદ્રજી અને લોકોને આગલી રાતે એમ ખબર હતી કે સવારે રાજ્યાભિષેક થશે, પણ પ્રભુની સીલા અગમ્ય છે. એટલે આપણે પ્રતિજ્ઞા સ્થિરને ન લૂલીએ.

૧૬૬ : સરિતાથી સાગર

આશ્રમમાંથી નીકળતાં એ શરત હતી કે કૂચ શરૂ થાય ત્યાં સુધીમાં જોને નીકળી જવું હોય તે નીકળી જાય. હું એકલો રહીશ તો પણ બસ છે. હું હસતો રહીશ. દુનિયા મારી નિંદા કરશે તો હું પણ તેમાં સામેલ થઈશ અને માનીશ કે હું મૂર્ખાઈના આરોપને પાત્ર છું. પણ તેમ છતાં હું એકલો પણ ઝુઝીશ ને મીઠું પકવતો રહીશ.”

ટુકડીના કેટલાક સૈનિકોએ એવી ફરિયાદ કરી હતી કે પાછલી હરોળના બાઈએ આગળ આવીને વચમાં ઘૂસી જાય છે. તે વિષેનો નિર્ણય આપતાં તેમણે કહ્યું:

“આજથી પહેલી ટુકડી એ છેલ્લી રહે અને છેલ્લી ટુકડીથી હારની શરૂઆત થાય. ખીમાર કે ઢીલા હોય અને ધૂળનો ત્રાસ લાગતો હોય તે આગળ જઈને ઉતારે ખેંચી શકે છે, અથવા પછીથી પણ આવે. લોકોનાં ટોળાં વચ્ચે ઘૂસવા આવે તો આપણે છેલ્લા થઈ જવું. એમ કરીશું તો કાંઈ દરકત નહિ આવે. તેઓ પણ કદાચ સમજી જશે અને આપણો માર્ગ સીધો થઈ જશે.”

પ્રાર્થના પછી કાર્યકર્તાઓ મળ્યા અને નક્કી કર્યા પ્રમાણે વચગાળા પર વાગે અંકલેશ્વર છોડ્યું. અંકલેશ્વરથી હવે સંજોદ જવાનું હતું. જંગલો ને પહાડોમાં અથડાતીકુટાતી નદી કાંઈ નગર નજીક આવી જાય, તીર્થધામને ઘસાઈને પાછી દૂર હઠી જાય એમ હવે બાપુનો માર્ગ મોટાં શહેર ને રેલવે લાઈનથી જણે રિસાયો હોય એમ આંધો ને આંધો જતો હતો. હવે છેક સુરત સુધી રેલવે કે આગમીડીનાં દર્શન કરવાનાં નહોતાં. એટલે શહેરી લોકો પણ ગીરદી જમાવવા બહુ શેના આવે !

સવારે વિદાય આપવા ગામમાં બહુ બીડ નહોતી તેમજ સંજોદ જવાના રસ્તા પર પણ માણસોનો બહુ મેળો જામ્યો નહોતો. છતાં જો હતા તેમનાં ઉત્સાહ ને ઉમળકાનો પાર નહોતો. યુગાવતારનાં પ્રમથાં પડવાથી પોતાના ગામને પાવન થઈ ગયેલું તેઓ અનુભવતાં

હતા. આપુ તો પોતાને વેગે ચાલ્યા જતા હતા. રસ્તામાં હનનલાલ જોશી કહે: “આપુ, તમારી થેલી હું ગળે બરવી લઉં, આપ ચાક્યા હશો.” પણ ડોસાએ થેલી ન જ આપી ને કહ્યું: “મારો સામાન તો હું જ ઊંચકું.” આપુ સાથે અંકલેશ્વરના કાર્યકર્તાઓ બેંકર, છોટાબાઈ ને શાસ્ત્રી હતા જ.

બંજાળમાં એ જણે છઠ્ઠી પહેલાં મીઠું પકવી દીધું હતું, તેમને જોલની સળ થઈ હતી. રસ્તે ચાલતાં કાઠકે પૂછ્યું: “આપુ, આ લોકોએ ઉતાવળ ન કરી?”

“એ તો એમણે પ્રયોગ કરી જોયો કે મીઠું પકવીએ તો સરકાર શું કરે છે!”

અંકલેશ્વરથી મજમુદાર નામના એક પરદેશ રહેતા બાઈ સંઘમાં આપુની રળ લઈ જોડાઈ ગયેલા. તેમણે પગે મોજાં ને ગેટર્સ પહેયાં હતાં. એમના ગેટર્સ વારંવાર છૂટી જતા તે જોઈ પાછળ ચાલતા કેકીને ખૂબ જ હસવું આવતું, પણ તેને તે સંયમપૂર્વક ખાળી રહેતો.

રસ્તામાં આપુને નાક છીંકવું હતું. તે ત્યાં ને ત્યાં ઊભે રસ્તે ન છીંકતાં, રસ્તાની આબુ પર જઈને છીંક્યું. એ જોઈ ગણથી બોલી જવાયું: “સ્વચ્છતાનો કેટલો ઉચ્ચ ખ્યાલ ને તે વિષેની ભવિતિ પણ કેટલી બધી?”

સન્નેદ પાંચ માઈલ હતું એટલે ૮ વાગે તો ત્યાં પહોંચી ગયા.

સન્નેદમાં શ્રી. જશ્વંતરાવ જોશી '૨૧ થી કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેઓ ખેતીવાડીના સ્નાતક છે ને ત્યાં ફાર્મ ચલાવે છે. છોટાબાઈની અસલ ટોળીના એ. તેમની આગેવાની નીચે સન્નેદે ખૂબ વ્યવસ્થિત સ્વાગત કર્યું. લોકો બહુ વ્યવસ્થિત રીતે ઊભા રહેલા. ફૂલ નહીં ને ફૂલની પાંખડી તરીકે સન્નેદે પોતાની નાની થેલી આપુને અર્પણ કરી. અહીં આપુનો ઉતારો એક સુંદર આંખાવાકિયામાં

૧૧૮ : સમિતીથી આગર

રાખવામાં આવ્યો હતો. કૂચમાં બાપુજી માલિક કરાવતા તેથી તેમનો થાક કિતરી જતો...હિતારે જઈ બાપુ માલિક કરાવવા બેઠો.

અહીંથી હાંસોટ મહાલની હદ સુધી ચલી હતી એટલે બાપુજીનો હવાબો તાલુકા સમિતિના પ્રમુખ બાપાલાલ વૈઘને લેવાનો હતો. અહીં પણ સભા થઈ. બાપુજી બરુચ જિલ્લામાં રેલ્વેયાની પ્રવૃત્તિ સારી પેઠે જોઈ શકેલા નહીં; તેથી તેમને થોડી નિરાશા પણ થયેલી. ભોક્ત્રાત પણ ખેડના પ્રમાણમાં ઓછી. તેની ટકોર તેમણે સળેદના બાપણમાં કરી ને કહ્યું, “જો બરુચ જિલ્લા મારફતે સ્વરાજ લેવાનું હોય તો અહીં વખત લાગે.”

જમીનપરવારી બપોરનો આરામ લઈ નમતે પહોરે સંઘ આંબરેળ જવા કીધકચો.

૧૯. સેતુબંધ

અંગે બધાં સંયમથી રસેલાં
કંગાલની હાય થકી ભીંજેલાં,
લંગેટીમાં કાય લઈ લપેટી
ચાલે પ્રભુપ્રેરિત પ્રેમમૂર્તિ.

[ઉચ્ચારાંક]

સુખેશ્વરી પાછી સડક હાંસોટ જતી હતી. હાંસોટ મોટું
મથક ખરું, પણ ત્યાં થઈને જાય તો પશ્ચિમમાં સળેદ તરફ આવ્યા
તે પણ જરા આડા તે ફાંસા કહેવાય જ. એટલે હવે દોઢ પથ્થરી
પાછી દક્ષિણ દિશા પકડવાની હતી. રેલવે લાઈન પરનાં ગામોની
સંસ્કૃતિ, મોટરો દોકતી હોય એવાં ગામોની સંસ્કૃતિ અને એ બન્નેથી
અલગ રહેલાં ગામડાંનું સ્વરૂપ એમાં તફાવત ખરો જ. એ કે હવે
દક્ષિણ દિશા તરફ માર્ગ વળે હોય ખરો, છતાંયે તે જરા પશ્ચિમનું
મોં રાખી કતરાતો ચાલતો હતો. સળેદથી દીવસ સુધી સડક
સડક ગયા પછી સંધ્યે ખેતરાઉ રસ્તે વળ્યો. વસતે લીલા રંગની ને
સફેદ ફૂલે છાપેલી સાડી પહેરી હતી. વચ્ચેવચ્ચે પીળી ટપકાઓ
મૂકી હતી. ધડીકમાં કપાસનાં લાંબાં ખેતરો ચીરીને રસ્તો ચાલ્યો
જતો હતો એમ કરતા સંધ્યા ટાણે માંગરોળ પહોંચ્યા.

માંગરોળ ગામે કિસાદમૂર્તિ સ્તંભર ફર્યો અને મંદિરમાં
જિતારો આપ્યો. આપણું મન હવે ખૂબ વિચારોના વમળમાં ગૂંચાવા

૧૭૦ : સરિતાથી સાગર

માંડ્યું હતું. તેઓ વધુ અંતર્યુષ થવા લાગ્યા હતા. સૈનિકાની નબળાઈ, પ્રમાદ અને રખલનોના પ્રસંગો જેમજેમ વધુ ને વધુ તેમને કાને આવતા જતા હતા, તેમતેમ તેઓ વધુ ને વધુ નિઃશ્વર થયે જતા હતા.

સુખીમતાદારોનાં રાજનામાં દેખાદેખી પડતાં, સાચેસાચ હૃદયપરિવર્તનથી કે દયાણુથી, તે વિષે શંકા સેવવાને કારણુ તો ખરું જ. એટલે તેમણે એ અંગે એક લેખ માંગરોળમાં જ લખાવી નવજીવન માટે આપી દીધો.

સવારની પ્રાર્થના વખતે પાછલી રાતનો ચંદ્ર પણ પ્રાતઃકાળની છેલ્લી પ્રાર્થનાઓ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હતો. હવે એ ત્રણ દિવસ જ એ સાંભળવાની તેને તક મળવાની હતી. પછી સાયંપ્રાર્થનાઓનો વારો આવવાનો હતો.

જે ઝાડ નીચે ગણુ વગેરેએ ધામો નાખ્યો હતો તે પર બેસી એ પંખીઓ કંઈક વાતો કરી રહ્યાં હતાં. નર માદાને કહેતો હતો કે, ‘અનેક તપના ફળને અંતે આવા દેવાંશી માણસનાં દર્શન થાય છે. આપણે પંખીની જાત અનેક ભવોમાં રખડતારખડતાં આ યોનિમાં આવી પડ્યાં હોઈશું! ચાલ આપણે પણ એ સવારની ઉપાસનામાં જઈને જાળીએ...કદાચ આપણો ઉદ્ધાર થવાની દૃષ્ટિએ જ પ્રભુએ આ પ્રસંગ આપ્યો હશે.’ એમ કહી નરે પાંખો ફફડાવી. માદા હમેશાં એ નર પર પ્રેમ રાખતી હતી. તેણે પતિના શબ્દો સાંભળી આનંદ અનુભવ્યો ને તેઓ માળામાં બચ્ચાંને સૂતાં મૂકી બહાર આવ્યાં ને ધીરથી પ્રાર્થના ગોઠવાઈ હતી ત્યાં આવીને એક ઝાડ પર ચુપચાપ બેસી ગયાં.

“જુઓ ચંદુભાઈ, વિદ્યાપીઠના બધા જ રેડિયા અમે રાયમામાં છોડી દઈશું. એમનો ઉપયોગ આ જિલ્લામાં પ્રચાર માટે કરીએ. સુરત જિલ્લામાં તો મળી જ રહેશે. નહીં મળે ત્યાં તકલીથી ચલાવી લઈશું.” બાપુએ ચાલતાંચાલતાં સૂચના આપી.

આપુના આ શબ્દો સાંભળી ચંદુભાઈના મગજમાં સંકોચ થયા કરતો હતો. પોતે નિયમિત કાંતતા નહીં ને આપુએ તો લોકોમાં પ્રચાર કરવાની વાત કરી, એટલે એમણે રાજ નિયમિત રીતે કાંતવાનો દૃઢ નિશ્ચય મન સાથે કરી લીધો ને માત્ર ટૂંકા ઉત્તર આપ્યો: “ હા. જી. ”

સવારની ખાટીમીઠી ઠંડીગરમીમાં કપાસનાં ખેતરો ને ખેતરોના શેઠાઓ ઉપર ચાલતા વાતો કરતા માંગરોળથી કલમ અને વાલણેર થઈ સૌ રાયમા આવી પહોંચ્યા. આ રાયમામાં સરકારે ભરુચ, ખોરસદ ને રાસમાં હાકલો પાડતા પહેલાં સરકારને પકકારવાના શ્રીગણેશ માંડ્યા હતા. રાયમા પણ નાનુશીકડું જ ગામ છે. તેમાં સળેદરા બ્રાહ્મણોની વસ્તી છે. અહીં સમર્થ ત્યાગી ને દેશભક્ત નાથુભાઈ કાશીરામને ઘેર ખાંડયો ભરવ્યો. એ ભાઈએ દેશ માટે ખૂબ ભોગો આપ્યા છે ને કબ્જે પણ ઉઠાવ્યું છે. આપુએ આવી ૩૦મી માટે પોતાના પત્રો સારુ લેખો લખાવ્યા. કાચ કર્તાઓ સાથે મંત્રણાઓ કરી, છાપાના પ્રતિનિધિઓને મુલાકાત આપી. અને બપોરે જમ્યા પછી સૌએ થોડો વખત આરામ લીધો. નમતે પહોરે સભા થઈ અને તેમાં ડૉ. ચંદુભાઈએ પોતાનું દિલ ખોલી દીધું. તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પોતે સેવાશ્રમમાં હોય ત્યારે રાજ નિયમિત કાંતશે. આની અસર બીજાઓ ઉપર પણ થઈ ને અનેક માણસોએ કાંતવાનો મન સાથે સંકલ્પ કર્યો.

“ રાયમા ભરુચ જિલ્લાની આપની મુસાફરીનું છેલ્લું ગામ છે. આપ અમારા બધાના જલા માટે યુદ્ધ લડી રહ્યા છો જે સારુ અમારાં અંતઃકરણ મદગદ થાય છે. જેના દિલમાં હું હિંદુસ્તાની છું એમ થાય છે તે દરેક પ્રાર્થના કરે છે કે આપને ક્ષેત્ર મળે. એવો કોઈક જ કમનસીબ હશે કે જે એમ નહિ ઈચ્છતો હોય. અમારા જિલ્લામાં પણ તુટિયો છે પણ ઈશ્વર અમારો ટેક રાખશે, એમ અને પૂરો વિશ્વાસ છે. આ જિલ્લો આપ હુકમ આપશો ત્યારે યુદ્ધમાં

૧૫૭ : સમિતાશી સાગર

પકસે, ન્યારે બુગલ વાગશે ત્યારે આ બિલ્લા જાછળ નહીં પડે. ઈશ્વર આ બિલ્લાની આબરૂ રાખે. ઈશ્વર આપને મક્ક આપે, ” આમ ચંદુભાઈએ આખા બિલ્લા વતી આપુને છેલ્લી વિદાય આપી.

રાયમાથી છેક કીમ સુધીનો રસ્તો લોકોએ વાળીઝુડીને સાફ સુક કરી રાખ્યો હતો. સાંજે જન્મ્યા પછી પ્રાર્થના થઈ. પેલાં ચંખીઓ માંગદોળ જતાંજતાં અહીં રોકાઈ મયાં. જરુમ બિલ્લાના પ્રવાસનું સપ્તાહ આજે પૂરું થવાનું હતું.

પ્રાર્થના પછી સંધે આગળ ચાલવા માંડ્યું. અંધકાર છવાઈ ગયો હતો. રસ્તામાં અજવાળું રહે તે માટે ગેસની બત્તીઓ સાથે રાખી હતી. દિવસનો તાપ હવે શાંત પડી ગયો હતો. રાયમાથી સૌ ઈલાવ આવ્યાં. ઈલાવ તો રાયમાથીયે નાનું ગામડું. ત્યાં પણ લોકોએ સ્વાગત કર્યું. હવે કીમ દોઢેક માઈલ દૂર હતું. આપુની ચાલમાં ઝડપ હતી; લગભગ અંધારાઈ હતી; નળખાઈને લીધે એમના પમ વાંકા પડતા હતા, પણ એમની આત્મ-શ્રદ્ધાના બળે તેઓ દોડી રહ્યા હતા. એટલું અંતર તો જોતજોતામાં વટાવી તેઓ શાહોલ આવી પહોંચ્યા.

શાહોલમાં આ કિનારે પણ અતીઓ બળી રહી હતી, અને સામે કિનારે પણ એવો જ મેળો જમ્યો હતો.

કીમ નદી સુરત ને જરુમ બિલ્લાનો સંગમ આપે છે. એ બાઈઓ વચ્ચે એક જ દીકરી હોય ને તે બન્નેને કવી પ્રિય લાગે, બન્નેના બોળામાં એક કરતી એ મોટી શર્ષ જાય; એમ આ કીમ રમતી ફૂટતી વહેજતી હતી. એ દીકરી તો સુરત હજાર બિલ્લાની ને જરુમ બિલ્લાની બન્નીજી હતી. બાલસ્વભાવે એલતી કીમ ઉપર આજે તરાપાનો નાનો મૂલ્લ બાંધ્યો હતો; વાંસના કંઠેરા કર્યા હતા; એ બાબુએ એ રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકતા હતા. અહિંસક સેનાના નાયક ને એમનાં સૈનિકો આ સેતુબંધ ઉપરથી સામે કિનારે જવાના હતા.

એક સુરતી કવિએ તો એને રામચંદ્રજીના સેતુબંધ જેવો વર્ણવ્યો હતો. પણ રામેશ્વરના સેતુબંધમાં તો તોફાની મહાસાગર પર પથ્થર તરાવવાના હતા. અહીં તો એક નદી ઓળંગવાની હતી. ભવ્યતા, તોફાન ને ધમપછાડનું કાવ્ય અલગ હોય છે ને સરળતા, શાંતિ, ને મૃદુતાનું કાવ્ય નિરાળું હોય છે. એ બે વચ્ચે જેટલું અંતર તેટલું લોકના આ સેતુબંધો વચ્ચેનું અંતર !

રાતનો સમય. રાતનો કૃત્રિમ દિવસ કરેલો. આપુ કિનારેથી ઊતરી પૂલ પર આવ્યા. તેની મધ્યે આવી જરા થંબ્યા, ચોગરદમ આંખ ફેરવી લીધી, પાછળ જોયું. ભરુચ જિલ્લો વિષાદમય થયેલો દેખાયો. સામે નજર માંડી તો ઉત્સાહ ને આનંદના તરંગો ઉઠાળા લેતા દેખાયા. સેતુ નીચેથી વહી જતી કીમે બે હાથ જોડી આપુને નમસ્કાર કર્યા. એને તો આપ ને કાકા બન્ને સરખા હતા. એને બન્નેના ખોળા છોડી એને તો મને કે કમને સાસરિયામાં ચાલ્યા જવાનું હતું. એના મૂક નમસ્કારને આપુના મૂક આશીર્વાદ મળી ગયા.

આ ધરડા દેખાતા પણ નવજીવાન સેનાપતિ નદીને પેલે પાર ભેખડ હતી તેની પગથીએ નહિ પણ વચમાંથી ચડી ગયા ને એમની પાછળ વારાફરતી સૈનિકો ચાલ્યા આવ્યા. ભરુચ જિલ્લાની પ્રજા આંસુ સારતી ત્યાં જ થંબી ગઈ.

કીમોલ્લંઘનનું આ કાવ્યમય છતાં કરુણ દશ્ય જોઈ કીમને કિનારે ઊભેલા ટોળામાંના એક નવજીવાને ભાગવતના શ્લોકને જરા બદલીને ગાયો.

“ જયતુ જયતુ દેવઃ પૂતલીનંદનોડયં,
જયતુ જયતુ બાપુર્ગાધિવંશપ્રદીપઃ ।
જયતુ જયતુ સોમસદૃશો દુર્જલંગો,
જયતુ જયતુ પૃથ્વીદુઃખદુઃખી હિ ગાંધિઃ ॥ ”

૨૦. અગ્નિધારા

“ Who would true valour see,
Let him come hither
One here will constant be,
Come wind, come weather.
There's no discouragement,
Shall make him once relent,
His first avow'd intent
To be a pilgrim.”^x

ક્રીમ નદીને પેલે કઠિ સુરત જિલ્લાના ઓરપાડ તાલુકાનું
પહેલું ગામ ઉમરાછી આવતું હતું. તા. ૨૮મીની રાત એ ગામમાં
ગાળવાની હતી. ઓરપાડ તાલુકાની ભજનમંડળીએ વાતાવરણ
સંગીતમય બનાવી મૂક્યું હતું. વળી—

“ તકલી કહે, પ્રભુ, જનમી જગતમાં
બીજાને કાજ કરું કુદડીના ફેર,
પ્રભુ કુદડીના ફેર;

^x Pilgrim' Progress

“ જેને સાચું શૌર્ય જોવું હોય તેને અહીં આવવા દો. જમે તેવો
જાવાતોમાં પણ અહીંનો માણસ ખસનાર નથી. એણે ભક્તરાજ—ચાત્રી
થવાની જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેમાંથી એ કદી નિરાશ થઈને ચસકવાનો
નથી. ”

સૂતરનાં દૂધ દૂઝનારી, ગરીબની
કાયાને હું ઢાંકનારી, ભુખ્યાંનાં
બિનાં ઉર ઠારનારી, મને હવે હાથ ધરો."

એ રેંટિયા ને તકલીનાં ગીતો હરતાફરતાં ગવાઈ રહ્યાં હતાં.

"આચાર્ય ! કાશ્ય કહેશે કે ગુજરાત સંગીતવિમુખ છે ? આટલું મીઠું, મધુર, તાલ ને લયબદ્ધ સંગીત આખી યાત્રા દરમિયાન આપણને કર્યાંય સાંભળવા મળ્યું નથી." પેલાં બન્નેનાં સાંભળવાનો આનંદ અનુભવતાં ગણ્યે કહ્યું. બાપુજી પણ એ સાંભળી સંતુષ્ટ થતા હતા.

ગાંધીજી માટે ગામ બહાર એક સુંદર કળામય મદૂલી બનાવી હતી. તેને જોતાં તો ગણ્યો ઉમળકા માયો નહીં. તેણે કહ્યું: "આ મદૂલી બનાવનાર જરૂર મોટો કારીગર ગણાવો જોઈએ. પેલી વાસણાની જરના પૂજાની પર્ણકૂટિને પણ આ તો ટપી જાય એવી સુંદર ને નાણુક છે." ગણ્યના આ શબ્દો સાંભળી પાસે બેઠેલા એક જુવાન ખુશ થતો હતો. તેના હોઠ ને પાતળી મૂછો મલકી બેઠ્યાં.

"આપણુ હવે હુરતી લાલાઓના પરદેહમાં આયવા દોરતો !" ફકીએ એક ઠેકાણે બેસી જતાં કહ્યું.

"ને હિંદમાં પણ તમારો મૂળ જિલ્લો તો આ જ. તમારી ભાષા એટલે આ હરતી રાત્રીપરજ ને દૂબળાંની ગુજરાતીનું'ં'ં એ અપભ્રંશ." આચાર્યે હસતાહસતાં જરા ટાણાની ભાષા વાપરી.

"એ તો કંઈ ના કહેનારો ? અમારી એટલે લાળિયાઓની ભાષા." ફકીએ ઠાવકાઈથી કબૂલ કરી લીધું.

સુરત જિલ્લાના કાર્યકરો બહુચ આગ્યા ત્યારે...ભાઈએ આપણા ત્રણેય મિત્રોની ઓળખાણુ તેમની સાથે કરાવી આપી હતી.

૧૭૬ : સમિતીના આગર

ઉમરાછીમાં મોડી રાતે પણ સભા તો ચર્ચા જ. કાનજીભાઈએ ત્યાંથી બાપુનો હવાલો લીધો અને પોતાના જિલ્લા તરફથી સ્વાગત કર્યું. તેમાં બાપુજીએ રાક્ષસી રાજ્યનો નાશ કરવાની; મુખી, મતાદારો ને તલાટીઓને રાજનામાં આપવાની, રેલિયો ને તક્લી કાંતવાની, આદી પહેરવાની, મીઠું પકવવાની ને લડતમાં જોડાવાની વાત કરી, અને વધુમાં બહેનોને પણ લડતમાં ભાગ લેવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

સભા પૂરી થઈ ત્યારે મોડી રાત થઈ ગઈ હતી. ભરુચ જિલ્લા કરતાં જે કેટલીક વધુ પ્રગતિ જોવાની આશા સેવતા બાપુજી સૂઈ ગયા.

સુરતથી એક મોટર દૂધનાં કેન લઈ ઉમરાછા આવવા માટે ભાગે રસ્તે દોડી રહી હતી. અંધરરસ્તો કાપ્યો ને એને કાંટા વાગ્યો ને રસ્તામાં અચકર અંધકારમાં એ રોકાઈ ગઈ.

સવારના ત્રણ વાગી ગયા ને મોટર ઉમરાછા ન આવી. બાપુ તો મોડા સૂતા તોયે ત્રણ વાગે અચૂક ઊઠી જતા. ઊઠ્યા ત્યારે જોયું કે રાત્રીપરજ બહેનો ઘણી વહેલી ઊઠી સંઘ માટે જીવારના રોટલા બનાવી રહી છે. ખેડ ને ભરુચ જિલ્લામાં દૂધ વહેલું પાંચ વાગે ન મળી શકવાથી, રાખથી ને ભાખરીને બદલે ચણાથી ચલાવી લેવામાં આવતું હતું. પણ સુરત જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓએ ભરુચમાં ગાંધીજીને ખાતરી આપેલી કે સુરત જિલ્લામાં દૂધ મળશે જ, એટલે કાઈએ રાખ ન બનાવી. સવારની પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ નીચે પ્રમાણે શબ્દો કહ્યા :

“આપણી યાત્રાનો આ છેલ્લો હપ્તો છે. એની શરૂઆતમાં જ આપણે બધા મેલ ધોઈ નાંખીએ. દરેક જિલ્લાની હદ ઓળંગતાં નદી મળી છે. નદીને પવિત્ર માનીએ છીએ; નદી વગેરે તો શુદ્ધિના બાહ્ય ચિહ્નો છે. આપણુ તો એનો આધાર લઈને પણ શુદ્ધ થઈએ, નર બનીએ.

“દાંડીને આપણે હરદાર માન્યું છે, તો હરદાર જેવા પવિત્ર ધામમાં જવાની લાયકાત આપણે મેળવીએ.”

રોજની જેમ સવારની કૂચ છ વાગે શરૂ થવાની હતી. સુરતનું દૂધ ન આવ્યું ને રાત્ર તો બની જ નહોતી.

દૂધની કરુણ કહાણી સાંભળી બાપુએ નિસાસો નાખ્યોઃ
“હે રા—મ, ગજબને !”

આ શબ્દો સાંભળી ગણુ ચમક્યો. એણે આવતા પ્રસંગના ઝોળા ઢળતા જોયા. તેણે બાપુની ફરી ગયેલી મુખમુદ્રા બેત્રણ વાર ધારીધારીને જોઈ લીધી ને ધીરથી પોતાના સાથીદારોને કહ્યું:

“Coming events cast their shadows before.”
“આ તો અગ્નિધારા વરસાવનારા જવાળામુખીના પહેલા જ સ્ફુટિલોગ છે !”

સંઘ સાથે સુરત જિલ્લાના આગેવાનો કલ્યાણજીભાઈ, કુંવરજીભાઈ, મીકુબહેન, કાનજીભાઈ, ભુગતરામ દવે, ડૉ. સુમંતભાઈ વગેરે હતા. ખરાબ થવાનું હોય ત્યારે એક અશુભ પછી અનેક અશુભોની પરંપરા જ શરૂ થાય છે તેમ અહીં પણ થવા માંડ્યું. સુરત જિલ્લામાં તો કાંતવા માટે ગામેગામ રેંટિયા મળશે જ એ આશાએ બાપુએ છેક વિઘાપીઠથી આપેલા રેંટિયા ભરુચ જિલ્લામાં પ્રચારાર્થે મૂકી દીધા હતા.

ઉમરાળીથી સંઘ સવારે ઉપડ્યો. બાપુ કંઈ પણ બોલ્યા-ચાલ્યા વિના ચાલી રહ્યા હતા. એમના મોં પરની રેખાઓ બદલાઈ રહી હતી. છેવટે તેઓ પાંચ માઈલનો માર્ગ પૂરો કરી, એરથાણુ આવી પહોંચ્યા. એરથાણુમાં તો રેંટિયા હતા જ નહીં. રેંટિયા છેક બારડોલીથી દસ વાગે આવ્યા. એ જોઈને વળી તેમના ઉદ્વેગમાં નવો ઉમેરો થયો. તેમનું મન બોલી ઊઠ્યું:

૧૭૮ : સરિતાબી સાગર

“ આ શું ? આમ કેમ છેતરાઈ રહ્યો છું ? સંધનો મઝ પૂરો કરાવવા માટે આમ હરિદ્રનારાયણને છેતરાય ? આવાં અવળાં ખર્ચ કરાય ? ”

વળી પાછું બળતામાં લી હોમાયું. ધીરેધીરે તાપ ચડતો હતો. તેઓ એરથાણમાં જમવા બેઠા તો શું જીએ છે ? તેમને માટે કાચનાં વાસણોનો સેટ સુરતથી ખરીદી આણવામાં આવ્યો હતો; લીલી દ્રાક્ષ અને સંતરાં મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં. અને સૈનિકાને લીલું શાક તો આપવું જ જોઈએ એમ સમજી સુરતથી ટમેટાં અને દૂધી વેચાતાં લઈ હાજર કર્યાં હતાં.

સમસમી રહેલા બાપુજીએ એ બધામાંથી પ્રાયશ્ચિત્તનો માર્ગ શોધ્યો. તેમણે તે જ સાંજથી આ ધર્મયાત્રામાં લિંબુ સિવાય તમામ લીલાં ફળ, સંતરાં, દ્રાક્ષ છોડ્યાં. ખજૂર, સૂકી દ્રાક્ષ, લિંબુ અને બકરીનું દૂધ પોતાને માટે જસ છે એવો સંકલ્પ કર્યો, અને સાથેસાથે એ પણ ઠરાવ્યું કે ખારોલીથી આણેલા રેંટિયા સાથે ન જ લેવા. ગમે તેટલો વખત લાગે તો પણ ૧૬૦ તાર હવેથી તકલી ઉપર કાંતવા એવો નિયમ કર્યો; ને તરત જ બાપુના હાથમાં તકલી ફરતી થઈ ગઈ. કેટલી વગેરેએ પણ તકલી ફેરવવા માંડી હતી. તેઓ હવે પોતાની જાતને સૈનિકા જ માનતા હતા.

પણ આજનો દિવસ જ કંઈક વિચિત્ર બગ્યો હતો. કુદરતે જ નક્કી કરી નાખ્યું હોય એમ એક પછી એક દોષો આજે જ ઉઘાડા પડે જતા હતા !

એરથાણથી ભટગામનો રસ્તો કંઈક પશ્ચિમમાં દોડતો હતો, અને હતો પણ ખરાબ. તે રસ્તે સંખ્યાક્રાંતિ પછી ચાલવાનું હતું. તેથી પ્રકાશ માટે ગેસની બે બત્તીઓ બાજક પર ગોઠવી બે ચીંથરેલા લૂખળાઓને માથે મૂકી હતી. આમ તો મૂળે બાપુજીને ગેસના દીવા પ્રત્યે જ સૂગ હતી; પરંતુ તેઓ ચલાવી લેતા. અહીં તો તેમણે મરીબ

મજૂરાને ખત્તીનો ભાર ઊંચડીને રસ્તો પ્રકાશિત કરતા જોયા. વળી તાવથી તરાઈ ગયેલા એ મજૂરો આપુના વેગને પહોંચી શકતા નહીં એટલે તેમને ઘોંચપરોણો કરીને આગળ ધક્કાવામાં આવતા હતા. આ બધું તેમની આંખ સામે થતું હોઈ તેઓ કંપી ઊઠ્યા ને તેમાંથી દૂર થઈ જવા માટે તેમણે વેગ વધારી મૂક્યો.

છેવટે રાતે સૌ ભટગામ પહોંચી ગયા. એક વિશાળ વડલા નીચે લોકો સમામાં ગોઠવાઈ ગયા હતા.

ભરુચનાં છેડલાં ગામોમાં માણસો કંઈક આછાં થયાં હતાં તે પાછાં ઉમરાળી ને ભટગામમાં ઉમરાવા લાગ્યાં હતાં. એક મોટા મંચ ઉપર આપુને ખુરસીમાં બેસાડ્યા. ખરેસાડે એ ભજન ગાયું. પછી ડોસાએ ચોગરદમ નજર ફેરવી લીધી ને ફાટવા માટે તલ-પાપડ થતા જવાળામુખીમાંથી અગ્નિધારા વરસવા લાગી:

“× × × ખત્તી નિમિત્તે હું સ્વયંસેવક માત્રને જાગ્રત કરવા ઇચ્છું છું કે તેઓ એકએક કાઠીનો દિસાખ કરે ને મને આપે. તેમ ન કરશે તો મારું જીવનર ધૂળધાણી કરશે. જે મને સરકાર સાથે સત્યાગ્રહ કરતાં આવડે છે, તો સ્વયંસેવકો અને સત્યાગ્રહીઓ સૌ જાણુને કે મને સર્ગા ને સાથીઓ સાથે સત્યાગ્રહ કરતાં વધુ આવડે છે. સરકાર સાથે મેદાને પડતાં તો મેં ઘણાં વર્ષો લગાડ્યાં, પણ સર્ગા ને સાથીઓ સાથે સત્યાગ્રહ કરતાં હું ક્ષમ્યની વાર ન લગાડું. એમાં જોખમ છે તે હૃદયના ઘાનું છે.

×

×

×

×

“એવાં દુષ્કાક વિના અમે કાઈ મરવાતા નથી અને એવાર મરીએ તોયે શું? એમ ઈશ્વરનું નામ લેતાં અને દિલમાં જરા પણ શેષ વિના મરશે તેનું કાર્ય પૂરું થયું ગણાશે. મોટરતાં કે ખીન જે કંઈ ખર્ચ કરો તે વિચારીને કરજો. પગે ચાલીને જઈ સકાય તો ગાડા પર ન બેસજો; ગાડીથી ચાલે તો ઘોડા પર ન ચડજો;

૧૮૦ : સરિતાથી સાગર

ધોડાથી ચાલે તો મોટર ન વાપરશો. આ ત્રીસ કરોડની લકડ છે, તે રૂપિયાથી કે મોટરોથી ચાલવાની છે એમ ન સમજશો. એ તો બૂખ્યાંથી પથ્થુ લડી શકાય છે, એમ મારી ખાતરી ન હોય તો હું તેમાં કરોડોને નોતરું નહિ. પૈસા ઉધરાવી કરોડોને ખવડાવી લકડું એ મારી તાકાત બહારની વાત છે.

x

x

x

x

“આજે આપણે જેને વસવાયા માનીએ છીએ તેવા માણસને માથે બત્તી જડેલા બાજઠ મેલીને મારી આગળ ચલાવવામાં આવતો હતો. એ બત્તી માથા ઉપર મૂકા તો તમને શરમ લાગે. તમારા પ્રમુખસાહેબકે મીઠુબહેન માથે મૂકીને ચાલે તો હું સહન કરું. બત્તીવાળાને ‘ચાલ, ચાલ,’ કહીને દોડાવવામાં આવતો હતો. પથ્થુ કહેનારને હિંમત નહોતી કે, તેના માથા ઉપરથી લઈ પોતે તે બિંચકી લે. હું બિંચકી લઉં છું અને વાયુને વેગે ચાલતો હતો.

“યુરોપ અમેરિકામાં માણસની પાસે આવી રીતે બત્તી બિંચકાવાય નહિ. એ તો હિંદુસ્તાનના અજ્ઞાન લોકો પાસે જ ચાલી શકે. આપણે કહીએ છીએ કે સ્વરાજમાં વેઠ નહીં ચાલી શકે. આમ કહેવાનો તમને અને મને શો અધિકાર છે ? આ તમારાથી કેમ સહન થાય છે ? હાથમાં ફાનસ પકડ્યું હોય તો બસ નથી ? આવી બારે બત્તી મારા માથા પર મૂકા તો મારાં હાડકાં તો ભૂકા જ થઈ જાય. તો આપણા તે બાઈ પાસે એ કામ કેમ લેવાય ? તે એક દિવસ હિંદુસ્તાનના વાઈસરોય પણ થઈ શકે, આપણો પ્રતિનિધિ થઈ શકે.

“હું આ વેણ બોલું છું તેથી બાગવાનો છું, એમ અર્થ ન દરશો. પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તે ફરવાની નથી. સ્વરાજ વિના આશ્રમનું દર્શન હું કરવાનો નથી. કાગડા-કૂતરાને મોતે મરીશ, સ્વરાજની જાંખના કરતો રઝળારવડીને મરીશ, પણ પાછો ફરવાનો નથી.

“ હમણું અહીં ગીત ગવાયું તેની પંક્તિમાં ચાંડલો વિશે તિરસ્કાર ખતાવ્યો છે; તેવો હું પણ છું. મારો ત્યાગ કરજો. ”

ભાષણ પૂરું થયું. ને લોકો તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. તોફાની અતીઓ કંઈ અવાજ કરી રહી હતી. એ સિવાય જરા પણ અવાજ સંભળાતો નહોતો. એટલી જ શાંતિથી સમા વેરાઈ.

ઉમરાળી ને ભટગામના આ ભાષણોએ સૌને જાંડા વિચારમાં ગરકાવ કરી દીધા હતા. એ ભાષણો લખ્યા પછી ગણના મોમાંથી દુઃખી શબ્દો નીકળી ગયા હતા.

સભામાં આટલો અગ્નિ વરસાવી આપુ ઉતારે ગયા ત્યાં બીજા એદમનક સમાચાર સાંભળ્યા. તેમના એક અત્યંત પાસેના સાથીએ તેમને મજાણાં વધારે ખજૂર અને દૂધ એક બીજા સાથીને નિયમ વિરુદ્ધ આપ્યાં હતાં અને તે બીજાએ લીધાં પણ ખરાં.

આ પ્રસંગ સાંભળી વ્યાકુળ થયેલા ને મનોમંથન અનુભવતા આપુ જાંઘી ગયા. આ આખા પ્રસંગની કુટુણ અનુભવતા આપણા મિત્રો પણ એક જાડ નીચે પાથરાણું પાથરી ગુપચુપ બેઠા. ચીઝરી ચીસો પાડી રહી હતી. આકાશમાં તારાઓ દિગ્ભ્રમ થઈ ગયા હતા. આપુના ભટગામના આ ભાષણે કાર્યકર્તાઓને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા હતા, અને તેઓ કાલથી શું કરવું એની વિચારણા કરવા છેક મોડી રાત સુધી બેઠા. જવાળામુખીને કોઈ પણ રીતે શાંત કર્યો જ છૂટકો હતો.

“ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે ફરવાની નથી. સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમનું દર્શન હું કરવાનો નથી. કાગડા-ફૂતરાને મોતે મરીશ, સ્વરાજની ઝંખના કરતો રઝળી રવડીને મરીશ, પણ પાછો ફરવાનો નથી. ” એ ફરી બોલાયેલા શબ્દોએ લોકોને સજ્જ કરી દીધા હતા, ને તેઓ કંઈક બેચેન પણ બન્યા હતા.

૧૮૨ : સરિતાથી સાગર

“ મારી સાથેના સંધના દોષો મને ખટક્યા કરે છે.” એ શબ્દોએ સૈનિકોને જીંધવા દીધા નહીં. પથારીમાં પડ્યાપડ્યા મનમાં તેઓ પોતાના આચરણનાં પાનાં ઉકેલી રહ્યા હતા.

સવારના ફૂકડા બોલ્યા. પ્રાર્થનાનો વખત થયો. તંબૂરાએ ગંભીર અવાજ કાઢવા માંડ્યા. પંડિતજીએ આજે “લગ્ન મોરી રાખો રયામ હુરિ” એ ભજન ગાયું. પ્રાર્થનામાં સૈનિકો ઉપરાંત ઘણાં માણસો હતા, છતાં સર્વત્ર શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી. છેલ્લા પ્રસંગની બહુ થોડાંને જ ખબર હતી. લાવા વરસાવતો જવાળા-મુખી હવે શાંત પડી જશે એમ દરેકનાં મનમાં આશા સેવાઈ રહી હતી. પરંતુ આપુનું મન તો બ્યત્ર જ હતું, વલોવાઈ રહ્યું હતું અને એ બેચેનીની રેખાઓ એમના મુખ પરથી હટતી નહોતી. પ્રાર્થના પૂરી થઈ એટલે એમણે એ હૃદયમંથન ફરી પ્રગટ કર્યું:

“જેઓ હું પાપી છું તેવા મારા સાથી. આવા પાપસમુદ્રમાં હોબેલો હું સામ્રાજ્યનો નાશ કરવા પેદા થયો છું એમ કહેતા સરમાતો નથી. જે નિશ્ચય થયો છે તેમાંથી પાછો હટવાનો નથી, પણ હૃદય તો રડ્યા જ કરે છે. આનાથી જે બચવા દરજે તે બચે અને મને બચાવે. જે આમાં ન ચાલી શકે તે ભાગી જાય, અને એવાને હું મારા સાચા મિત્ર માનીશ, પણ પોતાને અને મને ન છેતરશે. જે શરતો કરી છે તેનું પાલન ન થાય તો જાઓ, અને રહેવું હોય તો સાચા બનો. સંભવ છે કે આપણે જ્યાં પહોંચવું છે ત્યાં પહોંચીએ ત્યારે ઈશ્વરકૃપા હોય તો બધા સાચા થઈ ગયા હોઈએ, અને મદાયત્તને લાયક બની શકીએ.”

એમણે આ શબ્દો પૂરા કર્યા ત્યારે ફાગણ વદ અમાસની રાતના બાકી રહેલા ઓછાયા પણ સંકેલાઈ જતા હતા.

૨૧. વર્ષપ્રતિપદાની અમીવર્ષા

“ અધારાના ગઢ ભેદીને
આવ્યું એક દિશણ અણમોલ,
રણની ધગધગતી રેતીમાં
ફૂટ્યું અમીઝરણું રસહોલ. ”

[ખબરદાર]

અમાસની રાત પૂરી થઈ અને ચૈત્રી પ્રતિપદાનું સવાર ઊગ્યું. આજે શક સંવતનું બેસતું વર્ષ કે ગુડી પડેલો હતો. સંઘ સવારે સાંધેરેને માર્ગે ચાલવા લાગ્યો ત્યારે પૂર્વમાં ઉષાની નૂતન ને ગુલાબી ટશરો ફૂટી રહી હતી. પવન ખુશનુમા વાતો હતો. ગમગીન બનેલું વાતાવરણ ફેરવવા માટે વસંતે રાત પૂરી થતાં જ પ્રયત્ન આરંભી દીધો.

ભટગામની ભાગોળ છોડ્યા પછી આપમેળે જ હવા બદલાવા માંડી હતી. સવારનો પ્રાર્થનામાં દિલ હળવું કર્યા પછી એ જ કોમળ હૈયું અમૃતથી ઉભરાવા લાગ્યું હતું. આળવા માટે નહિ પણ પાવન કરવા માટે પ્રગટેલો યજ્ઞની જ્વાળાઓએ પોતાનું કાર્ય કરી શાંતિ પકડવા માંડી હતી.

હિંસક સંન્યોમાં કુછંદના અસંબંધે હજારો હાથે પોષવામાં આવે, ને નક્કી કરેલા નિયંત્રણમાં ચુક પડે તો કોર્ટમાં શર્લ કર-

૧૮૪ : સરિતાથી સાગર

વાર્મા આવે. અહીં સંયમ ન સેવવા માટે ઠપકા મળે, સેનાપતિ સૈનિકાના દોષોમાં પોતાના દોષોનું પ્રતિબિંબ જુએ, પોતાની જાતને વધુ તાવે; આ એ ખેત્રમાં મોટો ભેદ.

ભટગામથી હવે રરતો પૂર્વ તરફ કતરાતો દક્ષિણ તરફ જતો હતો. આપુના મુખ પરના ભાવો બદલાયેલા વર્ષની પેઠે પગલેપગલે સૌમ્ય થયે જતા હતા. વસંતે માળા છોડી દિનચર્યાએ જતાં પક્ષીઓ પાસે મધુરમધુર ગીતો ગવડાવવા માંડ્યા હતાં. કામળતા-દ્વારા વૃક્ષો ને વેલીઓમાં સૌંદર્ય ને યૌવન પ્રગટાવ્યું હતું અને પોતામાં રહેલી સૌમ્યતાની સુંદરતા એણે સર્વત્ર વેરી દીધી હતી.

મહમદપોર આવ્યું ત્યારે સૂર્ય ઊગ્યો. સવારથી વાટ જોતા લોકોએ આશીર્વાદ આપ્યા. હવે તો નાનાંનાનાં બાળકાની બાળસેનાઓ પણ તૈયાર થવા માંડી હતી. બારે ઉત્સવ કે મેળો હોય એમ નવાં-નકાર કપડાં પહેરી ગાતાગાતા તેઓ પણ યોગરદમ ફરી રહ્યા હતા. સુરત જિલ્લામાં પણ મુખીમતાદારોનાં રાજનામાં પરવા માંડ્યાં. રાજનામાં આપવા આવનારાઓની તેઓ ચકાસણી કરતા ને એ લોકોનાં હૃદયનાં ઊંડાણ તપાસવાનો પ્રયત્ન કરતા.

આસપાસનાં ગામડાંમાંથી લોકો ઝપાટામંધ સાંધિયેર તરફ ચાલ્યા જતા હતા. ખેડા જિલ્લાનાં ગામો પેઠે લોકોની બીડ ખૂબ જામ્યે જતી હતી. લોકો હવે ફરતાફરતાં પણ તકલી ચલાવતા થઈ ગયા હતા. સંધ સાથે ફરતા ખજરપત્રોઓ અને પેસો અખંડ ચાલ્યો આવતો એકનો એક સી. આઈ. ડી. મહારાજ પણ રોજ થોડુંઘણું કાંતતા.

કેકીની સાથે પાછળના જૂથમાં ચાલતો રાનીપરજનો એક કિશોર ચાલતાંચાલતાં તકલી ફેરવતાં ધીરેધીરે ગાતો હતો:

“ તાતી કઢા ઊકળે કે ઢળે,
પણ તારે તો એક જ અંત :

વર્ષપ્રતિપદાની અમીવર્ષા : ૧૮૫

સત્યનો સાહેબો રાખીને સાથે,
ચાલ્યો જા ધર્મને પંથ !
ક્યાંથી સ્વાર્પણ વિણ ઉદ્ધાર ?
ક્યાં મળે મક્કા ને કાશી ?
તારું ભાવિ સૂતરને તાર,
લા ટકે ભા ર ત વા સી ! ”

“છોકરા, આ તને કોણે શીખવ્યું ? ” કેડાએ પારસી કવિની ઉપલી કવિતા સાંભળતાં પૂછ્યું.

“ મારા ગુરુજીએ, ” એણે તરત જ ઉત્તર આપ્યો.

“કોણે એ ? ”

“પે...લા, જીગતરામભાઈ ! ” એમ કહી એણે થોડે દૂર ટોળામાં ચાલતા એક માણસ તરફ, જિંઘા થઈને આંખોની આંધી.

“એ તો જીગતરામ દેવે. ગુજરાતના એક કવિ, લેખક સૌથી વધુ તો ગામડાના સાચા ગુરુજી ! ” આચાર્યે ઓળખાણ આપતાં કહ્યું.

સંઘ હવે ઝપાટાજંઘ સાંધિયેર તરફ ધસી રહ્યો હતો. આજે શાલીવાહન સંવતનું એસતું વર્ષ હતું. પંડિતજી ને બીજા મહારાષ્ટ્રી સંનિકા એ દિવસનું મહત્ત્વ યાદ કરતાકરતા ચાલી રહ્યા હતા. “ગાંધીને શરણે આવો રે, અવસર છે છેલ્લો,” એ ગીત બહેનો ગાતી હતી અને કોણ જાણે ક્યાં આકર્ષણે યોગરદમનું વાતાવરણ ગાંધીને શરણે ને ચરણે આવતું જ હતું ! સાંધિયેરના લોકો એકાદ માઈલ પર સામૈયે આવ્યા હતા. રસ્તાની બંને બાજુ લોકો હારજંઘ ઊભા હતા. ઠક્કરજાપા પણ સાંધિયેર આવી ગયા હતા. સામૈયાનાં લોકોમાં તે તથા મુંબઈના કાપડના વેપારીઓ પણ હતા.

૧૮૬ : સરિતાથી સાગર

આઠેક વાગે સેનાએ સાધિયેરમાં પ્રવેશ કર્યો. આખું ગામ વાળીચોળાને સાફ કરી નાખવામાં આવ્યું હતું. નવા જ બંધાયેલા પાઠશાળાના મકાનને મેડે બાપુને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો અને પાસે બાંધેલા મંડપમાં સૈનિકોને રહેવાનું હતું. પડાવ ઉપર ગયા ત્યાં અમદાવાદથી આવેલી એ બહેનોને જોઈ બાપુજી ખુશ થતા બોલી બેઠ્યા:

“ઓ, હો ! તમે પણ આવી ગયાં !”

“હા, જી.” એક બહેને નમસ્કાર કરતાં બહુ જ ધીમેથી ને શરમાળ સ્વરે કહ્યું. કાળી સાડીમાંથી બહાર નીકળતું એમનું પાતળું ને ગોરું મુખ સ્ત્રીસહજ ભાવ પ્રદર્શિત કરતું હતું; પણ એમની સાથેનાં બહેન પહેરણુ અને ઉરેખમાં સજ્જ થયેલાં હતાં. એ બેને સાથે બેબેલાં જોઈ ધણાને જાણુ એ પતિપત્ની હોય એમ લાગતું.

“પંડિતજી, આજ ગુડી પાડવા આહે.” શંકરે પોતાની થેલીઓ ખાંટીએ બેરવતાં કહ્યું.

“કાવુક આહે માલા. આજ એક વેળ માત્ર કહુ નિખાચ્યા રસય ખ્યાયય આજી મહાનય પ્રાર્થના કરાયચી...” આટલું કહી પંડિતજી એકાએક બોલતા બંધ થયા. એમને કંઈક સંભળાતું લાગ્યું.

“પંડિતજી, ગુડીપડવા આહે આજ; માલા કાઈ તરી ગોડ-ગોડ ખાઉ દેશ્વાર નાહીં કાય ?” યાત્રાના આરંભ પહેલાં દિવંગત થનાર એમનો વસંત બોલી રહ્યો હોય એમ લાગ્યું.

“ગોડ કુદેહન દેઉ બાળ ? તું માલા સોડુન રસન ચાલલા, આશ્ચિ તુએ માગે મી પશુ ચાલલા આહે—પ્રાણાચી આહુત દેખ્યા સાડી.” આવા શબ્દો તેઓ મનમાં જ બોલ્યા ન બોલ્યા, ને આખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. આશ્રમમાં પાછળ રહેલ લક્ષ્મી-બહેનની મનોવ્યથા પણ તેમને માદ આવી. પાસે બેબેલાં મિત્રો

વર્ષપ્રતિષ્ઠાની અમીવધા : ૧૮૭

કળી ગયા, પણ પંડિતજીએ જ કહ્યું: “આજે ગુડી પડવો છે, ને વસંત મને યાદ આવ્યા જ કરે છે.” પ્રિય પુત્રના મૃત્યુની યાદ પંડિતજીના સમિચ્છાનંદને પ્રેરણા આપી. એમણે આખને ઘેરી વળેલી અશ્રુમળ લોહી નાખી; ને સજામાં તંખૂરા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં વાતાવરણને હચમચાવી મૂક્યું.

“વહે નિરંતર અનંત આનંદધારા
જાજે અસીમ નભ માજે અનાદિરવ
જાગે અગણ્ય રવિચંદ્રતાના વહે.
એકેક અળાંક પ્રહાંક રાજ્યે
પરમ એક સેઈ રાજરાજેન્દ્ર રાજે
વિદિમત નિમેષહત વિશ્વચરણે વિના
લક્ષ શત લક્ષિત્યિત વાક્યહારા વહે.”

આ ભજન તેમણે વિરહ ને આનંદની ઉર્મિઓના દોરને ગૂંથીને ગાયું...એનાં આંદોલનોએ એકએક હૃદયને હચમચાવી મૂક્યું. આપુના હૃયામાં કંઈકેય બાકી રહી ગયેલું વિષાદનું તમિસ્ર એ આનંદધારામાં ધોવાઈ ગયું. અંતરિક્ષમાં રહેલા પુત્રની પરમ ભાગવતી ભાવનાએ સ્વરાજની યાત્રાએ નીકળેલા પિતાને પ્રણામ કર્યા.

બપોરના જમણમાં આજે શાક ન હતું. મરવા કે ફેરીથી ચલાવી લેવામાં કંઈક એર આનંદ આવ્યો હતો. બપોરે રેલિયાને બદલે તકલીઓ ઝપાટામાં ફરી રહી હતી. ૧૬૦ વાર તાર આ તકલીઓ પર જ કાઢવાના હતા. પહેલાં જમ રેલિયાનાં ગીતો રચાતાં હતાં તેમ હવે લોકોએ તકલીઓનાં ગીતો પણ બનાવવા માંડ્યાં હતાં. આ બધાં પરિવર્તનો જોઈ આપુજીનું હૃદય મલપતું હતું. તેમની આંખોમાં નવું તેજ ચમકવા લાગ્યું હતું.

જેરાળાણીની ખાદીની દુકાન તો સંઘ જોડે ફર્યા કરતી જ હતી. તેના પર સાંધેરમાં સારી પેઠે દરોડો પડવા માંડ્યો હતો.

૧૮૮ : સરિતાથી સાગર

એક વાગ્યાથી જ ગામને પાદરે આવેલી પીરની ટેકરી પર લોકો ઉમટવા માંડ્યા હતા. ૨-૩ હજાર માણસો ખરાં. બજનિક ઉમટે-રામે બજનોની ઝડીઓ વરસાવવા માંડી હતી. ખરેસાહેબે રામધૂન મચાવી. એવામાં સાડાત્રણ વાગે આપુ સભામાં આવી ગયા. સાંધિયેરમાં તજાટી પ્રેમશંકરે રાજનામું આપી દીધું હતું. ખેડા જિલ્લાના વીરસદના મુખીએ રાજનામું આપી દીધા પછી પાછું ખેંચી લીધું હતું, તે બાજી ગાંધીજીને બારે સંતાપ થયો હતો, પણ પ્રેમશંકરના રાજનામાએ એમને શાંત કરી દીધા. તેથી ઉમરાણી અને બટગામમાં એમણે જે પાવકજવાળા પ્રગટાવી દીધી હતી તેમાં સૌ પોતાના દોષો હોમી રહ્યા છે એ જ્ઞેતાં સાંધિયેરના વ્યાખ્યાનમાં એમણે કેવળ અમીવર્ષા જ કરી, ને વાતાવરણ સૌમ્ય થઈ ગયું:

“પણ હું અત્યારે રાજનામાની બિક્ષા માગવા નથી નીકળ્યો. હું તો મીડાના કાયદા તોડવા માટે મદદ દેનારાઓની બિક્ષા માગવા નીકળ્યો છું. તૈયાર હોય તે મેદાનમાં આવે, અને ગુજરાતનો તો વિશેષ ધર્મ છે.

×

×

×

“અને સરદારને શું જેલમાં લઈ જાય? લઈ જાય તો અહીં સરકારની આજુ નહિ ફરતી હોય, પણ સરદારની આજુ ફરતી હોય એમ કરવું એ તમારો ધર્મ છે. સરદારને તો મારી પાછળ જવાનું હતું. એમને તો શાઈએષીએ કહેલું કે ‘તમારી રેખામાં જેલ નથી,’ પણ આજે જોશીઓ ક્યાં સાચા હોય છે? એટલે તો સરદાર જેલમહેલમાં બેસી ગયા અને તેથી જ આપણો ધર્મ વિશેષ છે.

×

×

×

“ગઈ કાલે મેં મારા મનનો જે ઉકળાટ રાત્રે ઠાલવ્યો તે અહીં ખેડેલા ધણીએ સાંભળ્યો હશે. એમાં મેં મારું રુદ્ધન, મારું હૃદયમંથન રજૂ કર્યું છે. એ મારા હૃદયના ઉદ્ગારો હતા; એ

વર્ષપ્રતિપદાની અમીવર્ષા : ૧૮૬

રુદ્ધનર્મા શું હતું ને બધા વાંચી લે. અને જેઓ ન વાંચી શકે, તેઓ સાંભળી લે એમ ઇચ્છું છું.

x   x   x   x

અને મારે તો તમારી પાસે કામ લેવું છે. નિષ્કટના સાથીઓ હોય તેને તો પેટભરીને હું સંભળાવતો આવ્યો છું. ખીજને સંભળાવવાનું તો પછી જેનામાં એ સંભળવાની શક્તિ ન હોય તે સાથી થવાની ઉમેદવારી ન કરે. અને જે ઉમેદવારી કરે તે બહુ સંભાળીને કરે. સંભળવાની શક્તિ હોય, સદન કરવાની તૈયારી હોય, તો જ ઉમેદવારી કરજો: નહિ તો મારાથી દૂરદૂર ભાગજો.

x   x   x   x

x x “અને મારી કાલની શરતોનો અમલ કરશો તો ઘોડાવેગે, પંખામ એક્સપ્રેસની ઝડપે, વિમાનની ગતિએ આપણે સ્વરાજ્ય પાસે જવાના છીએ. અરે, એની ગતિની તો હું કદપના જ નથી કરી શકતો. આપણે જે ગાઈએ છીએ ને વિચારીએ છીએ તેનો અમલ કરતા થઈ જઈએ તો એ સ્વરાજ્ય તો હાથ વેંતમાં પડેલું છે.

x   x   x   x

* x “અને એ કેમ થાય? એમાં લાકડી કે પથ્થર ન જોઈએ. એમાં તો સંઘશક્તિ, ત્યાગશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ જોઈએ. ઇચ્છાશક્તિ વિના તો કંઈ જ નહિ થાય. અને ઇચ્છાશક્તિ એ તો ઈશ્વરદત્ત વસ્તુ છે. એ દુર્બળ, નકામા, આળસુઓને ક્યાંથી સાંપડે? હિંદુ, પારસી, મુસલમાન સૌ ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખતા થાય, અને ઈશ્વરનું નામ સારી રીતે લેતા રહીએ તો એ પ્રાપ્ત થાય એમ છે.”

સંઘ સવાજી વાગ્યે ઊપડ્યો. સાંધિયેરથી દેલાડ જતાં રસ્તામાં પરિયા ગામ આવ્યું. પરિયાને પાદરે સડક ઉપર કેળો, આસો-પાલવ ને આમ્રપત્રનાં તોરણોથી શણગાર કરી જણે લીલી-કુંજર વાડી બનાવી હતી. અનેક બહેનો હેયાના સાચા ભાવ

૧૬૦ : સરિતાથી સાચર

વાણીથી પ્રગટ કરી એ મોંઘરા મહેમાનને વધાવવા તત્પર બની ગઈ હતી. તેમાં કેટલીક પારસી બહેનો પણ હતી. ગામની બન્ને બાજુએ પાણીનો છંટકાવ કર્યો હતો. સડક પર બાળકો ઠંડા પાણીના લોટાખાલા કાંઈને સેનિકોની તરસ છિપાવવા ઊભાં હતાં. બાપુને સેના આવી પહોંચતાં જ એક બહેને બાપુને કુંકુમઅક્ષતથી વધાવ્યા. ગામ તરફથી ભેટ અપાઈ અને પછી સંઘ આગળ ચાલ્યો.

સાંધિયેરથી દેલાડને રસ્તે અંધારું તો હતું જ, પણ હવે તે અંધારાને જ્ઞાનસો ધરી બાપુજીનાં દર્શન કરાવવામાં આવતાં હતાં. બાપુજી આગળ ચાલતા એટલે અંધકાર પ્રકાશ બની જતો. આ દૃશ્ય નેત્રી ગણ્યે બન્ને મિત્રોને ખભે હાથ મૂકતાં કહ્યું:

“હવે તો બરાબરને! સંચારિતો લીધશિલ્લે રાત્રી! કાનજી-ભાઈના ને પેલા સ્વયંસેવકના હાથમાં બળતા દીવા ને બાપુનું સામ્ય હવે જોઈ લેજો.”

માઈલો સુધીનો રસ્તો ખાદીધારીઓથી ચિકાર થઈ ગયો હતો. સરત વગેરેથી હિંદુ મુસલમાનો સૌ આવ્યા હતા. મોટરો તો ઘણી આવી હતી.

દેલાડ પહોંચ્યા ત્યારે ગામ ઢોલ શરણાઈ સાથે સાંમ્યે આવ્યું. બજે કે કોઈ વરરાખની બન આવ્યા હોય એવું દૃશ્ય ખડું થતું હતું. આજે રાતની રાત જ દેખાતી હતી, કૃત્રિમ નિરસ નહોતો લાગતો.

સભાસ્થાનમાં અધિ આમોપાલવ ને આંખાનાં પલ્લવોનાં તોરણ બાંધ્યાં હતાં, અને સભામંડપને પણ એ જ પાનથી શણગારવામાં આવ્યો હતો. પ્રકાશ માટે વચ્ચેવચ્ચે જ્ઞાનસો ગોઠવ્યાં હતાં, તે દૂરથી લીલી માળાઓમાં વચ્ચે મૂકવામાં આવેલાં ગલગોટાનાં ફૂલ જેવાં દેખાતાં. બાપુએ ગઈ કાલે રાતે ભટગામમાં અગ્નિધારા વરસાવી હતી. આજે ચોવીસ કલાક પછી એ જ વાણીમાંથી અમીઝરણું ફૂટી નીકળ્યું; અથવા કહો કે વેશાખ-જેઠના તાપે તપેલી પૃથ્વી પર

વર્ષપ્રતિષ્ઠાની અમીવર્ષા : ૧૬૧

આવાહની અમીવર્ષા થઈ. કાઈ પ્રચંડ નદી મોટામોટા પથ્થરો સાથે ટકરાતી, પહાડોની હીવાલો વચ્ચે ગુંચવાતી, પછાડા ખાતી ઘણી ઉંચાઈએથી એકાએક ફૂટી પડે, ને ભયંકર કાલાહલ ને તોફાન કરતો, પાણીના અણુએ અણુને તોડી પાડવા મથતો ધોધ બની જાય અને વળી પાછી એવા પ્રદેશોમાંથી નીકળી મેદાનોમાં પોતાના દેહને આગળ ચલાવતી શાંત ને ધીમી બની જાય, સહનશીલતા એને અંગે વસી જાય એમ ભટગામમાં અમાસની રાતે પ્રચંડ ધોધ બની ગયેલી આપુની વાણી આજે દેશમાં પાછી શાંત મેદાનમાં સ્વસ્થ રીતે વહેવા લાગી...

“ ગીતામાં કહ્યું છે તેમ જે વસ્તુ આરંભમાં ઠડતી લાગે પણ પરિણામે મીઠી હોય તે સાત્વિક છે. તેથી જો કે ગઈ કાલે હું વ્યાકુળચિત્ત થયો અને હજુ વ્યાકુળતા ન મટી હોય તો પણ હું શાંતિ ખોઈ ખેઠો નથી. જે પ્રેમના અંગારા મેં મિત્રો, સાથી અને સહા પાસે કાઢ્યા હતા તે અંગારા તરીકે તેમણે નહિ માનેલા. પેલી જખરજસ્ત ખત્તીને બદલે ઝીણાંઝીણાં ઝાંખાં લાગતાં ફાનસો જેઈ રહ્યો છું.

“ આજનીં સભામાં આંતર ને બાહ્ય શાંતિ જોઈ' છું, તે કાલે નહોતો જેઈ શકતો. ગઈ કાલના ભડકામાં કૃત્રિમતા લાગતી હતી.

x

x

x

x

“ આપણે તો ધર્મનો વિચાર કરવો છે; રાક્ષસી સહનનત સાથે બાથ બીડવી છે, તે તુચ્છકારીને કે રાડો પાડીને નહિ બની શકે. પણ એ તો અહિંસાની વાટે જ બની શકશે. અહિંસા આંધળી, પાંગળી કે ચીંથરેલાલ લાગે પણ જ્યારે તેની સાથે ઈશ્વરદત્ત શક્તિ ભળે છે, ત્યારે સામો માણસ તેની આગળ ઝાંખો પડી જાય છે; તેને લકવો થઈ જાય છે. એવી શક્તિથી આપણે કામ કરવાનું છે અને એ તો ભડકાથી નહીં થાય. આ ભડકાને કાઢી નંખાવવામાં

૧૬૨ : સરિતાથી સાગર

સાથીઓને આઘાત પહોંચાડ્યો છે. આ બડકા વિના લોકો અશ્ચાંત થશે એવું તેમને લાગતું હતું. પણ મારી દૃષ્ટિએ તો શંકાને સ્થાન રહ્યું નહોતું. અત્યારે હું જે સંદેશ આપી રહ્યો છું તે તમને કઠોર નથી લાગતો. આવી અસર બડકામાં ન થઈ શકત. ”

બટગામમાં બાષ્પ પછી ગંભીર ને ગમગીન વાતાવરણ છવાઈ ગયું હતું. અહીં આપુનું ટુંકું પ્રવચન પૂરું થયા પછી કાર્યકર્તાઓનાં, સનિકાનાં ને શ્રોતાઓનાં મન પ્રસન્ન થયાં, વદનો હસ્યાં, હૃદયોએ ‘ હાથ ’ અનુભવી.

આકાશની ગંગામૈયામાં નાહવા માટે આવેલા તારાઓએ પણ આજે અમીવર્ષા થયેલી જોઈ આનંદ અનુભવ્યો. વસંત પોતાની મહેનત સફળ થયેલી જોઈ શીતળ પવન ઢાળતી, ફૂલોમાંથી હવામાં સુગંધ ફેલાવતી, ચાકીપાકી કાળી કામળી ઓઢી સૂઈ ગઈ.

૨૨. ગોળમેળિયાઓની ગોલમાલ

મહાસિંધુની ઓ લહરી લહરી !
 તમ બિન્દુએ બિન્દુની જીભ કરી
 કહેજો સારા વિશ્વને તીર ફરી,
 જગ-બાંધવતા કેરા વૈરીજનોને ન ગાંધીનું
 પ્રેમ-પ્રયાણ ગમ્યું,
 દારૂગોળાના વારસદારોને નગ્ન ફકીરનું
 નેત્ર-સુધા ન ગમ્યું.

[મેધાણી]

ત્રણ સપ્તાહમાં તો આખા દેશમાં સર્વત્ર ઉત્સાહ, શૌર્ય અને આઝાદી કાળે 'કુછ ન કુછ' કરી છૂટવાનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું હતું. ગાંધીજીની સેના હવે તાપીકિનારે પહોંચવાની તૈયારીમાં હતી. સમસ્ત હિંદ આ યાત્રા પર ધ્યાનસ્થ થઈ ગયું હતું, અને જૂઠી એપ્રિલના પ્રભાતની વાટ જોઈ રહ્યું હતું. કાઈક કાઈક ઠેકાણે સરકારે પકડાપકડી કરી ઉંદરબિલાડીની રમત રમવા માંડી હતી, પણ તેને તો કાંઈ અણકારણ જ નહોતું.

પણ એ બધાંની વચ્ચે કાઈને જો ચિંતા ને બેચેની હોય તો તે માત્ર ગોળમેળિયાઓને ભારોભાર હતી.

‘એ જૂડો ગાંધી ના પાડશે ને ગોળમેળ મીંઝામેળ થઈ જશે ! એ પરિપક્વ મોકુફ રખાઈ કે બંધ પડી તો એ ટેઈમ્સનો રણિયામણો કિનારો, વેસ્ટ એન્ડ, બાપજીની ગુબારાબાજી, મુલાકાતો ને પાર્ટીઓ,

૧૯૪ : સરિતાથી સાગર

વાહવાહ ને ખ્યાતિ, પાછા ફરતાં યુરોપની સફર—અને તેમ પારકે પૈસે ! અરેરે રામ, અરેરે ખુદા ! ! તેં એ ધરડા ગાંધીને આ પળે આવી અવળી બુદ્ધિ ક્યાંથી આપી !’ આવીઆવી હાથવરાળો ગોળમેળિયાઓનાં હૃદય ને મુખમાંથી નીકળતી.

રોજ વહાણું વાય ને તેઓ છાપાં વાંચતા પછી ગાંધી તો ક્યાંયે ગોળમેળનું નામ સરખુંયે દેતો સંભળાતો નહીં. “ સ્વિટિશ સહતનતનો નાશ કરવો છે. સ્વરાજ લીધા વિના પાછું નથી ફરવું ! ” આવા શબ્દો તેઓ વાંચતા ને છાપું પછાડી મોંમાં ચિરૂતનો ટોટો સળગાવી પાટલૂનના ખિસ્સામાં હાથ નાખી આમતેમ આંટા મારતા, ને મોંની ચિરૂટોની માફક ધૂંધવાતા ફરી પાછું છાપું ઉપાડતા તો બનજો ગાંધી ખડખડાટ હસીને તેમને પૂછી રહ્યો લાગતો :

“ કેમ સાહેબ, મારા વિના ગોળમેળમાં જઈને કેટલાં ગોળ મોંડા ચીતરશે ? ” ને કોઈક તો બોલો જડતા : “ કેમ ગાંધી ! એણે જ દેશનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. ”

કાણુ હતો એ ગોળમેળિયા ? હિંદના મવાલો, કામીવાદીઓ, મૂડીપતિઓ, છોગાળા રાજમહારાજઓ, માર્ક્સમાર્ક્સના લાંબા ઇલેકાબધારીઓ, દિલ્હીના રાજદ્વારી ખાતાના પ્રતિનિધિસમાં રજવાડાંના દીવાનો, સલાહકારો, હિંદના અર્થશાસ્ત્રની જોંધી ગંગા વહેવડાવનાર અર્થશાસ્ત્રીઓ, ખેડૂનોનું લોહી ચૂસી તાળમાળ થયેલા જિંગોડા જમીનદારો—અરે, આવાઆવા જ. ત્યારે તેમાં કાણુ નહોતું ? એકેય ખેડૂન નહિ, ૭ લાખ ગામડાંમાં વસતા ૯૦ ટકા હિંદનો કોઈ નહોં ને હિંદને પરચકમાંથી ઉગારી લઈ સંપૂર્ણ સ્વરાજ માટેનું કંકણ બાંધનાર રાષ્ટ્રીય મહાસભા નહોં !

એક બાળુ રામ ને એક બાળુ આખું ગામ, એવો તાલ હતો. સ્વિટિશ સરકારને તો બધું ગોળગોળ કરવું હતું એટલે તેમણે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં આવતા આફ્રેડ રાજના ગોળમેળ

ગોળમેળિયાઓની ગોલમાલ : ૧૬૫

જેવું એક મોટું ગોળ ટેબલ બનાવડાવ્યું હતું. એને વીંટાઈને હિંદના તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓના પ્રતિનિધિઓ બિરાજમાન થવાના હતા. અરે, એ તાલ ગોઠવેલો પણ એવો કે એ સામસામા લડી પડે એટલે છેવટે ગોરા પ્રમુખદેવ બીડીને કહે : “ હિંદના પ્રાચીન લોકો ! તમે નાલાયક છો; હિંદમાં અમારા વિના તમે આમ જ લડી પડો. માટે તમને થોડીથોડી સત્તાઓ જ માત્ર મળશે. ” ને પછી ગોળ મીંડામાંથી કાઢી છોગાળો બોલો થઈને બોલે : “ હુબ્બર; આપ કહો છો તે સોએ સો ટકા સાચું છે; ” ને કાઢી બીજો બોલો થઈ ટેકા આપે : “ સારું તો કેવું ? નયુ” બ્લક્ષરમ ” અંગ્રેજોની આવી બોરા ટોપરા જેવી દાનત જોઈ પ્રયાગરાજનો જવાહર ને સાબરમતીનો ગાંધી ગોળમેળના ચક્કાવામાંથી છટકી જ ગયા હતા.

ઈંગ્લંડમાં ક્રિકેટ જંગ ખેલવા જતી ટીમની પેઠે આ પચરંગી ગોળમેળિયાઓએ નવાનકોર કપડાં બુદેબુદે પ્રસંગે પહેરવા માટે સીપડાવ્યાં હતાં કેટલાકની પત્નીઓ પણ સાથે આવવા માટે તૈયાર થઈ હતી. તેમણે મહારાણી, પ્રધાનોની પત્નીઓ અને બીજા ગોરાઓની મહોરદારોને મળતી વખતે શું પડરવું, કેમ બોલવું, કેવી રીતે ખેસવુંગેઠવું, વગેરેનું રિહર્સલ દિવસમાં નિદાન એવાર તો કરવા જ માંડ્યું હતું. તેઓ પ્રાતઃકાળે આ વખતે ને રાત્રિ-કાલે શયનખંડમાં પોતાના પતિદેવને પૂછતી :

“ પ્રિય પતિદેવ ! ક્યારે જઈશું વિશાલત ? તમારી ગોળમેળ પરિષદે તો ખુબ વાર લગાડી હોં ! મને તો દેવે ત્રયારા ને સ્વપ્નાં પણ એ દેશનાં ને એ લોકોનાં જ આવે છે હો ! ”

“ પેલા ગાંડા ગાંધીએ અધીચ બાહુ બધી વાળી છે. એ ‘મહાત્મા’ નહીં માને તો સરકારને પરિષદ મોકૂફ કરવાનું બહાનું મળશે. ”

૧૯૬ : સરિતાથી સામર

આમ એ ગોળમેળિયા બહાદુરોનાં ધરોમાં રાતદિવસ એની જ તાલાવેલી રહેતી.

તા. ૩૧મી માર્ચ ને સોમવારને દિવસે દેલાડમાં ગાંધી તો ચુપ ચર્મ ને બેઠા હતા. દાંડીયાત્રાનો એ ત્રીજો મૌનવાર હતો. મુંઝવણ વોડન રોડ પરના એક આલીશાન મકાનના દીવાનખાનામાં પાંચ માણસો સામસામા સોફા પર બેઠા હતા. છત પરથી એક મોટા વીજળીનો ગોળો તેમની સામે હસીને પ્રકાશ વેરી રહ્યો હતો. તેઓ બીડાં ફૂંકતાફૂંકતા કંઈક ગુફ્તગો કરી રહ્યા હતા. રાતના નવ વાગી મયા હતા. વચ્ચે એક ટેબલ હતું, પણ એ ટેબલ આલ્ફ્રેડના ટેબલ જેવું ગોળ નહોતું, પણ આમની બુદ્ધિ જેવું લંબચોરસ હતું. માથા પર ચક્કરચક્કર ફરતો પંખો આ લોકોને હસતો હતો.

“આ ગાંધી તો કાઈ રીતે માને એમ નથી લાગતું અને એ એવો હઠીલો છે કે પીશે નહીં ને દોળી નાખશે. કાઈક એવી રીતે શોધી કાઢવી જોઈએ કે ગાંધી આવે કે ન આવે પણ ગોળમેળ તો બોલાવવામાં આવે જ.” એક રાજસાહેબ જેવા દેખાતા બચ્ચ માણસે વાતચીત શરૂ કરી.

“પણ તમે રાજઓ શું ઇચ્છો છો ? સંપૂર્ણ સ્વરાજના બંધારણની ચર્ચા થવા દે તો જ ગાંધીજી ગોળમેળમાં આવવા તૈયાર થાય એમ છે, નહિ તો નહિ. જે તમે બધા રાજઓ આવી કાઈક વસ્તુની એકી સાથે માગણી કરો ને કેબિનેટ માને તો ગાંધીને તો આપણા પ્રભાશંકર મનાવી લાવે ! એ કાઠિયાત્રાડી દાદીનું એ ડોસો જરૂર માને, પણ તમારી જાળમાં તો એ ન જ ફસાય ! પૂરેપૂરો પોરબંદરી વાણિયો છે એ; ને કાઠિયાવાડનાં બે બે રાજ્યોની ખટપટો એના લોહીમાં બળેલી છે !” એક ગુજરાતી ગૃહસ્થે ધીરથી ફેડ પાડવા માંડ્યો.

“રાજઓનું તો ભાઈસાહેબ તમે જણો જ છે ને !”

ગોળમેળિયાઓની ગોલમાલ : ૧૬૭

એટલો ટૂંકો ઉત્તર આપી કંઈક ધીરો નિસાસો નાખી એ રાજ-સાહેબ જ્ઞાત પડી ગયા, ને મોની સિમારટને આમતેમ ફેરવવા લાગ્યા.

“પણ તમે, ગાયકવાડ, બિકાનેર, બોપાળ, રેવા કંઈકેય પ્રયત્ન તો કરી જુઓ ! તમે એક આજુ કુમકુમી બળવવા માંડી કે બીજી આજુ અમે વિનિતો પણ અમારી પિપૂડી બળવવા માંડીશું, તમારામાં તડકડ કરી નાખે એવા તો માત્ર સચાજરાવ !”

આમ એ બન્ન દીવાનખાનામાં વાતોની શરૂઆત થવા માંડી હતી. બહાર રસ્તા ઉપર મોટરો દોડી રહી હતી, વિક્ટોરિયાઓ પસાર થતી હતી અને ફરિયાનો મીઠોમીઠો પવન વાતો હતો. જનના બારણા પાસે ગોઠવેલાં કુંડાંમાંનાં પાન પવનને લીધે ફરફરી રહ્યાં હતાં.

“ગાંધી વગર આપણે જઈશું એ તો હવા ખાવાની એક દ્રિપ માત્ર થશે. આપણું નથી પાર્લમેન્ટ કે કેબિનેટ માનવાની ને આપણો એકલાનો તો ત્યાં ઘડો જ થવાનો નથી. અને છાપા-ઓએ તો આજથી જ છાબિયાં લેવા માંડ્યાં છે ને આપણી વિદાય-ગીરીને દિવસે લોકો દૂરિયો બોલાવશે.” એ બંગલાના માલિક સર મકનદાસે ધીરેથી ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું. “અને ગાંધી વગર મારાથી તો મન હોય તોયે અવાય એમ નથી. મારો છોકરો જ સત્યાગ્રહમાં નામ લખાવી બેઠો છે ને કહે છે: ‘આપાજી, ગોળમેળમાં જતા પહેલાં અમારાં મડદાં પરથી ચાલવું પડશે !’”

“પણ સર મકનદાસ ! આપણા ગોળમેળિયાઓમાંથી જ ગાંધીને સમજાવી શકે એવું કોઈ નથી ?” ખાનખદાદુર શુકગુજર-આને પૂછ્યું.

સર મકનદાસ આ પ્રશ્ન સાંભળી વિચારમાં પડ્યા. પણ તેમની સાથે બેઠેલા દારાશા ડાબલીએ તેનો તરત જ ઉત્તર આપ્યો:

“ગાંધીને સમજાવી શકે એવા તો એક શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી ને બીજો નંબરે મૂકી શકાય મૌલાના મહમદઅલી.”

ગ્રંથ : સરિતાથી સાગર

“આપણા મુખ્યમંત્રીઓમાંથી કોઈનું નામ નાને ?” ખીજા એક ગૃહસ્થે જરા ભમરો જિંચી કરી પૂછ્યું.

“ના, ના, કોઈનું જ નહિ.” દારાશાએ જરા લહેકો કરી ઉત્તર આપ્યો.

“ને જવાહરની આવી કાણુ ફેરવી શકે ?”

“એ બાપ-દીકરાને તેજઅહાદુર સમુ સમજાવી શકે.”

“પણ વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે ગાંધી માન્યા કે જવાહર ને કોંગ્રેસ તો માની જ સમજો.”

“ત્યારે હમણાં ને હમણાં જ મદ્રાસ ને ઈલાહાબાદ ફોન જોડીએ.” એમ કહી સર મકનદાસ કોડયા ને પહેલો ફોન મદ્રાસ જોડ્યો.

ખીજા ગૃહસ્થો પરચુરણ વાતોએ વળગ્યા. નોકર આવીને આ મૂકી ગયો અને વિધવિધ જાતની સિગરેટોનાં થોડાં ડામલાં પણ મૂક્યાં.

વાતોચીતોમાં સહેજે અડધો કલાક પસાર થઈ ગયો ને મુખ્ય મંત્રીને મદ્રાસનું જોડાણ થયું. ફોન પર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી સાથે સર મકનદાસે વાતચીત કરી. પેલા દોરતો એ સાંભળી જ રહ્યા હતા. છેવટે ફોન નીચે મૂકી પાછા સોફા પર બેસતાં સર મકનદાસે કહ્યું: “શાસ્ત્રી તો એમ કહે છે કે ગાંધીજી ગોળમેજીમાં આવે એવી હવા જ નથી, છતાં જવું તો ખરું; ન આવ્યાનો આરોપ આપણે આથે મૂકી સરકાર જગત સમક્ષ હાથ ધોઈ નાખવાનો પેતરો રચે. ત્યાં જઈને એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી મૂકવું કે વહેલુંમોડું પણ ગાંધીજીને મનાવી લાવ્યા વિના સરકારનો છૂટકો જ ન થાય.”

પછી ઈલાહાબાદ દારાશાએ ફોન જોડ્યો. ડો. સમુએ તો જણાવ્યું કે: “ગાંધી માને તો જ નહેરુ પિતા-પુત્ર માને એમ છે.”

છેવટે આ છ જણે નકો કર્યું કે: “ગમે તેમ થાય, ગોળમેજીમાં

ગોળમેળિયાઓની ગોલમાલ : ૧૯૬

જવું તો ખરું જ.” એકલા સર મકનદાસે જ ના પાડી: “ મારે દીકરો, દીકરી ને તેમનાં મધર સત્યાગ્રહ કરવાની નોટિસ આપી ચૂક્યા છે ! ! ! ”

એટલી વારમાં બહાર શોરખંડાર થતો સંભળાવા લાગ્યો. ખાન-બહાદુર શુકગુજરખાન તે જોવા માટે છબ્બમાં ગયા તો નીચે મશાલો હાથમાં લઈ ને આવતા લોકોનું સરખસ જોયું. લાંબીઝાંખી મશાલોની હાર ચાલી આવતી હતી. અને ગાનારા જ્યારે છેક મકાન પાસે આવ્યા ત્યારે ગીતોના અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યા:

“ હાલ્યાં ચેતન મૃત મટ્ટીમાં,
ફાલ્યાં જડ હુદયેથી ફૂલ,
હિમલગલેથી ભડકા ઊઠ્યા,
ઝખફી સોનારજ ભરધૂળ;
પથ્થરની પ્રતિમા ત્યાં ચાલી,
ફૂટી મૂશળમાં પણ ડાળી,
જગજનના મનમાં નવરંગે,
પાછી ઊગી આશ અતૂલ.
એવી વર્તી કેની આણ ?
એ ગાંધી સંત સુન્નણ,
એ ગાંધી સંત સુન્નણ,
એ નવ ભારતનો પ્રાણ ! ”

આ અવાજો સાંભળી હાથે ગોળમેળિયાઓ છબ્બમાં આવ્યા. નીચે જેતાં તેમને ચક્કર આવવા લાગ્યાં. આખી દુનિયા ગોળગોળ ફરવા લાગી. ટોળામાં સર મકનદાસે પોતાનાં પુત્રપુત્રીના હાથમાં મશાલો જોઈ. તેમણે રાજસાહેબનો હાથ ઝાલી આંખળી ચીંધીને કહ્યું:

“ પેલો મારો દીકરો ને પેલો મારી દીકરી. ”

૨૩. તાપીતીરે

તત્સ્તાવીં નદીં રમ્યાં તાપસંતાપતાપિનીમ્ ।

તત્સાર મુનિરાજોઽયં સસન્ધ્યો મારતાપ્રણીઃ ॥

અસંસ્યજનસંઘાતપરિવારિત એવ સઃ ।

પ્રતીક્ષાનિરતં સાધુ સુરતં પ્રચ્યૌ પુનઃ ॥x

૩૧મી માર્ચનો સોમવાર મૌનવાર હતો. એટલે દેલાડમાં આખો દિવસ ને રાત માળવાનાં હતાં. વિઠાપીઠની અરુણ દુકડી સેના માટે પાયખાનાં, પેસાખખાનાં, ઉતારો ને બોજનાસય વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આમળ ચાલી જતી હતી. ત્યાર પછી ગામ છોડતી વખતે સેનાના સૈનિકો ખાકીની સફાઈ કરતા કે કરવામાં સાથ આપતા હતા. એટલે એક રીતે તો આ જંગમ આશ્રમ લોકોને જીવનશિક્ષણ પણ આપી રહ્યો હતો. પુરશેદ્રાજહેન અને મૃદુલાજહેન સામણીથી ગામડાં સાફ કરતાંકરતાં દેલાડ સુધી આવી મર્યા હતાં. તેમણે ને સૈનિકોએ મળી દેલાડનો દેહ સાફ કર્યો, હરિજનવાસને તો આરસી જેવો સાફ કરી મૂક્યો : અને તેમના ઉત્સાહને લીધે સફાઈનું આ કામ લોકોને વેઠ જેવું નહીં પણ ઉત્સવ જેવું લાગતું હતું. કેટલી, પુરશેદ્રાજહેનને નરગીસદ્વારા સારી પેઠે ઓળખતો હતો

x “પછી તાપ અને સંતાપને નાશ કરનારી તાપી નદીને એ આરતસેનાની મુનિરાજ સેના સાથે પાર કરી. અસંખ્ય લોકોનાં ટાળાંથી વીંટળાયેલા એ સંતપુરુષ તેમના આગમનની વાટ જોઈ રહેલા સુરત તરફ ચાલ્યા.”
(આરતપારિબતમ્)

અને વળી તે આશ્રમમાંથી આવતાં હતાં એટલે કેફીએ તેમની પાસેથી બધા સમાચાર મેળવી લીધા, અને ગ્રામસફાઈના કામમાં તેમને સારી પેઠે મદદ કરી. પછી નાહીધોઈ, બોજન વગેરેથી પરવારી તેઓ ખેતરમાં શેતરંજીઓ પાચરી બેઠા.

“ ખેડા જિલ્લામાં બાપુએ સરકારને પડકાર કર્યો હતો. અહીં આ સુરત જિલ્લામાં લોકોની સુસ્તી ઉઘાડી દીધી. આપણે આજે દેલાડ સાફ કર્યું એમ એ ડાસે સૌને ખંખેરી નાખ્યા ! ” બધા જ ભાષણોની નોંધ કેફીએ જે કામગીરી પર લીધી હતી તે બધાની જ વ્યવસ્થિત રીતે મૂકી વાળી પાકીટમાં ખીડી અને કહ્યું : “ અહીં પુરશેદાબહેનને જ એ પાકીટ આપી દઈશ. ” કેફીએ જણાવ્યું.

“ પણ પુરશેદાબહેન તો કૂચમાં જ આગળ આવવાનાં છે. ” મથુએ કહ્યું, એટલે એ પાકિટ કેફીએ પોતાની થેલીમાં મૂકી દીધું. “ તો તો પછી નવસારીમાં જ તેને જ આપી દઈશ. સરકારને પોસ્ટના ટિકિટ આપવા નથી. ”

દેલાડમાં તો ગામડેગામડેથી લોકો ઊતરી આવ્યાં હતાં ને સુરત વગેરેથી પણ અપાર સંખ્યા આવી હતી. ગીતો, ધૂનોની રમઝટ બારે જમી હતી. લોકોએ આગામી લડતમાં ફૂદી પડવા માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. બાપુની કૂચ જેમજેમ આગળ વધતી હતી તેમતેમ ગુજરાતને ગામડેગામડે ને શહેરેશહેરે ફટ્ટો એપ્રિલને દિવસે નમસ્કાર કાચઢા તોફ દેશે । તૈયારી થવા માંડી હતી. વળી આખાથે દેશમાં લડત માટે પ્રજા યતનગતી ઊડી હતી. દેલાડમાં મૌન ધારણ કરીને બેસી ગયેલા વિસુવિયસ ગાંધી આજે સારાથે જગતનું ધ્યાનમિંદુ બની ગયા હતા.

“ મથુ, તેં રસ્તામાં એક દિવસ કહ્યું હતું કે ગાંધીજી પેસા-કારોની દોસ્તી રાખતા હોવા છતાંયે તે મરીમોના—મિસ્કીનોના જ બેલી છે. હવે મને બરાબર ખાતરી થઈ ચૂકી કે એને હૈયે મરીમોની

૨૦૨ : સચ્ચિદાનંદ સાગર

દાઢ માકસ' ને એજેલસ કરતાં સહસ્રગણી વધુ છે. એટલે એ સામ્મવાદનું ઈષ્ટ બધું જ એના સિદ્ધાંતમાં આવી જતું હોવા છતાં જે શેષ અનિષ્ટ છે તેને હિટલર નહીં પણ આ જ માણસ ખાળી રહ્યા છે." ઠકીએ કહ્યું.

“અને તેમના સિદ્ધાંત ને ચારિત્ર્યનું આજે નહીં તો ભવિષ્યમાં ગમે ત્યારે એ જ દષ્ટિએ મૂલ્યાંકન થશે.” ગણુએ ટાપસી પૂરી.

એ ત્રણેયનો હાથ તકલી ઉપર હવે સારો જમી ગયો હતો. તેઓ પણ નિયમિત કાંતતા થઈ ગયા હતા.

“વળી ગણુ, આ સેનાના સૈનિકોનાં જીવન ધન્ય થઈ ચૂક્યાં હોં. બાપુ એમને બલે ખંખેરી નાખતા હોય છતાં તેઓ સૌ કેવા બલા, વિવેકી ને ત્યાગી છે ! કેવળ દેશની મુક્તિ માટે તેઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને નીકળ્યા છે. અને આમાં તો આપણા કરતાં નાનાનાના છેકરાઓ પણ છે. તેમના હૃદયમાં કોઈ ઠેકાણે ત્યાગની ગ્લાનિ દેખાતી નથી. હલદીઘાટના ‘શરા બાવીસ હજાર’ નાં યશોગાન કોઈએ ગાયાં છે. આ ૮૧ નાં ગીત ગાતાંગાતાં કોઈ કવિ પોતાની વાણીને કૃત્યકૃત્ય થઈ ગયેલી જરૂર અનુભવશે.” આચાર્યે કહ્યું.

“બાપુએ ધમધમાવી દોષા એ તો શુદ્ધ કુંદન બનાવવા માટે જ. એ તો યજ્ઞની પ્રથમ આહુતિ છે.”

તાપ ને ગરમી ધીરે ધીરે વધવા માંડ્યાં હતાં. બપોરે તો બાપુ પેલી બીની માટીની ટોપી માથે મૂકી દેતા. બાપુને જલડપ્રેશર તો હતું જ અને જલડપ્રેશર વધી જાય એવા પ્રસંગો ઉપરાછાપરી બન્ને જ જતા હતા એટલે માટીની એ લોપરી એમને ખૂબ જ મદદરૂપ નીવડતી હતી. કૂચમાં પણ એ માથે રાખતા હતા.

ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં સોમવારની સંધ્યા વહી ગઈ. પ્રાર્થના વગેરે પતી ગયા પછી ખુરશેદખહેને દેશવિદેશનાં ગીતો ગાયાં. એ બહેનનો મધુર અને ડેળવાયેલો કોકિલ કંઠ વાતાવરણને દિવ્ય નાદથી ને ઉત્તમ શબ્દોથી ભરી દેતો હતો.

ખીજી બાજુએ લોકો પોતાના તાનમાં ગુમતાન હતા.

“ગાંધીને શરણે આવો રે
અવસર છે છેલ્લો!”

એવી રમઝટ લોકો ઉડાવતા હતા.

“એક વાર આવો રે ગાંધીજી ગુણિયલ ગરવા
હિંદનાં દુઃખડાં હરવા—એક વાર
અરખો ચાલ્યો ચોમેર ચોંપે (૨)
સ્વદેશી બાંડાર બરવા—એક વાર
ઉપન્યો નહિ કેા આપ સરીખો (૨)
સંસાર સુખીઓ કરવા—એક વાર
સ્વરાજ લઈશું સુખિયાં થઈશું (૨)
નીજ તુંબડીએ તરવા—એક વાર
મોહનજી મનગમતા મૂકાલો (૨)
પછી ખીજી શી પરવા—એક વાર
ચતુર જન તે સર્વે ચેત્યા (૨)
દુર્જન લાગ્યા હરવા—એક વાર”

રાતના વાતાવરણનો એક માત્ર ધ્વનિ હતો :

નહીં રખની! નહીં રખની!
સરકાર જાલીમ નહીં રખની!

કંઈક લેવાઈ ગયેલા સુરત જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓ પાછા પ્રકુલ્લ થઈ ગયા હતા. ખુરશેદખહેને ગીતો ગાઈ બાપુને આનંદ પમાડ્યો હતો. ‘લડતમાં સ્ત્રીઓ કેમ નહીં’ એ વાત જાણુસરના મુદુલાખહેનના પત્રમાં આવી ગઈ હતી તે પાછી ખુરશેદખહેને ઉપાડી હતી. તેણે બાપુને વિચાર કરતા પશ્ચ કરી મૂક્યા હતા.

૨૦૪ : સરિતાથી સાગર

રાતે સૌને ચિંતામુક્ત કરી માથે હાથ ફેરવી જાંઘાડી દીધાં,
છતાં સળવળાટ તો કંઈ કંઈ થયા જ કરતો હતો. કિટસન લાઈટો
રાતનો કૃત્રિમ દિવસ કરી મૂકતી હતી, પણ હવે એ તો ખીચારી
ક્યાંયે છુપાઈ ગઈ હતી કે લોહાને તેની ગેરહાજરીમાં જરા અગવડ
તો પડતી જ હતી, એમ લાગ્યા વિના રહેવું નહીં.

સવારની પ્રાર્થના, નારતો વગેરે થયા પછી સંઘ સાડાઝમે
આગળ ચાલ્યો. કૂચમાં રસ્તામાં ઠીકઠીક નદીઓ આવી ગઈ. હવે
તેઓ તાપીતીરે જવા માટે ઝપાટાબંધ ચાલી રહ્યા હતા. એપ્રીલની
પહેલી તારીખનું પ્રભાત હતું. સુરત જિલ્લાનો આ પ્રદેશ એટલે
ભર્યોભાદર્યો બગીચો. તાડ ને ખજૂરાં સુરત જિલ્લાનાં પ્રતિનિધિ
વૃક્ષો; પશુ કેળ, પપૈયાં, ચીકુના બગીચા પણ ક્યાંક ક્યાંક દેખાતા
હતા. સુરત જિલ્લામાં આવતાંઆવતાં લોહાના પહેરવેશ ને બોલીમાં
ફરક પડવા જ માંડ્યો હતો. આઠ વાગ્યા ને છાપરાભાડાના
સામ્રાજ્યનું સ્વાગત થયું. છાપરાભાડા તો નદીની બહુ પાસેનું ગામ.
આ તો સુરતનાં પરાં જેવાં ગામ, વચ્ચે માત્ર નદી માતા જ. સંઘે
અહીં આરામ લીધો, ભોજન, સભા વગેરે બધાં ગામોની પેઠે થયું
ને પછી સૌ તાપીતીર તરફ જવા નીકળ્યા.

નર્મદા પેઠે છેક મધ્યભારતથી ચાલી આવતાં સૂર્યપુત્રી માતા
તાપી ગાંધીજીને આશીર્વાદ આપવા બહુ જ ઉત્સુક હતાં. ઉત્તરમાં
ગંગા-યમુના ને દક્ષિણમાં ગોદાવરી-કૃષ્ણા એમ મધ્ય ભારતમાં
નર્મદા-તાપીની બેઠી હતી. તાપીને આશીર્વાદ આપવા હતા, તેમ
મધ્યભારતના ઉત્સાહપૂર્વક સમાચાર પણ કહેવા હતા. પોતાને
કિનારે વસતાં બધાં જ ગામડાં ને શહેર આગામી લડતની તૈયારીઓ
પૂર નેરમાં કરી રહ્યાં છે એમ પણ તેને કહેવું હતું જ.

પણ તેને એક વિષાદ એ હતો કે પેલા યુગપુરુષ નર્મદાની પેઠે
મછવામાં બેસી પોતાને સામે કિનારે જવાના નહોતા. તાપી પરના

પુલ ઉપર ચર્ધને જ જવાનું નક્કી થયેલું હતું. એટલે તાપીએ બીજા એક રીતે મન મનાવી લીધું હતું કે, કંઈ નહિ તો છેવટે મવારા ઉપર તરંગો ઉછાળીશ. પુલનો લક્કડિયો રસ્તો રેલવેના પાટાના આવતાજતા રસ્તાની આબુમાં જ ચાલતો હતો. ઉતરાણુ આમનું નામ જ સાર્થ છે. ત્યાંથી જ નદી ઉતરવાની હતી, અને પુલની શરૂઆત પણ ત્યાંથી થતી હતી.

સૈનિકોની બેબેની હાર પણ સંકેતાર્થને ચાલવા લાગી. છાપરાબાઠા ને ઉતરાણુના કેટલાક લોકો ત્યાં જ રોકાઈ ગયા. બીજા પાછળપાછળ ચાલવા લાગ્યા. પુલ ઉપર પાણી પાસે આપુ આવી પહોંચતાં તાપીએ તરંગો ઉછાળવા માંડ્યા. તેના પાણી પર તરી રહેલી નાવડીઓ પણ ડોલવા લાગી. જમણે હાથે ક્ષિતિજ પર રાંદિર દેખાતું હતું.

સામે અશ્વિનીકુમારનો આરો આવેલો છે. અશ્વિનીકુમારનો આરો એટલે સુરતના લોકોને પરભવની યાત્રાએ જવાનું ધામ. પુલની જમણી આબુએ બે ચિતાઓ બળી રહી હતી અને કાબે પડખે એક કુમળા બાળકને પૃથ્વીમાતાના પાલવ નીચે ઢબૂડી દઈ કેટલાક માણસો નદીએ સ્નાન કરવા માટે જતા હતા.

અહીં લોકોની ઠંઠ માતી નહોતી. હવે શહેરનો પાકો સડક આવી ગઈ હતી. ત્યાંથી આપુએ વેગ વધાર્યો.

“સૌ ચલો જીતવા જંગ બચૂગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે.”

ગાંધીજીને જીવનમાં ‘યા હોમ’ની તમન્ના શિખવાડનાર નર્મહતું એ સુરત, ડાલે ને પગલે પાસે ને પાસે આવતું જતું હતું. આ અબજ સેના પાસે બેંક-બચૂગલો નહોતાં, પરંતુ તંબૂરો ને મંજિરા હતા. નરસિંહ મહેતા જેવો તાલ હતો. રામધૂન ગજવતો-ગજવતો સંઘ સુરત તરફ ચાલ્યો. રસ્તાની બન્ને આબુએ પણ

૨૦૬ : સરિતાથી સાગર

લોકો ગોઠવાઈ ગયા હતા. છેવટે સ્ટેશન આગળના મેદાનમાં સૌ આવી પહોંચ્યા.

“ આજે શે લોક કેરાં અગણિત ઊલટે ચૂથ લાવે ભરેલાં ?
આજે આ ઉત્સવો શા, પરવશ જનતા ઊજવે છે અનોખા ?
આજે શાં મુક્ત ચિત્તે મુદભર વિલસે મેઢની માનવોની ?
આજે રેલાય શી આ, અજબ રસભરી રેલ ઉત્સાહ કેરી ?
સૈકાની સરતી ઠયાં એ જડતા મંદ પ્રાણીની ?
હૈયામાં જાગતી શી આ ચેતના આત્મલોગની ? ”

કેટલોક ખાનગી કાર્યક્રમ પતવી સેના સુરત શહેરને રાજમાર્ગે મવારા તરફ ચાલવા નીકળી. સુરત તો મોટું નવાખી શહેર હતું. મોગલ શહેનશાહો ત્યાં આવતા પશુ આવી મેઢની તો ક્યારે ય જમી નહીં હોય. ધન્યપતાકા ને તોરણોનો તો પાર જ નહોતો, અને રાજમાર્ગની બન્ને બાજુનાં મકાનોના બધા જ મજલા માણસોથી ખિચોખિચ ભરાઈ ગયા હતા. સુન્ત એ તો ગાંધીજી ને સરદારનો પ્રિયતમ જિલ્લો. બારડોલીની લડત આ જ જિલ્લાએ આપેલી અને આ આખરી ફેંસલાનો જંગ એ જ જિલ્લામાં ઘાંડીમાં લડવાનો હતો. પોતાના નામ પ્રમાણે ગુજરાતના બીજા નંબરના આ નગરે ભારે સ્વાગત કર્યું. દારૂડિયા, બુઝારીઓએ પોતાની લતો છોડી. અને કોઈકે માથાએ તો છીંકણી સૂંઘવાની પશુ છોડી અને છીંકણીની ચાંદીની ડાબલો બાપુને બેઠ મોકલી.

સુરતની સુરત આજે ફરી રઈ હતી. નર્મદ, નવલરામ ને કરસન-દાસની એ ભૂમિ. પ્રેમ-શૌર્યનાં જે ગાન નર્મદે તાપી તીરે બેસી ગાયાં તે જ આજે પ્રત્યક્ષ થઈ રહ્યાં હતાં. કવિ ને સુધારકની ભાવનાઓને આજે મૂર્તસ્વરૂપ મળી રહ્યું હતું.

સેના શહેરમાં ફરતીફરતી અને ઠેકાણેઠેકાણે સ્વાગત પામતી સવારા તરફથી આહ્વાની નીકળી. લોકો પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા, અક્ષત કુમકુમે વધાવતા. આદીનાં ફૂલે પણ વધાવતા હતા. માણસ માણસ સિવાય બીજું કંઈ જોવા જ નહોતું મળતું. કેકી વગેરે નાનાં બાળકોની પેઠે એકબીજાની આંગળીએ વળગીને આગળ આલ્થે જતા હતા.

સુરત જિલ્લામાં પકડાવાનું વાતાવરણ તો હળવું જ પડી ગયું હતું. છતાં ટોળામાં છૂપી પોલીસવાળા કંઈક કંઈક ફરતા હતા. ગાંધીજીની જય, સરદાર ને જવાહરના જયનાદથી વાતાવરણનો આહુયે આહુ ભરાઈ જતો હતો જ્યાં અનેક લોકોની એકસામટી ઇચ્છાશક્તિ પ્રગટી ઊઠે ત્યાં અગ્રેજ સત્તાના તે શા ભાર હતા? છત્રપતિ શિવાજીએ ત્રણ વાર સુરત લૂંટ્યું હતું, પણ આ મહાત્મા તો લોકોનાં હૃદય સદાને માટે લૂંટી રહ્યા હતા.

હેવટે સૌ કુરળ પર આવી ગયા. સુરતમાં તો મહાદેવભાઈ ને રાજગોપાલાચારી પણ આવી ગયા હતા. જે ઠેકાણે અંગ્રેજોએ હિંદમાં પહેલવહેલો ઠેકા ગોઠવ્યો તે જ સ્થાને તેમને વિદાય કરી દેવાની લડતની પ્રચંડ સભા ભરાઈ. તાપી જ પોતાના પાણી પર એમની હોડીઓ તરાવી લાવી હતી. પણ તેને ત્યારે ખચર નહોતી કે એ મૂઠીભર વેપારીઓ દેશને રંગદોળી નાખશે. પણ આજે તો તાપીએ પણ આઝાદી જંગમાં નામ લખાવી દીધું હતું. ગવારા ઉપર એણે પોતાના તંગો પછાડી પછાડીને આપુને પ્રેત્સાહિત કર્યા.

સુરતની સભામાં કંઈ નહીં તોયે પચાસ હજારની મેદની હતી. એ બધા કંઈ તમાસો જોવા નહોતા આવ્યા, પણ સૌના હૃદયમાં અને એટલું કરી છૂટવાની તમન્ના હતી. અહીંથી થોડે જ અંતરે અંગ્રેજોએ પહેલવહેલી સ્થાપેલી કાઠી હતી.

પ્રાર્થના આટોપ્યા પછી આપુ સભાસ્થાનમાં ગયા. તેમને આવતા જોઈ વ્યાકુળ થઈ મથેલી જનતા હર્ષધેલો થઈ ગઈ. પછો

૨૦૮ : સરિતાથી સાગર

બાપુએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું:

“ દરેક સભામાં લોકોનાં આવ્યા ને આવ્યા ઝુંકનાં ઝુંક જોઈ અને થાય છે કે સોને પ્રેરણા કરનાર ભગવાન આજે પ્રસન્ન થયા છે. અનેક દોષોથી ભરેલા મારા સૈનિકા સાથે હું તો દોષોનો ભંડાર છું, તેથી કોઈ પણ પ્રકારે હું આ સત્કારને પાત્ર નથી.

“ જે વસ્તુ સૌને પ્રિય છે તે મેળવવા માટે આ લોકો જઈ રહ્યા છે, અને હું માનું છું કે એ વસ્તુ મેળવવાની પ્રસન્નતાથી જ તમે આ સત્કાર કરી રહ્યા છો.

“ સાચે જ તમે પ્રેમને વશ થઈને જ અહીં આવ્યા છો. પરંતુ ઈષ્ટ વસ્તુ દુઃખ વગર મળતી નથી. આ મીઠાનો કર બાળકો તેમજ પરમ વિરક્ત સંન્યાસી પાસેથી પણ લેવામાં આવતો હોઈ ભારે અન્યાયપૂર્ણ છે. આ રાજ્યના નાશને માટે જ આ મીઠાનો કર નાખેલો છે ને ભગવાન જરૂર એનો નાશ કરી દેશે.

“ મેં બધા જ ધર્મગ્રંથ વાંચ્યા છે ને સાંભળ્યા છે. બધે ઠેકાણે એવું લખેલું છે કે ગરીબો અને સ્ત્રીઓ પાસેથી કર ન લેવાવો જોઈએ. જેવી રીતે યુદ્ધમાં બાળક અને સ્ત્રીઓનો વધ ન કરાવો જોઈએ, તે જ પ્રમાણે એ ત્રણેયને આ કરમાંથી મુક્ત રાખવાં ઘટે. પરંતુ આ રાજ્યમાં આ કર સૌની પાસેથી લેવામાં આવે છે તેથી એ કર આ રાજ્યના પુણ્યનો નાશક જ છે. ભગવાનની ઉપાસના કરનારે આ અન્યાયી રાજ્યની કદાપિ સેવા ન કરવી જોઈએ.

“અંગ્રેજ રાજ્યના નાશ માટે સત્યારસાંજ ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, એ સનાતન ધર્મ છે.”

પાછા બાપુએ વદલબાઈ યાદ આવ્યા. પોતાના પકડાયા પછી જ સરદાર પકડાશે એવો બાપુએ જાણ્યો હતો એટલે એમની ધરપકડ અને ગેરહાજરી એમને સતત સાહ્યા જ કરતી હતી.

કેકીએ નોંધ્યું :

“ વકાશે ને વિદ્યાર્થીઓએ શું કર્યું ? એમણે કચેરીઓ ને જાળાકોલેજો છોડી કે નહીં ? તમે મારું તકલીબાપણુ તો સાંભળ્યું હશે જ. ”

અહીં પાછું કેકીએ નરગીસ માટે ઉમેર્યું : “ મોટી સભાઓમાં જ્યારે બારે કાલાહલ મચ્યો હોય ત્યારે બહુ બાપણુ આપવાને બદલે ચુપચાપ તકલી જ કાંત્યા કરતા હતા. એનું નામ તકલીબાપણુ ! ”

“ એ જ હવે સૌનો ધર્મ થઈ પડવો જોઈએ. ખાદી પહેરશે તો કંઈ તમે નામાં નહીં કહેવાઓ અને કદાચ નામાં રહો તો પણ આ દુષ્ટ રાજ્યમાં કંઈ ખરાબ નહીં દેખાય. ”

પછી તેમણે બહેનો વિષે કહ્યું. જાંબુસરથી જ બહેનોનો પ્રશ્ન તેમના મનમાં ગૂંચાયા જ કરતો હતો, એટલે એમણે તેનીયે સ્પષ્ટતા કરવા માંડી :

“ બહેનો મારી આજ્ઞાને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે કે તમે રોજ નિયમિત કાંતવાનું વ્રત લો. સુરતની બહેનો દારૂડિયાઓને ત્યાં જઈ એમને એ વ્યસનમાંથી છોડાવવાની નમ્ર પ્રાર્થના કરે. ”

“ તમારાં વચન સાંભળી શરાબી ક્રોધ નહીં કરે, પણ લજવાઈ જશે અને દારૂ પીવો છોડી દેશે. ”

“ વળી હિંદુ ને મુસલમાનોએ ઝગડા ન કરવા જોઈએ. ”

અને પારસીઓ માટે આ પણ કહ્યું :

“ પારસી બાઈઓને મારી વિનંતી છે કે સ્વદેશ ને ધર્મને ખાતર તેઓ દારૂ ખરીદવાનું ને વેચવાનું છોડી દે. ”

બીજા પ્રેસ રિપોર્ટરે માફક કેકીએ પણ બાપણુની નોંધ ઉપર પ્રમાણે લઈ લીધી.

બાપુનું બાપણુ પૂરું થયું. લોકો વેરાવા લાગ્યા; ને બાપુ તથા સૈનિકો પોતાને ઉતારે ગયા.

૨૧૦ : સસ્તિથી સાગર

આ ટોળામાં ગાંધીધેલો એક અંધ કવિ હતો. એના હૃદય-
વેધક શબ્દોવાળાં ને મધુર ઢબે ગવાતાં ગીતોએ તો લોકહૃદયને
પરવશ કરી દીધું હતું. ટોપીવાળાનાં ટોળાં જે ગવારા ઉપર પહેલ-
વહેલાં ગિતર્યાં હતાં, ત્યાં બેસીને ફિલ્લના તાન સાથે એણે પેલું
પ્રસિદ્ધ ગીત લલકાર્યું:

“ટોપીવાળાનાં ટોળાં ગિતર્યાં;
ગિતરિયાં કાંઈ આથમણે ઓવાર રે.
પરદેશી ભૂખ્યાં ટોપીવાળાનાં ટોળાં ગિતર્યાં.”

આ કડીઓ શરૂ થતાં જ નદીએ કિનારે ગમેલી હોડીઓ
સાથે તરંગો પછાડી પછાડીને તાલ આપવા માંડ્યા.

પૂરી પનોતી બેઠી દેશની
અટારીએ કંઈ ભેરવના ભણકાર રે. પરદેશી૦
ઘેરઘેરે તે ધુવડ બોલિયા
રોવા લાગ્યાં કંઈ શ્વાન ને શિયાળ રે. પરદેશી૦
ધરતી રૂવે મેલી ધુમ્મકાં
અધર્મીના આનંદનો નહીં પાર રે. પરદેશી૦

આ કરુણરસની કાવ્યસરિતા જેમજેમ આગળ વધવા
લાગી, તેમતેમ શ્રોતાઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કડીએકડીએ વાતા-
વરણ ગંભીર થતું ગયું.

“આવ્યા ઓઢીને એવી કાંચળી
અંજાળખાયા નહીં અંતરના ભોરિંગ રે. પરદેશી૦

ગાયક કવિએ અંગ્રેજ રાજ્યના જુલમની વીતકવાર્તા કહી
સાંભળનારાઓને હયમઆવી મૂક્યા. ને પછી એમાંથી તારનખર

ક્રમાવતારની વાત માંડી :

“એવે આવ્યા ગાંધીજી મોખરે,
યુગયુગની ઉડાડી દીધી જીંઘ રે. પરદેશી
દેશતથા એ સાથે દીકરો,
કર્મવીર કસ્તૂરભાના કંથ રે. પરદેશી”

આ શબ્દો સાંભળતાં જ :

“મહાત્મા ગાંધીજીનો જય” ના નાદથી ગવારાનું દિગંત ગાજી
છાક્યું તે છેવટે ગીત પૂરું કરતાં અધકવિ હાંસે પ્રચંડ નાદે
આગાહી કરી :

“પાયા ડગમગિયા એના રાજના,
ઠાણતાં એનાં સિંહાસન દેખાય રે. પરદેશી”

લોકો વેરાતા હતા પણ પાછા ટોળે મળતા હતા અને અનેક
વાતો થતી.

“કકી ! ‘આ ટોપીવાળાનાં ટોળાં’ એ ગીત માટે તો આ
કવિને એ વર્ષની સખત ટીપ મળી હતી.” ગજુએ ચોક્કસ તરફ
ચાલતાં ચાલતાં કહ્યું.

“અને મળે ત્રી ખરી જ ને ! હૃદય હયમચાવી મૂકે એવું
જ છે.” કકીએ કહ્યું.

અને એવું જ એમનું—

‘હો નાથ કહોજી કોલ પ્રમાણે અવતરશે ક્યારે,
મહાત્મા મોહનની વારે’. હો નાથ”

ગીત પણ લોકોને ડોલાવી દે છે.

“આજની આખાએ ગુજરાતમાંથી આવેલી મહેતોની સભામાં
તો ખુરશીદમહેન જીતી જ ગયાં અને તેનો જ પડથો આપુએ જાહેર
સભામાં પાડ્યો.” કકીએ કહ્યું.

૨૧૨ : અસ્તિત્વની સાગર

તેઓ આજે એક મિત્રને ત્યાં ગોપીપરામાં સુવાના હતા અને પ્રભાતે તો પાછું આગળ ચાલવાનું જ હતું, એટલે તેઓ જનસમૂહની વાતો, અટકળો ને ગપ્પાં સાંભળવા રાજમાર્ગ ઉપર રોકાયા નહીં.

આપુએ તો કાર્યકરો સાથે વાતોચીતો આટોપી શાંતિથી નિદ્રાદેવીને ખોળે માથું મૂકી દીધું હતું, પણ બહાર તો જનમેદની કેમેય કરી ઊંઘતી જ નહોતી. તેનાં હૈયાં તો જાણે કહેતાં હતાં:

“ભાવિએ મીટ માંડીને જોઈ’તી તમ વાટડી,
આજે એને મુખે કેવી રેખા આનંદની ઝરી.

x   x   x   x

હસાવ્યાં જત ને ભાવિ, હસાવો વર્તમાનને,
પઢાવો પ્રેમના મંત્રો, ઘેલી માનવજાતને.

[ઉમાશંકર]

૨૪. ૧૦, ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ

“ Freedom's battle once begun,
Bequeathed from bleeding Sire to Son,
Though vanquished oft, is ever won. ” x
[Byron]

ટેમ્સ નદી ઉપર વેસ્ટ અન્ડમાં પાર્લામેન્ટનાં મકાનોની આજુબીજી એક ગલીમાં ૧૦, ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ નામનું એક નાનકડું મકાન આવેલું છે. વેસ્ટમિનસ્ટર ઓબી તથા એની પડોશનાં બીજાં ભવ્ય મકાનોને મુકાબલે તો આ એક ઠીંગુજીજી મકાન લાગે છે. છતાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું નાંચર એકનું મકાન તો એ છે. તે એનું હૃદય છે. એ સ્થિતિના વડાપ્રધાનને રહેવા માટે સોંપવામાં આવે છે. પ્રધાન મંડળની બેઠકો, મહત્વની મંત્રણાઓ, દુનિયાના અનેક જીવોનાં ભાગ્ય ઘડતા નિર્ણયો આ ૧૦, ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ નામના ગોઝારા મકાનમાં ભેવામાં આવે છે.

એ મકાને જે પ્રપંચો થતા જોયા તે સાંભળ્યા હશે એટલા આજસુધીમાં જાગ્યે જ જગતના અન્ય કોઈ મકાને જોયા હશે !

“ એક વખત શરૂ થઈ ચૂકેલો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ લોહીની ગળતો પિતા પુત્રને સોંપતો જાય છે; એમાં અનેકવાર નિરાશાઓ આવી જતી હોવા છતાં જ્યારે યુદ્ધ જિતાર્થે જાય ત્યારે જ એ શમી શકે છે.” [બાયરન]

૨૧૪ : સરિતાથી સાગર

એક કરોડની વસ્તીનું લંડન ! યુરોપમાં રોમન સામ્રાજ્યની જહોનલાલીમાં રોમે જે વૈભવ નિહાળ્યો તેના કરતાં અનેકધણો જગતના આ પહેલા નંબરના શહેરે જોયો. અનેક કાળાધોળાં કરીને એણે જગતને ખૂણેખૂણેથી દોલત આણી ભેગી કરી હતી. એ સામ્રાજ્યનું પાપ હવે છલકાઈ ચૂક્યું હોઈ એનો નાશ કરનાર જન્મી ચૂક્યો હતો.

એ સામ્રાજ્યને ખચાવવા માટે ૧૦, ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટના ગોઝારા મકાનમાં બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના મોવડીઓ એકઠા થયા હતા.

એક મોટા લંબચોરસ ટેબલની સામે તેઓ બેઠા હતા.

વડાપ્રધાન મંક્રોનલ વિચારનિમગ્ન હતો. એની બાજુમાં લોર્ડ પારમૂર અને લોર્ડ સેંક્રી બેઠા હતા. ટોમસ જહોનસન અને આર્થર હેન્ડરસન કંઈક બહુ જ ધીરથી ગુફ્તગો કરી રહ્યા હતા. થોમસ જેમ્સ, લોર્ડ પાસફિલ્ડ અને વેન્નવુડ બેન સામેની બાજુએ બેઠા હતા અને યુદ્ધપ્રધાન ટોમસ શોની બાજુમાં જહોન સાર્થમનની સવારી બિરાજમાન હતી. પૂર્વ દિશાની ઓળમાં હિંદથી આવેલા નાણામંત્રી જ્યોર્જ સુસ્ટર અને ગૃહમંત્રી જેમ્સ કેરાર બેઠા હતા.

“ જે સુરત આગળ આપણી સત્તાનું ખાતમુહૂર્ત ક્યું તેનો ચકાવો તો એ ગાંધી વટાવી ગયો. અસો ઠોસ પૂરા થયા. એ આગળ વધે એનું તો કંઈ નહીં, પણ આખો ભારત દેશ ખળભળી ઊઠ્યો છે, અને સારાયે જગત ઉપર એની અસર થઈ છે. શું કરવું તે તો આ સમસ્ત પ્રધાનમંડળ ઠેરવે; મૂંઝવણ કંઈ ઓછી નથી ! ” બીચારા ગભરાયેલા વેન્નવુડ બેને કહ્યું. એ ભારતમંત્રી હતા.

“ સર જેમ્સ કેરાર ત્યાંની માહિતી વિષે શું કહેવા માગે છે ? ” રામસે મંક્રોનલે પૂછ્યું.

“દેશ ખળભળી ઊઠ્યો છે. અમે યોગરદમ છૂપી પોલિસો ગોઠવી છે. બધે ઠોકણે પોલિસો ને લશ્કર ગોઠવી દેવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી છે. લોકોના હાથમાં મીઠું ન જાય તે માટે બને ત્યાંથી તેનો નાશ અત્યારથી જ કરવા માંડ્યો છે, કંઈક પકડવાયે માંડ્યા ને પીટવાયે માંડ્યા છે, પણ હિંદમાં અત્યારે જે જાગૃત આવેલી છે તેમાં વિક્ષેપ નાખતાં તો ઠેરઠેર જલિયાનવાલા કરવા પડે. અમે અત્યારથીયે કેટલાક માણસોને પકડવા માંડ્યા છે, પણ એ ગાંધીને પકડવો તે સહેલ નથી. મારું કે ખુદ ના. વાઈસરોયનું પણ ગળું નથી. એટલે છેવટનો નિર્ણય તો ના. વડાપ્રધાન ને પ્રધાનમંડળ પાસેથી લેવાનો રહ્યો.” ફેરારે કહ્યું.

“આપણી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થિતિ આજે ભયજનક છે. જર્મની કે રશિયા આપણી સામે ક્યારે પેંતરા માંડે તેનો ભરોસો નહીં ને તે પારિસ્થિતિમાં એક પણ સૈનિક, ગોળી કે હાથગોળાનો દુરુપયોગ કરવો પાલવે નહીં; ને વળી હિંદ જેવા દેશને આપણે સામે જોભો રાખવો એ પણ એયસ્કર નહીં.” યુદ્ધમંત્રીએ લાલજતી ધરી.

“ત્યારે શું કરીશું ? સર જ્હોન ?” સાર્ધમન કમીશન લઈને હિંદમાં ઠાલી ફેરફાર કરી પાછા આવેલા સાર્ધમનને વડાપ્રધાને પૂછ્યું.

“સુધારા તો વહેવામાં વહેલી તકે આપ્યા વગર છૂટકો જ નથી. ગોળમેજી તો ભરતી જ. ગાંધી વગર ઘણા આવશે. ત્યાં મારા હેવાલ પ્રમાણે ચક્રવ્યૂહ ગોઠવીશું.” પેલાએ જણાવ્યું.

“બધા આવશે તે તો બધા ઠોળિયા. એ ગાંધી વગર બધું ફૂસ. કેમ સર જ્હોન, તમે બૂલી ગયા ‘ગો મેક ! ગો મેક !’. તમારી તે જુઝાનીઓ આપનારા તો હજીયે ધરમાંથી બહાર નથી નીકળી શક્યા, એવા શરમાય છે ! એ બધું ટોળું આવશે પણ ગાંધી નહીં આવે તો લોકો નહીં માને !” હિંદના નાણામંત્રી સુસ્ટરે સીધી ને સીધી ખરેખરી રીત સમજાવી દીધી.

૨૧૬ : સરિતાથી સાગર

“ત્યારે તો હિંદ એટલે ગાંધી ને ગાંધી એટલે હિંદ એમ ને ?” લોડ* સેઠીએ પૂછ્યું. કારણ કે ગોળમેજીના ગરબાના દાળ એમને મોઢવવાના હતા.

“હા, જી એમ જ એમ. એ આજે પરિસ્થિતિ છે.” એણે કહ્યું.

“અને એમ ન હોત તો અમે એ ડોસાને સાગરમતીમાં જ ઝાપી લીધો હોત.”

આ બધી વાતો સાંભળી સાંભળીને મેકડોનલ્ડની મૂંઝવણ વધતી હતી. એક કાળે એ હિંદનો પ્રિય મિત્ર હતો. હિંદને વિના વિલંબે સ્વતંત્રતા આપી દેવી જોઈએ એમ એણે જ પ્રતિપાદન કર્યું હતું; એટલે એના મન ને હૃદય વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું.

“હિંદ શાથી સંતોષાય એમ લાગે છે ? સર કેરાર !” એણે ઉદ્ધેષ લાવવા મથતાં પૂછ્યું. “કાઈ પણ રીતે આ મીઠાની લડત બંધ કરી એ ગાંધીને અહીં લાવી શકાય એવો ઉપાય તમને સૂજ્યો છે ખરો ?” તેણે ઉમેર્યું.

“મહાસભાનો ઠરાવ તો પૂર્ણ સ્વરાજનો. જવાહર એના શબ્દોના પણ આગ્રહી. પણ પેલો ડોસો શબ્દ જોડે ન લડે. એ તો કુમિનિયન સ્ટેટસ પણ લઈ લે.” કેરારે કહ્યું.

“પણ એ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ આપવું એ આપણી સરકારનું જ્યેય છે, એવું તો આપણે મોંઠેયુ-એન્સફર્ડ સુધારા આપતી વખતે બોલી ગયા છીએ ને ?” કુમિનિયન મંત્રી વચ્ચે બોલ્યો.

“અને ૧૯૨૯માં સાઈમન કમીશન નીમતી વખતે લોડ* અર્વિને હિંદમાં એ જ ઘોષણા કરી હતી.” x કેરારે ઉત્તર આપ્યો.

x “It is implicit in the declaration of 1917 that the natural issue of India's constitutional progress, as there contemplated is the attainment of Dominion Status.”

“ ગાંધીએ લોર્ડ અર્વિન પર પેલા રેઝોનલ : દારા વિષ્ટિ-
પત્ર મોકલ્યો, તેમાં જે અગિયાર મુદ્દા એણે ચીંધ્યા છે, તેમાંથી
કંઈ માર્ગ નીકળે એમ છે ખરો ? ” મેકડોનલ્ડે પૂછ્યું. એ પુછાયું
હતું સુસ્ટરને જ, એટલે જરા વિચાર કરી એણે કહ્યું.

“ આપે ને કૅમિનેટે એ મુદ્દા જરૂર વિચારી જોયા હશે જ.
અને અમારી પાસે આવતાં અમે ભારતમંત્રી મિ. વેન્ગુડ એનની સલાહ
લઈ ને જ તે અમાન્ય કર્યા છે. એમાંનો મીકાનો કર નાબુદ કરવાની,
હાજીના ખરડા સંબંધીની અને હથિયારની છૂટી ને બધા રાજદ્વારી
કેદીઓની મુક્તિ, એ શરતો તો હમણાં સ્વીકારી લઈએ; પણ બાકી
આઠ, સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ, દૂંડિયામણના રૂપિયાના સોળ પેન્સ, મહેસલ
અડધું કરવું, લશ્કરી ખર્ચ અડધા કરીને ય પાછો ઘટાડતા જવો, પરદેશી
કાપડ પર ભારે જકાત, ગુપ્તચર ખાતાને તાળું મારવું: એ કરીએ
એટલે થઈ ચૂક્યું; એક દિવસ પણ હિંદનો વહીવટ ન થઈ શકે. ”
સર સુસ્ટરે કહ્યું.

“ અને આટલું માનીએ ત્યારે તો એ ગોળમેળમાં આવવાનો
વિચાર કરે એમને ? ” સાઈમને વચ્ચે પૂછ્યું.

“ હા, અને તેય ‘ મત અને માગણી રજૂ કરવાની સંપૂર્ણ
છૂટ હશે તેવી કોઈ પણ પરિષદમાં મહાસભા ખરા દિલથી
ભાગ લેશે, ’ એવું એ ગાંધીનું નિવેદન છે. ” સુસ્ટરે કહ્યું.

“ આ તો લાહોરના પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રસ્તાવના થઈ ! ”
લોર્ડ સેંકા બોલ્યા.

રામસે બહુ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારી રહ્યો હતો. હજુ તો
૧૯૨૯માં જ મજૂર સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી હતી. અને તે પણ
ખિચારી બીતી બીતી ચાલતી હતી. કારણ કે પાર્લામેન્ટના ૬૧૫
સભ્યોમાં માત્ર ૨૮૭ તેના હતા, ૨૬૦ ટોરીઓના હતા, ૫૯
લિબરલો હતા અને ૯ સ્વતંત્ર હતા. એટલે સામા ત્રણે પક્ષો

૨૧૮ : સસ્તિાથી સાગર

એકસંપ કરે તો આ મળૂર પક્ષનું પક્ષુ' જીએ આવી નય એમ હતું. એટલે હિંદના પ્રશ્નો સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરતાં મેકડોનલ્ડનાં મનશ્ચક્ષુ સામે એક બાળુ બાલકવિન ને બીજી બાળુ ચર્ચિલ આખો કાઢીને જીભેલા દેખાતા હતા, ને પોતાનું આસન ડોલડોલા થતું લાગતું હતું. વળી આ રાત્રે કમશઃ એવી પરિસ્થિતિમાંથી વડાપ્રધાનના સર્વોત્કૃષ્ટપદે દેવવશાત આવી ગયેલો કે એનામાં લઘુપ્રતી કામ કરી હતી. અને એ જ કારણે આજસુધીના ઇંગ્લંડના બધા જ વડાપ્રધાનોમાં એ બિચારો રાત્રે દુઃખી પાત્ર નીવડ્યો.

બધું સાંભળ્યા પછી એણે કહ્યું:

“ ધીરજથી ચાલવું પડશે. ગોળમેજી તો ભરવાની જ. અને ત્યાં સુધી ગાંધીને પકડવા તૈયારી બધી કરી રાખજો. પણ આપણી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને પણ જોજો. ” એને એમ કહેવાનું મન તો થઈ આવ્યું કે: “ આપણા પક્ષની હાલત પણ જોવી રહી. પણ જોન સાયમન ને સુસ્ટર-ક્રેસરની બેલડીને જોઈ એ અટકી ગયો.

“ અમારે હિંદમાં શું કરવું ? ”

“ હમણાં તો ખૂબ બારીકાઈથી જોવા કરવું. ” મેકડોનલ્ડે કંઈક બ્યગ સ્વરે કહ્યું.

“ પણ ગાંધીને લોધામાંથી ઉપાડ્યા વિના છૂટકો જ ન થાય તો ? ” ફેરારે પોતાને માથેથી જવાબદારી ઉતારી નાખવાના મિષે પૂછી જોયું.

“ તો શું કરવું, મિ. કિલ્સ ? ” વડાપ્રધાને ઇંગ્લંડના મુલ-મંત્રીને પૂછ્યું.

“ શહેનશાહનો મહેમાન બનાવી દેવો ને એની પેલી જૂની ગાદિયણુ ધરવાડાની ઘરમ છે ત્યાં મોકલી દેવો. ” એણે કહ્યું. ને

ચોતાના ખાનગી મંત્રી પાસે એક પુસ્તક મંગાવી તેમાં જરાક નજર ફેરવ્યા પછી સર જેમ્સ ફેરારને કહ્યું : “ ૧૮૨૭ ના રેગ્યુલેશન એકટ પ્રમાણે એને પકડી લેજો.”

પછી ફેરાર લોર્ડ અર્વિનની વૃત્તિ જાણતો હતો અને તેનેય અને તો એ પકડવાની ગોઝારી જવાબદારીનું કલંક માથે લગાડવું નહોતું, એટલે એણે વેજવૂડ એનને કહ્યું : “ તો તો પછી પ્રધાન-મંડળ જ મુંઝવેના ગવર્નરને અત્યારથી જ એ ખાખતનો એક ખાનગી ખરડો ઘડી આપે તો ? ”

“ હા, એ વધુ સારું થશે. ” મુસ્ટરે ટાપશી પૂરી.

તે પછી વેજવૂડ એને એક કાચો ખરડો ઘડી સંભળાવ્યો : “ કેમકે સારા અને પૂરતાં કારણોને લીધે મંત્રી સહવર્તમાન સૂચાએ ૧૮૨૭ ના પચીસમા નિયમથી તેને મળેલી સત્તા નીચે નિશ્ચય કર્યો છે, કે મિ. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને સરકારની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી યરવડા મધ્યસ્થ કારાગૃહમાં ફેર રાખવા. એટલે આથી તેમને આજ્ઞા છે, કે તમે ઉક્ત મિ. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને હાથ કરો, અને તેને જેમ અને તેમ યરવડા મધ્યસ્થ કારાગૃહના ઉપરી પાસે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરો. ”†

† Whereas the Governor-in-Council, for good and sufficient reasons, has under the powers vested in him by Regulation XXV resolved that Mr. Mohandas Karamchand Gandhi restraint in the Yerewda Central Prison during the pleasure of Government, you are hereby directed to secure the said Mr. Mohandas Karamchand Gandhi, and arrange to forward him as soon as possible to the Superintendent of the Yerawda Central Prison.

તે પછી પ્રધાનમંડળ ઊઠ્યું. મોડી રાત થઈ ગઈ હતી. મેકડોનલ્ડના મોં પર કંઈક ગમગીની હતી અને સાથેસાથે ગંભીરતા હતી.

“ જોજો હો, બહુ જ કુનેહથી કામ લેજો. જો એ ગાંધી છેલ્લે પાટલે જશે તો આપણો આશો નથી. જોળમેજી કોઈ પણ રીતે ભરવી છે ને હિંદના પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવો છે. મિત્ર હિંદ જ આપણા દેશને લાભકર્તા છે.” એણે સુસ્ટર ને ફેરારને બાજુ પર બોલાવી કહ્યું.

તેઓ બન્ને આ બાપડા વડાપ્રધાનને ઓળખતા હતા એટલે કહ્યું: “ હા, જી, હા.”

આમ આ મૂંઝાયેલી બ્રિટિશ કેબિનેટ પેલા ગોઝારા ૧૦, ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટમાંથી બહાર આવી. લંડન ખીચડીના દાળચોખા માફક અડધું જનજનું ને અડધું જીંઘતું હતું. ટેઈમ્સ બધો તમાશો જોતીજોતી રિથતપ્રગ્ન હતી; ને વેસ્ટમિન્સ્ટરના મિનારા પેલા પ્રધાનમંડળની માફક જ વિચારમગ્ન થઈ બેસા હતા.

“ હિંદમાંથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો નાશ કરવા અવતરેલો ગાંધી! ડાણુ એ ગાંધી! કેવો એ ગાંધી! ”

સામસામે મળનારી આંખો એકબીજાને પૂછતી હતી, ને ભારત-વર્ષનો કુકળી ઊઠેલો આત્મા હવાના પરમાણુ થે પરમાણુમાંથી આકાશમાં અવાજ ફેલાવી રહ્યો હતો!

“ ગાંધીનો અવતાર હિંદમાંથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને દૂર કરવા માટે થઈ ચૂક્યો છે.” અને એ ભેગા થઈને વેરાતા પ્રધાનોનો અંતર્યામી તો આ પ્રકરણને મથાળે આપેલી કડીઓ જ ગૂંછ રહ્યો હતો.

૨૫. ‘ તારી ફતેહ થજે ! ’

“ પગમાં પુણ્યનું જોમ, ઉરે માનવતા વસી,
ધૈર્યદંડે તનુ ધારી જો, કેવો જય છે ધસી. ”

—(કમારાંકર)

પુધવારે સવારે સુરતની વિદાય લેવાનો વખત આવી ગયો. જે લગ્નતાથી સુરતે સ્વાગત કર્યું હતું એવી જ શાનદાર રીતે એણે વિદાય પણ આપી. રટેશન ઉપરના ચોમાન આગળ થઈ ઉધના ઉપર થઈ જવાનું હતું. ડિંગોલી છએક માઈલ હતું. રસ્તાની બન્ને બાજુએ લોકોની ઠડ જમી હતી. રાજકુમાર રામચંદ્રને વિદાય આપવા માટે અયોધ્યા બિલટયું હોય એવો દેખાવ હતો. ગઈ કાલે હર્ષ હતો, આજે કંઈક વિષાદ હતો. જયનાદો ને ધૂનો તો એવડા જોરથી બોલાતાં હતાં; પણ તોરણો કરમાઈ ગયાં હતાં—પુખ્તો વિલાઈ ગયાં હતાં.

આપુ તો નવા દિવસની નવી તાઝગી ભરી ડિંગોલી તરફ ચાલવા લાગ્યા. શોકસાગરમાં ડૂબેલું સુરત પાછળ રહી ગયું ને પ્રજાતના સૂર્યની માફક આનંદના રશ્મિઓ વેરતા ગાંધીજી, એમની પાછળ સેના ને સંઘમાં અવિરત રીતે આદ્યા આવતા લોકો આગળ ચાલવા લાગ્યાં. પણ રસ્તો તો માણસોથી ઉભરાતો જ હતો. જેણે જેણે એમના આગમનની વાત જાણી તે દૂરદૂરથી જોવા માટે દોડી આવ્યું હતું. રેલવે લાઈન પણ બહુ દૂર નહોતી.

૨૨૨ : સરિતાધી સાગર

રસ્તા ઉપર તાક ને ખજૂરાં વીંઝણો હાળી રહ્યાં હતાં. નમણી દૃષ્ટિએ ચાલતા આપુ એ ખજૂરાંના અનિષ્ટ પર વિચાર કરી રહ્યા હતા. આપુ થાકતા ત્યારે એ જીવાન સૈનિકોને ખભે ટેકા મૂકી ચાલે. રસ્તામાં વાતો કરે ને કાર્મિક વાર તો અટકાવ્ય પણ કરે.

સુરત જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓને જ હવાલે આપુ હતા. તેઓ પણ સઘની સાથે જ હતા. આમ, આપુ ને સેના ઉપરાંત એક જંગમ મેળો પણ ચાલ્યા જ કરતો હતો. સુરતથી સુમંગળપ્રસાદજી તથા માંદા પડેલા બીજા સૈનિકો પણ જોડાઈ ગયા હતા. વધુમાં બહેનોનું મંડળ પણ જામનું જતું હતું. વાટમાં ફોની વાડીઓએ આવતી અને લાંબેલાં સુધી પથરાયેલાં કપાસનાં ખેતરો આખને ઠારતા હતા. હજુ સુરત શહેરની બારે અસર નીચે જીવતા પ્રદેશમાંથી જ રસ્તો પસાર થઈ રહ્યો હતો.

આટલાં બધાં માણસોને જોઈ કેકીની આંખ તો ધરાઈ જ ગયેલી, એટલે એ ધીરેધીરે ગળુગળુવા લાગ્યો:

“ Rise like lions after slumber
In unvanquished number—
shake your chains to earth like dew
which in sleep has fallen on you
you are many, they are few ”†

વાત તો સાચી છે. કેવળ સંખ્યાબળમાં તો આપણે એટલા બધા છીએ કે શરમાવું પડે; પણ ન્યાં ઘેટાં જ. સિંહ તો માત્ર પેલો ચાલે. ” કેકીના મોંમાંથી નીકળતી આ અંગ્રેજી લીટીએ સાબળતાં એક દૂરતી જીવાનડો બાળુમાં ચાલતો હતો, તેણે કહ્યું.

† “ બધાંથી બહાનું જ સિંહગર્જના કરીને હે અસંખ્ય માણસો ! બિલ્લખ માટે બેઠો. બંધમાં તમારા પર પડેલા ગાંઠનિંદુ પેટે તમારા બધાને નીચાંકો પૃથ્વી પર પછાડી દો. તમે તો અનેક છો; એ તો થોડાં જ છે. ”

“ તમે શું કામ કરો છો બાઈ ? ” કેદીએ પૂછ્યું.

“ બચવાનું. ”

“ તમારું કેમ ? ” એણે ફરી પૂછ્યું.

“ કેમ વળી, બુકાવવાનું જ ! ” પેલા હરતીએ ઉતર આપ્યો.

હવે લોકોની બોલીમાં ઓલપાક તાલુકા કરતાં પણ કંઈક ફેર પડેલો દેખાતો હતો. કછોટો મારેલી ને એક ઢીંચણ પરનું લૂગડું બીજા ઢીંચણ કરતા સહેજ ઊંચું એવા પહેરવેશવાળા મામડાની બહેનો મીઠી આંખે આ બધું દ્રશ્ય જોઈ રહી હતી. સવારની મિઠાશમાં રસતો જલદી કપાઈ ગયો. વસંત હવે જલદી ખજૂરા ને તાકનાં પાનામાં આંખ ઠારે એવી લીલાશ પૂરી, કુદરતી બગીચો રચતી હતી. પણ એ વૃક્ષોને ધીરેથી એમ પણ કહી દેતી:

“ હવે તાડી બનાવવાનું છોડી દેજો હોં કે ! ”

ડિંડોલી ગામ સામેયે આવ્યું હતું.

“ હાક પડી વીર નર જાગજો રે, બની બહાદુર આ વાર
ધરી શસ્ત્ર અસહકાર, રણનાં રણશિંગાં વાજિયાં.

સાબરમતીથી સૈન્ય નીસર્યું રે, બન્યા ગાંધી સરદાર; રણુ”

કુંકુમતિલક, અક્ષત, નાળિયેર એ તો વધાવાનાં મંગળ ચિહ્નો. પછી જ્યાં સુતરનો હાર ગાંધીજીની ગ્રીવામાં પડે તે વખતે એ એ હાથ જોડીને નમન કરે. એ બધાં દ્રશ્યો સાથે જ વિરલ હતાં. લોકોનાં દિલ તો બોલી ઊઠ્યાં:

“ પ્રભુજી પધાર્યા પગુણા રે. ”

ડિંડોલી ગામ કંઈ સુરત જેવું મોટું તો ઓછું જ, છતાં એણે હૃદયના ઊંડા ઉમળકાથી સ્વાગત ને સરભરા કરી. એ આજે કૃતકૃત્યતા અનુભવતું હતું. વળી બહારનાં અનેક માણસો, ને કાર્ય-કર્તાઓનાં પણ તેણે દર્શન કર્યાં. ગણુએ હર્ષધેલા ચર્ચ મચેલા ડિંડોલીને જોઈ ફરી એક વાર કેદી ને આચાર્યને કહ્યું.

૨૨૪ : સરિતાથી સાગર

“ પાછલાં મામો કેવાં વિષાદમગ્ન ને પાછાં અધિકારમય થઈ ગયાં હશે ! અને આ નવાંનવાં મામો ગાંધીદર્શનથી કેવાં પ્રકાશિત થઈ જાય છે ! ” પેલા બન્ને જણ મૂક રહ્યા. ને એ જ દૃષ્ટિએ તેઓ સઘળું દૃશ્ય નિહાળવામાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા. આપુને જે કંઈ કહેવાનું હતું તે તો તેઓ રસ્તામાં અંતર ઠાલવી ઠાલવીને કહી ગયા હતા. છતાં એની એ વાત દરેક ગામમાં સ્થિતિ પ્રમાણે બદલીબદલીને કહેતા. મુખી, મતાદાર ને રાવણિયાનાં રાજનામાં અહીં ડિંગાલીમાં પડી ચૂક્યાં હતાં. ડિંગાલીમાં ભોજન, આરામ, સલા વગેરે થઈ ગયા પછી સંઘ વાંઝ તરફ આવ્યો.

હવે કલ્યાણજીભાઈની આંખોમાં કંઈક નવું જ તેજ ચમકતું હતું.

“ વાંઝ એ તો કલ્યાણજીભાઈનું, ” પેલા સુરતી નવજીવાને જ કહ્યું. “ પ્રભો ! જેવું હતું તેવું ફરી ભારત બનાવી દે ! ” વર્ષોથી એ સ્વપ્ન સેવતા એ ફકીરને પોતાના જ વતનમાં પધારણા આપુને જોઈ પારાવાર હર્ષ થયો. વર્ષોથી સુરત જલ્લામાં એકધારી લોકસેવા કરી રહેલા કલ્યાણજીભાઈ વાંઝના વતની, ગાંધીજીના પરમ ભક્ત ! સ્વરાજપ્રાપ્તિ ને લોકસેવા એ જ એમની ધૂન, એટલે પોતાને આંખણે એ યુગપુરુષને પધારતા જોઈ તેમના હૃલનો હર્ષ ન માય એ સ્વાભાવિક છે.

વાંઝે ભાવભીનો સત્કાર કર્યો. ચોર્યાશી તાલુકામાં તો કલ્યાણજીભાઈ ને મીઠું બહેન આપુના વોડંશ હતા. આપુનો હવાલો એમના હાથમાં હતો, અને એમની ભક્તિ પણ કેવી ! ખુલ્લી સભામાં આપુને તાપ ન લાગે તે માટે તે ખડે પગે છત્રી લઈને બેસા રહેતા. સંઘ વાંઝ આવ્યો ત્યારે અંધારું તો થઈ જ ગયું હતું.

અહીં કલ્યાણજીભાઈના ભાઈ મકનજીભાઈને એક નવો તુકો સૂંચ્યો. ખત્તીઓ તો ગઈ જ હતી, ફાનસથી કામ ચાલતું હતું, પણ તેમણે પોતાના ગામથી મશાલોનો ઉપયોગ પહેલવહેલો શરૂ કર્યો. એમાં તો

‘તાપી ક્ષેત્રે મળે’ : ૨૨૫

આશ્વમેધનીયે જરૂર ન પડે. અને હામલાનની લીલાનાં જેમ નરસિંહ મહેતાએ દીવેટિયા બની દર્શન કર્યાં હતાં, એમ આ દેવતાની કૃપાના બાળે બાળે ને ત્રીજાં મીઠુબહેન દીવેટિયા બન્યાં.

વાંઝમાં રાજનામાં વગેરે તો પત્ની જ ગયાં હતાં, એટલે સભામાં પાછું એમણે લડતનું રહસ્ય સમજાવવા માંડ્યું.

બુધવારની રાત વાંઝમાં પસાર થઈ ગઈ.

પ્રાર્થના, નારતો વગેરેથી પરવારી બાપુએ ગુજરાતના એક અનન્ય સેવકના ગામની વિદાય લીધી. ગામલોકો ભાગોળ સુધી વળાવવા ગયા, અને અહીં પછી સંઘ ધામણને પાંચે પળ્યો. સૂરત જિલ્લામાં તાપી છોડ્યા પછી મિંઢોળા નદી આવે છે. એણે પણ મુગાવતારના સ્વાગતની તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી; પરંતુ બન્યું હતું એવું કે એના હૃદયમાં આનંદનો ઊભરો એટલો બધો આવી ગયો હતો કે શું કરવું ને શું નહીં તેની એને સમજ જ ન પડે. મિંઢોળાને ઉત્તર તરફે કપલેશા ગામ આવેલું છે. એ ગામે ઉમળકાથી સ્વાગત કર્યું. બાપુ ને સેના તથા સંઘ કિનારે આવી ઊભાં ત્યારે તો નદીમાં ભરતી સારી પેઠે ચડી હતી. આમ તો આ બહુ સહેલાઈથી પાર કરી શકાય એવી નહી, પણ ભરતી એટલે શું કરવું! પણ કપલેશાના રહેવાસીઓને એક ઉપાય મળ્યો. ત્યાંના મુસલમાનો ને હિંદુઓ ગામમાં જઈને પોતાનાં ગાડાં લઈ આવ્યા ને નદીમાં ગાડાંને ખુલ્લ બનાવી દીધો ને સૌ તે ઉપર ચઢી ભિતરવા લાગ્યાં. મિંઢોળાએ એ પુલ ઉપર જ બાપુના ચરણરૂપશ્ચંદ્રી ધન્યતા અનુભવી. આજનું આ દૃશ્ય વિરલ હતું. હિંદુ-મુસલમાનોની એકતા સહેજે સંધાઈ ગઈ હતી.

“લંકાનો સેતુબંધ વાનરોએ આમ જ તડકાબંધ બાંધી દીધો હશે.”

ગાડાં પર ચાલતાં ચાલતાં શબ્દ બોલ્યો. તેઓ યોગરદમ આંખ

૨૨૬ : સસ્તિાથી સાગર

ફેરવતા સવારના ખુશનુમા દશ્યને પીતા આમળ આલતા હતાં. તેમની પાછળપાછળ મીઠુબહેન ને સરોબિની દેવી આંગળીએ વળગીને ચાલી રહ્યાં હતાં.

મિઠોળાને દક્ષિણ તીરેથી ગાયકવાડી હદ શરૂ થતી હતી. મિઠોળા હસતી હસતી વિદાય આપી રહી હતી. સામે કિનારે સ્વાગત કરવા અનેક લોકો ઊભા હતા. બંને કિનારે ઊભેલો લોક-સમુદાય, નદીનો ગાઠનો પુલ ઓળંગતા લોકો—એ બધું દશ્ય વળી એર જ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરતું હતું.

આમ રાજ ને રાજ બારચૌદ માર્છલ કાપતાંકાપતાં, નદીઓ ઓળંગતાંઓળંગતાં, વિસામા કરતાંકરતાં ને લડતનાં મોજાને સમસ્ત ભારતમાં વહેતાં કરતાંકરતાં ત્રીજી એપ્રિલ તો થઈ ગઈ હતી. છાપાના સમાચારો ખૂબ ઉત્સાહવર્ધક હતા. લોકોએ લડાઈની ભારે તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. મહાસભાની મધ્યસ્થ કચેરી એ બધા પર આંખ માંડી રહી હતી. પં. મોતીલાલજીએ બંબુસરમાં જ સ્વરાજ-બુવન દેશને અપેક્ષા કરી ઘોષણા કરી દીધી હતી, અને એમનું આખું કુટુંબ ‘નમકકા કાયદા તોડ દેગે’ને માટે તૈયાર થઈ ગયું હતું. આજો દેશ છઠ્ઠી એપ્રિલના સવારની વાટ જોઈ રહ્યો હતો, અને દાંડીયાત્રા પર જ સૌનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયેલું હતું. એ દાંડીયાત્રા ત્રીજીને સવારે ધામણ ગામમાં આવીને ઊભી રહી.

ધામણ ગામમાં જે મોટી સભા થઈ તેમાં ત્રીજો ભાગ તો બહેનોનો હતો. છેક ઉમરાછીથી બહેનોએ બાપુનો કેડો પકડ્યો હતો. આ ઐતિહાસિક લડતમાં તેમને પણ પોતાનો ફાળો આપવો હતો. ધામણની સભામાં મોટે ભાગે ગામડિયા બહેનો હતી. ડૉ. સુમંતભાઈ ને શારદાબહેન પણ હતાં. મીઠુબહેન ને સરોબિની દેવી પણ હતાં. ગુજરાતની બહેનોમાં કંઈક અજબ એતન આવી ગયું હતું. સેના કે સેનાનીને પકડવા માટેની અફવાઓ પણ કંઈક ધીમી પડી ગઈ હતી, અને હવે તો ગાયકવાડી હદ હતી એટલે અપ-

‘ તારી ફતેહ થશે ’ ૨૨૭

જશ્નનો ટોપલો શાણા સયાજીરાવ નહીં જ ઉપાડે એટલી તો સૌને ખાતરી હતી. આમ ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર ચાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ ટકી રહે એવો પ્રસંગ લખાઈ રહ્યો હતો.

ધામણથી નવસારી જતાં લોકોની ભીડ પુબ્બળ હતી એટલે બહુ જ ધીરેધીરે ચાલવું પડતું હતું. ચાલતાંચાલતાં રસ્તામાં લગભગ એકાદ કલાક સુધી બાપુએ શારદાજીને મહેતા સાથે વાતો કરી. એ બધી વાતો ચાલતી હતી. ફેફાના દિલમાં પણ ઉત્સાહની ભરતી ચડતી હતી, તેનાં ચિહ્ન તેના મોંના ભાવ ઉપર સ્પષ્ટ દેખા દેતાં હતાં.

“ફેફા હવે નદી ઓળંગી એટલે નવસારી હોં.” આચાર્યે મજાકમાં કહ્યું. તેવામાં પૂર્ણા નદીનાં દર્શન થયાં. ગણુ નદીનું પાણી જોતાં જ બોલી બીકચો:

“ પૂર્ણા પૂર્ણજલે સમુદ્રવહિતા કુર્યાત્ સદા મંગલમ્ । ”

“ પૂર્ણા પૂર્ણજલે સમુદ્રસહિતા કરજો સદા મંગલ. ” પ્રવાસમાં આવતી એ છેલ્લી નદી હતી. પૂર્ણા સ્વરાજની આ યાત્રા દરમિયાન એને કિનારેકિનારે જ ચાલતીચાલતી એના મુખ પાસે ઢાંડી આગળ પૂર્ણા થવાની હતી. સાગરમતી, ખારી, વાત્રક, મહી, ઢાઢર, નર્મદા, કીમ, તાપી, મિંદોળા એટલી નદીઓને પાર કરતોકરતે આ સંઘ આ છેલ્લી નદીને કિનારે આવી જોશે રહ્યો.

“ફેફા, પૂર્ણા તો ગોરી, કીરી, સુરીરી ને ગુણિયલ પારસણુ જેવી દેખાવ છે.” ગણુએ નદી જોયા પછી કહ્યું. પૂર્ણા નદી આનંદમય છતાં ગંભીર હતી. એણે પુબ્બો વડે બાપુનું સ્વાગત કર્યું; આશીર્વાદ આપ્યા. એના ઉપર તો બાંધેલો પુલ હતો એટલે મુશ્કેલી પડી જ નહીં. સામે કિનારે નવસારી ને જલાલપુર સ્વાગત માટે બેઠકાં હતાં. આ તો રેલવે સ્ટેશન રહ્યું, એટલે મુખર્જી તેમજ સુરતથી પણ અસંખ્ય લોકો આવ્યા હતા. જલાલપુર તો

૨૨૮ : સસ્તિાથી સાચા

આરોહીની હારમાં બેસનારો તાલુકો. '૨૮ માં જે માન આરોહીને મળ્યું તે આજે દાંડીની પસંદગી થઈ ગયા પછી એ તાલુકાને મળી રહ્યું હતું. લોકો સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર ને આતુર હતા.

સામે કિનારે પહોંચતાં જ કેકીએ નરમીસ તથા પોતાના પપ્પાણ ને આપમા બોલ્યાં. એના આનંદની ધૂધરીઓ ધમકી બિડી. તેણે પોતાના બન્ને સાથીદારોની ઓળખાણ કરાવી ને પછી તેઓ સૌ આગળ ચાલ્યા. ચાલતાંચાલતાં કેકીના પપ્પાણએ આ અદ્ભુત દૃશ્ય જોઈ કહ્યું, “કેકી, ઈમસને એક ડેકાણે કહ્યું છે:

“Beware when the great God lets loose a thinker on this planet, then all things are at risk. It is as when a conflagration has broken out in a great city and no one knows what is safe or where it will end.”*

“પણ પપ્પાણ ! સુરતનું દૃશ્ય તો આથીયે વધુ ભય કહ્યું ?” કેકીએ ઉત્સાહમાં આવી જઈ કહ્યું. “મહાત્મા ગાંધીના જય”ની ઘોષણા તો આજને વીધી રહી હતી.”

નવસારી આગળ પૂર્ણા જે ભાગમાં વહેંચાઈ જઈ પાછી જલાલપુર આગળ ભેગી થઈ જાય છે. આમતેમથી ચાલ્યા આવતા લોકો ને બાપુનો સંઘ જલાલપુરમાં એક થઈ ગયો.

सैन्येन श्रीमता साकं, तमो लोकसहस्रकैः ।

सहितः समियायैष जलालपुर—मुत्तमम् ॥ ”

* એવળે કે મહાન પ્રભુ આ પૃથ્વી પર કોઈ વિચારકને મોકલી દે છે ત્યારે બધી જ વસ્તુઓ ભયમાં મુકાઈ જાય છે. જેમ કે કોઈ મહાનગરમાં ઝંઝાવાત ફૂંકાઈ ગયો હોય અને શું સહીસલામત છે અને એ બધાનો અંત ક્યાં આવશે તેની કાંઈને ખબર નથી હોતી.

અહીં તો કનૈયાલાલ મુનશી ને લીલાવતી મુનશી પણ લક્ષ્મણ બેઠાવાનો નિર્ધાર કરીને આવેલાં. મહાત્માજીના ઠક્ક ટીકાકાર મહાત્માજીને માર્ગે ચાલવાના આશીર્વાદ લેવા આવ્યા હતા. આપુ તો હાસ્યના કુવારા જ ઉછાળી રહ્યા હતા. તેમને જોતાં જ કહે:

“ઓ હો ! તમે બન્ને વનવાસમાંથી પાછાં આવી ગયાં !” આ વિનોદ વગેરેમાં ભોજન, પ્રાર્થના વગેરે પણ પતી ગયું. સહા નવસારીમાં રાખી હતી, એટલે અહીંથી પરવારી તેઓ સહાસ્થાને ગયા. એમને માટે વ્યાસપીઠ જાંચા મંચ પર રાખી હતી. લોકોનો તો દરિયો હતો. નવસારી એટલે તો પારસીઓનું ગામ, હિંદુના દાદાની જન્મભૂમિ. સુરત જિલ્લાના માર્ગ પર તાડ ને ખજૂરાં તો આપુ જોતા જ આવેલા હતા, એટલે નવસારીના લાખણનો સંભાર તો એમની પાસે પડેલો જ હતો. સ્વામત લાખણ ને ગીત ગવાઈ રહ્યા પછી આપુએ પ્રસંગ ને લોકોને અનુરૂપ વાક્યધારા ચલાવી. આજે તો નરગીસ, પપ્પા, ને આયમા આવી ગયેલાં એટલે ડકીને એની નોંધ લેવાની જ નહોતી. આજે તો એ ચારે જણ સાથે એસી સાંભળવા માટે ઉત્સુક ને ઉત્કંઠ હતાં, પણ ગણ નિયમિત રીતે નોંધ લેતો હોઈ એણે તો લખવાનું છોડ્યું નહીં. ચારેકાર નજર ફેરવી લઈ આપુએ ચલાવ્યું:

“નવસારી તો પારસી ભાઈઓનું મથક છે. પારસીની વસ્તી આખી દુનિયામાં લાખની અંદર છે, અને તેમાંયે પારસીઓનો ધણો મોટો ભાગ તો મુંબઈ ઇલાકાની અંદર મુખ્યત્વે કરીને નવસારી અને મુંબઈની વચ્ચે રહેનારો છે.

“હિંદુસ્તાનમાં ભ્રમણ કરતાંકરતાં ઠેકઠેકાણે હું પારસી ભાઈઓને મળું છું ત્યારે તેઓ મને એળખ્યા વિના રહેતા નથી.

“લેંગ નામના એક ગોરા લેખકે દુનિયાની બધી સખાવતોની સરખામણી કરીને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે, કે હિંદુસ્તાનમાં તો પારસી-

૨૩૦ : સરિતાથી સાગર

ઓતો જ વસ્તીના પ્રમાણમાં પહેલો નંબર આવે છે. સમુદ્રમાં બિંદુ જેટલા પારસી બાઈઓએ આખા જગતને પોતાની ઉદારતાથી મજબી મૂક્યું છે. પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં આટલી બધી સખાવત નિબંધપણે બીજા કોમોએ કરેલી કાઈએ જાણી નથી. જ્યારે જ્યારે પારસીઓ પાંસે મેં હાથ લાંબાવ્યો છે ત્યારે કદી એ હાથ ખાલી નથી કર્યો.

“દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ પારસી બાઈઓએ અગ્રેસર રહી મને મદદ કરી હતી. શેઠ ફરતમજીએ તો પોતાને લાંટાવી દીધો હતો. અને તેથી જ તેમનાં બાટની માફક મેં વખાણ કર્યો છે.

“પારસીઓનું એ લેણું હું શી રીતે ફરી શકું ? હું તો બિખારી રહ્યો એટલે એ ફરજ પૈસાથી કેમ પતાવાય ? હું કાંઈ સાહેબ નથી કે વાઈસરોય નથી કે તેમને કાઈ મોટી નોકરી કે ઇલિફન્ટ પણ આપી શકું ? તેથી આજે નવસારીમાં આવી તેમની સ્તુતિ કરું ને સાથે કંઈક લઈ લઉં. આ લડતમાં પારસીઓ તો છે જ. એક જરથુસ્ત્ર બાઈ કે જે મારા સગા બાઈ સમાન છે અને તેમને કેન્સર હોવાનો જય છે છતાં આ લડતમાં જોડાવાને તલપાપડ થઈ રહ્યા છે.

“દાદાબાઈની પૌત્રીઓનો જ દાખલો લો. તે બધી બહેનો લડતમાં બિતરવા માટે ગાડી-બધીરી થઈ રહી છે. એટલે પારસીઓની મદદ વિષે હવે વિશેષ શું સંભળાવું ? પણ મારે તો વિશેષ જોઈએ.

“મીઠાનો કર તો ગયો જ છે એમ તમે સમજજો. આશ્રમથી નીકળ્યો છું ત્યારથી ઠેકઠેકાણે પારસીઓએ મારા ઉપર આશીર્વાદનો વરસાદ વરસાવ્યો છે અને કહ્યું છે: ‘તારી કૃતેહ થજો. ખુદા તારી સાથે છે. અને સ્વરાજ લઈને વહેલો આવજો.’ અને હું જીવતો હોઈશ તો સ્વરાજ લઈને જ પાછો ફરવાનો છું.

“મીઠાની લડતમાં ન જોડાઈ મહાપાન-નિષેધની ચળવળમાં

ધારે તો મોટો ફાળો આપી શકે.

“ દારૂ પાછળ રૂપ કરોડ રૂપિયા આપી આપણે બરબાદ બનીએ છીએ. તેની બદલી આપણા ઘરબાર ભાંગી ગયા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વકીલાતનો ધંધો કરતો છતાં ત્યાંના મજૂરભાઈઓ સાથે હું ભમતો હતો. એ મજૂરો પોતાના કામને અંગે મને મળવા પણ આવતા, અને હું તેમના જીવનમાં ઓતપ્રેત થતો હોવાથી તેઓ પોતાનાં મુખદુઃખની વાતો કરીને પોતાની કરુણ કથા સંભળાવતા. અને પીવાથી તેઓ કેટલા પાયમાલ થઈ જતા તે કહેતાંકહેતાં ડૂસકેડૂસકે રડી પડતા. આવા જ હાલ અમદાવાદના ઘણા મજૂર ભાઈઓના થઈ રહ્યા છે એમ મેં જાતે અનુભવ્યું છે. દારૂ પીનારા પોતાની પત્ની, માતા, દીકરી વચ્ચેનો ભેદ પણ ભૂલી જાય છે. માણસ મટી પશુ બને છે. જે કોઈ આ દારૂની લતમાં ફસાય છે તે બધા હેવાન બની જાય છે. મારી નરી આંખે સ્ટીમરના કોન્ટેનરને પોને ઓકલામાં આજોટતો જોયો છે. આવી બદલીમાંથી મદદપાન કરનારને જોડાવવા સારુ પારસી ભાઈઓની મદદ માગી રહ્યો છું.

“ દારૂ પીનારાઓને મીઠુંબહેને જોયા તેથી તેમનું હૃદય પીગળ્યું અને માતા છોડી, ઘરબાર છોડ્યું અને દારૂનિષેધના કામમાં ઝંપલાવ્યું છે. પણ એક પારસીનું ત્યાગથી આ કામ પૂરું ન થાય. આ કામ માટે તો પારસીમાત્રનાં હૃદય હલાવવાં પડશે. અને જરૂર જણાયે તેમની સાથે મારા જેવાએ સત્યાગ્રહ પણ કરવો પડશે. પારસી પાસે બુદ્ધિશક્તિ પડી છે, ને કરોડ રૂપિયા પેદા કરનારા છે, ઈશ્વરથી કરનારા છે. જો આજથી દારૂનો વેપાર કરવો હરામ છે એમ સમજી પારસી પીઠાવાળા દારૂનો ધંધો છોડી દે તો બીજા પીઠાવાળા તેમની નકલ કરશે જ.

“ જ્યારે રૂપ કરોડ આમ બચાવી લઈશું ત્યારે કરોડો ગરીબનાં ઘર આપણે સાળાં કર્યાં હશે, ત્યારે દેવતાઓ પુષ્પોનો વરસાદ વરસાવશે.

૨૩૨ : સરિતાબી સામર

“લોકોનાં હૃદયમાં પ્રવેશીને તમે આ દારૂ ઓગળાવો હશે ત્યારે જે શક્તિ પેદા થશે તે શક્તિથી આપણને જે જે જોઈએ તે મળી શકશે.

“આ કામમાં હું ખાસ બહેનોની મદદ માગું છું. બહેનો દારૂ પીનારાના ઘરમાં જાય તે તેમને વીનવે. મેં મુકિતફોજની બહેનોને આવાં કામ કરતાં બાળી છે, તેમજ હિંદી બહેનો કેમ ન કરે? શું હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ, મુસલમાન કે પારસી બહેનો આના કરતાં કંઈ ઓછું કરશે? શું દારૂની બદીમાં ફસાયેલાઓ એમના બાઈઓ નથી? હું એ દારૂ પીનારાઓને સમજાવવા જઈ તો મારી સાથે કે બીજા પુરુષો સાથે એ કબ્રિયા કરવાના છે, પણ એક પણ સ્ત્રીનું તેઓ અપમાન કે અનાદર નહિ કરે. તમને ન સમજે એવા એ હેવાન નથી. તમારો હાથ અડતાં એ સાનમાં આવશે અને પાછું પગલું ખરશે અને તમારી આંખમાં પ્રેમ અને અમી વરસતાં હશે એ જોઈને જ આ તો સતી કે કાઈ યોગિની આવી છે એમ તેને થશે અને શરમાઈ દારૂ છોડશે.

“તમે બહેનો, દારૂ પીનારાઓનાં બેરાંછાકરાંઓને ઓળખતાં થશો. એમનાં રખડુ અભાષ્ય છાકરાં સાથે દોસ્તી કરશો અને તેમની પાસે ઉપર આજ અને નીચે ધરતી સિવાય કંઈ નથી છતાં તે પીધે રાખે છે તે જોશો, ત્યારે આ પવિત્ર કાર્ય કરવા માટે પ્રેરાયા વિના રહેશો નહિ.

“સરકાર મને જેલમાં લઈ જાય તો આ સદેશો હું બહેનો માટે મૂકી જઈ છું. ગુજરાતની બહેનો આવી વાતમાં ફસાયેલી છે. તેમના જેટલી તાલીમ હિંદમાં બીજી કોઈ જગ્યાએ બહેનોને મળી નથી. તેથી મીઠુંબહેન જે ક્ષેત્ર તૈયાર કરીને બેસી મથેલ છે તે ક્ષેત્રમાં બધી બહેનો ઝંપલાવે.

“આ અર્થસક લકતમાં પુરુષો કરતાં પણ બહેનો વધારે

ભાગ લઈ શકે, કારણ કે સ્ત્રીઓ તો ત્યાગ અને દયાની મૂર્તિ એટલે અહિંસાની મૂર્તિ છે. પુરુષ અહિંસાધર્મ બુદ્ધિથી સમજે છે, જ્યારે સ્ત્રી અહિંસા પીને જ જન્મેલી છે. પુરુષ તો જરાક જેટલી જવાબ-દારી ભોગવી છૂટી જાય છે, ત્યારે બહેનોને તો ધણીની, બાળકોની અને કુટુંબીઓની સેવા કરવાની રહેલી છે.

“ પારસીઓએ તો મને દેવા નીચે કચરી નાખ્યો છે. તેમણે તેમના પ્રેમપાશમાં મને ગુલામ બનાવી દાધો છે. અને ગુલામને માલિક પાસેથી માગવાનો અધિકાર મળે છે. આ આત્મશુદ્ધિના યત્નમાં તમે મને પૈસાથી કુબાડી દેશો કે સ્વયંસેવકો આપશો તેથી મને સંતોષ નથી થવાનો; પણ સંતોષ તો મને ત્યારે જ થશે કે જ્યારે સમસ્ત પારસી કોમ આ મારી અરજ સંભળે અને મીઠું બહેન જે કામ કરી રહેલ છે તે કામને પારસી બાઈબહેનો અપનાવી લે.”

આ બાપચુ સંભળી કેકોના મોં પર સાચા ગર્વની કંઈક સુંદર આભા પસરી ગઈ. તેણે ત્યાં જ એનાં માથાપને કહી દીધું કે :

“ મેં તો લડતમાં બાળ લેવાનું નક્કી કરી જ નાખ્યું છે. ”

“ અને અમે પણ. ” મણુને આચાર્યે કહ્યું.

“ અને હું તો જોડાઈ જ ગઈ છું. ” નરગીસ પણ બોલી બિઠી.

“ આશીર્વાદ છે, બચ્ચાંઓ. ” પપ્પા ને આપમાએ વિના સંકેતે કહ્યું.

૨૬. સરકારનાં અટકચાળાં

“પંખખના ઇતિહાસને હઈ કાન સૂણજો હે વીરા,
એ દુઃખથી છાતી ચિરાશે, ફાટશે વહાલી ધરા. પંખખ
ફાટી જશે પથ્થર અને વળી વૃક્ષ તૂટશે મૂળથી,
શેશે જગતના માનવી પંખખના દુઃખસુખથી. પંખખ”

રેવડ્રીય સપ્તાહની શરૂઆત હજુ હવે એ દિવસ પછી થવાની હતી, પરંતુ લોકોને તે પ્રસંગ પણ હવે યાદ આવવા લાગ્યો હતો. લોકોનાં ટોળાં તો ઠેકઠેકાણે હવે જામ્યે જતાં હતાં. જલાલપોરમાં બજારમાં એક ખૂણા પર ઊભો રહી એક યુવાન પંખખના કાળા કેરનો ઇતિહાસ ને જલિયાનવાલા આગની કરુણ કહાણી કે જોને પરિણામે પક્ષા સહકારી ગાંધીને અંગ્રેજોએ કટ્ટર અસહકારી બનાવી મૂક્યા હતા-પેલાએ આગળ ચલાવ્યું :

“જલિયાનવાળા બાગ આજે કાશી ને મક્કા થયું,
તે જુદમીઓના જુદમથી અંગ્રેજનું પાણી ગયું ! પંખખ.

લોકો આ સાંભળી ઊરફેરાઈ જતા હતા, અને પછી એ ગાયકે ‘રતનબા’ નો રાસડો ગાવા માંડ્યો તે વખતે લોકોની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

તેવામાં કેકી, ગણુ, આચાર્ય ને તેમની સાથે રોયટરનો એક મહદનીશ સંજીવરાવ ત્યાં થઈને નીકળ્યા. તેઓ પણ ધડીબર ત્યાં

થંભી ગયા. સંજીવરાવ બિચારો મદ્રાસી એટલે એ જીતોના અર્થ તો એ શી રીતે સમજી શકે ? પેલાઓને તો રસ પડ્યો; પછી ત્યાંથી તેઓ સંજીવરાવને ઉતારે ગયા. સંજીવરાવ બિચારો બહુ ઓલિયો માણસ ! એને પણ સોબત તો જોઈતી હતી, એટલે એમનો એ મિત્ર થઈ ગયો હતો. કેકીએ એનું નામ ‘સંજયરાવ’ પાડી રાખ્યું હતું અને કંઈક રિમત કરી તેણે કામ પૂરતું તો તે વહાલું નામ સ્વીકારી લીધું હતું.

આજે કેકી ખૂબ આનંદમાં હતો. નરગીસ ને માબાપ એને મળી ગયાં હતાં એટલે એ ખુશીખુશી હતો. ને સંજીવરાવ પણ આટ, મટવાડ ને દાંડી અગાઉથી જઈ આવેલો એટલે ત્યાંના સમાચાર આપવા માટે ખૂબ જ ધીતેજર હતો. એણે આટ વગેરે સ્થાનોમાં સરકારનાં માણસો દ્વારા કુદરતે પકાવેલા મીઠાને નાશ થતો જોઈો હતો. એવડા મોટા પ્રચંડ દારૂના આગળ આવાં નર્સા ‘અટકચાળા’ જ કરતા જકાતખાનાના સિપાઈઓને જોઈ સંજીવરાવને એમની બાલિશતા ને મૂર્ખાઈ પર નર્ચું હસવું જ આવ્યું હતું. એણે એ બધી વાત ત્રિપુટીને કરી. “એ તો પેલા માણેકનાથ જેવી વાત થઈ,” આચાર્યે આ મીઠાના નાશની વાત સાંભળી કહ્યું.

“શી છે એ વાત ?” સંજીવરાવે આચાર્ય તરફ આંખ ફેરવતાં પૂછ્યું.

“અહમદશાહ બાદશાહે અમદાવાદનો કિલ્લો અંધાવવા માંડ્યો તે વખતે માણેકચોકવાળી મશાલિયા હતુમાનની જગાએ માણેકનાથ નામનો એક બાવો રહેતો હતો. એક બાળુ દિવસે કિલ્લો ચલ્યાય ને રાતે બાવાના મંતરજંતરથી બેસી જાય. બાદશાહ આશ્ચર્ય પામ્યો ને કંટાળ્યો. પછી એણે બાવાને શોધી કાઢ્યો, ખુશામત કરી, ને છેવટે શીશીમાં ઉતારી પૂરી દીધો તે આજની ધડી ને કાલની વાત !

૨૩૬ : સનિતાબી સાગર

એવું કંઈક આ બાણ્ય.” આચાર્યે સંજીવરાવને ઉદ્દેશીને આ વાત કહી, કારણ કે પેલા ગુજરાતી મિત્રો તો એ બાણ્યવા હતા.

“સમુદ્ર બાદશાહ એવાં મહત્તરને હસતો હતો ! અહીં તો મીઠાના પ્રમાણનો સવાલ જ નથી, પણ મીઠાને કાપદો તોડવાનો પ્રશ્ન છે. એ એક ટન મીઠાથી પાર પડે ને એક ચપટી ખારી માટી હોય તો ચે. સરે !” કહી બોલ્યો.

“મૂરખી સરકાર, સખ બેળુ ગેપ !!” સંજીવરાવ જરા ગરમ થઈ બોલી બેઠ્યા.

“રિપોર્ટ મોકલો એમાં મથાણું એવું મારજો.” આચાર્યે કહ્યું.

“ચોવીસ કલાક ફીણ ઉછાળતો સમુદ્ર ભરતી વખતે ખાડા-ખાખોચિયામાં પાણી ભરી જાય તે સૂર્ય સૂકવે, ને કુદરત જે વસ્તુ આપમેળે લોકોને બક્ષે, તે લોકોના હાથમાં ન જવા દેતાં માટી બેળું કરી દેવું એ મૂર્ખાઈ બાલિશતા ને છેવટે હેવાનિયત પણ છે—લખીશ, જરૂર એવું લખીશ. એ મૂરખાઓ સામે સમુદ્ર હસી રહ્યો હોય એમ મને લાગ્યું.” આચાર્યના ઉપલા શબ્દો સાંભળી સંજીવરાવ વધુ ગરમ થઈ બોલ્યા.

આ વાર્તાલાપ સંજીવરાવના રહેઠાણ આગળ થઈ રહ્યો હતો. તેનો સાથીદાર મિ. માલકમ પાસેના ઝાડ નીચે બેસી કંઈક લખી રહ્યો હતો તે આ ગરમાગરમ વાતો સાંભળી બેઠીને ત્યાં આવ્યો. બધી વાતો અંગ્રેજીમાં થઈ રહી હતી. માલકમ અમેરિકન જુવાન હતો, અને તે ખૂબ હસમુખો ને મળતાવડો આદમી હતો.

“મિ. સંજીવરાવ, હું તો તમે આણેલા સમાચારને ખૂબ હાસ્યજનક ભાષામાં મોકલો આપવાનો છું ને કાર્ટૂનિસ્ટ તેનું ઠંઠાચિત્ર પણ દોરશે. સરકારથી ચાત્રાના ને જગતીના વેગને સ્તંભી રીતે રોકી શકતો નથી એટલે આવાં બાલિશ ચોડા કરે છે !”

સરકારનાં અટકચાળાં : રૂઝ

માલકને ખૂબ ઈતિસાહ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું.

“કોઈ બ્યારે વ્યક્ત ન થઈ શકે અથવા કરી શકાય એવી પરિસ્થિતિ ન હોય ત્યારે ખુદિ આવા અવળા માર્ગો જ પકડે છે.” ગણએ એની ફિલસૂફી સમજાવી.

“અરે, સરકારની એ મૂર્ખતા ઉપર તો ખુદ એ મીઠું બેળવી દેનાર સિપાઈઓ ને મજૂરો પણ હસતા હતા. મેં એમને પૂછ્યું કે આમ તમે કેટલા મીઠાનો નાશ કરશો? મીઠા માટે તો છેક રામેશ્વર સુધીનો દરિયાકિનારો ખુલ્યો પડ્યો છે. મારો આ પ્રશ્ન સાંભળી તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા ને સ્પષ્ટ કહી નાખ્યું: ‘આ તો અવળચંકાવેડા છે સાહેબ! અમને તો આ મૂર્ખાઈ પર પેલો દરિયાયે હસતો લાગે છે.’” સંજીવરાવે જણાવ્યું.

“ખીજા કંઈ સમાચાર, મિ. સંજીવરાવ!” માલકને પૂછ્યું.

“ગુજરાતમાં ને બહાર સરકારે કેટલાક કાર્યકર્તાઓની ધર-પકડ શરૂ કરી દીધી છે. એ સમાચાર તદ્દન તાજા સમજીને.” તેમણે ગણ તરફ જોતાં કહ્યું.

“આ વસ્તુ એમ સૂચવે છે કે સરકાર સીધી લડાઈમાં હજી એકદમ ઊતરવા માગતી નથી. કંઈક અકળાઈ જાય છે ત્યાં એચાર જણને પકડી લે છે. હવે દાંડી પહોંચી જવાના ગણચાળાંકા દિવસ રહ્યા એટલે એ ચિંતામાં તો પડી જ હશે; શું કરવું?” કેડીએ જણાવ્યું.

“એ બધું ખરું મિ. કેડી, પણ એ બધાં સરકારનાં માત્ર અટકચાળાં છે. એને જો લડાઈ આપવી જ હોય તો છઠ્ઠી પહેલાં મને ત્યાં આ મુખ્ય સેના પર જ વાર કરે, અને નહીં તો પછી છઠ્ઠી ને છઠ્ઠી પછી દાંડીના રજીમેદાન પર જોવાનું રહ્યું! વાત એમ છે કે છઠ્ઠી પછી કરાડી, મટવાડ, આટ, દાંડી વગેરે સ્થાને લોકો

૨૩૮ : સરિતાશી સાગર

મોટા પ્રમાણમાં ' નમક કા કાયદા તોડ દિયા,' કરવાના એટલે આ મુખર્ષિ તેઓ કરી રહ્યા છે. ”

“ સરકારને આ મૂંઝવણ થયા કરે છે તેનું મુખ્ય કારણ મિ. માલકમ તમને કયું લાગે છે? ” કકીએ પૂછ્યું.

“ ગોળમેળ અને એ ગોળમેળએ એની આંખોએ અંધારા આણી બધે અંધકારનાં શન્ય ને શન્ય જ દેખાડવા માંડ્યાં છે. ”

“ અમેરિકા આ બધું કઈ દષ્ટિએ જોતું હશે? ” એણે ફરી પૂછ્યું.

“ ખૂબ ઉત્સુકતા ને રસથી. એકલો અમેરિકા જ નહીં પણ સારુએ જગત આ અદ્ભુત કૃત્ય પર નજર માંડી રહ્યું છે. જગતની સહાનુભૂતિ તો તમારા તરફ જ છે. ” એણે જરા ગંભીર થઈ ઉત્તર આપ્યો.

આમ વાતો ચાલતી હતી, પરંતુ દિવસ પણ પૂરો થતો હતો. પેટમાં બિલાડાં બોલવા લાગ્યાં એટલે કકીએ ધીરે રહીને કહ્યું:

“ મિ. માલકમ, હવે તો પાપી પેટે પણ અટકચાળાં કરવા માંડ્યાં છે. એ કહે છે ભૂખ, ભૂખ, ભૂખ; માટે ઊડ. ” અને એ હસી પડ્યો. ઊડ બોલતાંની સાથે ઊડ્યો ને ઊડતાંઊડતાં એક આંગળીએ ગણુને ને બીજા હાથની આંગળીએ આચાર્યને પણ ઉકાડ્યા.

૨૭. છેલ્લી મજલ

“આવી આવી સ્વરાજની સવારી રે!
 નેઈ જાગે રૂવે રૂવે ખુમારી રે!
 આવી આવી સ્વરાજની સવારી રે!
 ઊડે ઊડે ધન દિગંત-વ્યાપી રે! આવી૦
 પૃથ્વી પર જળે થળે બધે ફરી વળે,
 પહાડ પર્વતો ડુખાવી આભમાં ચડે,
 એવો છૂટ્યો સ્વાતંત્ર્યધોધ ભારી રે! આવી૦

તારીખ ત્રીજાએ પૂર્ણા નદી ઓળંગ્યા પછી દાંડીયાત્રાની
 છેલ્લી મજલ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. સરકાર દાંડીયાત્રા પૂરી
 થવા દેશે કે નહીં તે વિષે વાતાવરણમાં આછો ભય ને
 કંઈક શંકા હતી, પણ ખેડા જિલ્લા જેવું તો નહીં જ. ભોકાના
 હૃદયમાં વિશ્વાસ જામવા માંડ્યો હતો, ઉત્સાહ પ્રગટી નીકળ્યો હતો.
 અને આ તો લડાઈ છે કે મેળો તેની જ સમજ પડે એમ નહોતું.
 સરકાર પણ જાણે ઉપેક્ષાટત્તિ જ દાખવી રહી હોય એમ એણે
 બહારથી બહુ દેખાવ કર્યા નહોતા પણ એના હૃદયમાં તો ધ્રાશ્વકો
 હતો જ.

ગાંધીજીએ તો હવે ચારે કોર સળગાવવા માંડ્યું હતું. ઇમિર્સનના શબ્દો સાચા પડી રહ્યા હતા. આ માણસની કોણ બળે શી કરામત હતી કે ખૂણેખૂણેથી માણસો ખેંચાઈને એની પૂઠપૂઠે બમવા નીકળી આવ્યા હતાં. ત્રીજીની રાત જલાલપોરમાં મયાભાઈ તેલીની તેલીમિલમાં વિતાવી. એ રાતે નવસારી ને જલાલપોર બિંધ્યા નહોતાં. વળી મુંબઈ ને સુરત બાબુથી આવતી બધી જ ગાડીઓ માણસોને લાવીલાવીને ચાકી જતી હતી. સુરતમાં અમદાવાદના મિલમાલિકો ખાસ ટ્રેઈનદ્વારા આવી ગયા હતા. અહીં તો હવે અનેકવિધ માણસો ઠક્કરતા હતાં. સાથે જ દાંડીનો માર્ગ હવે બ્રીકેદાર કરતાં પણ વધુ બીડવાળો ને પવિત્ર બની રહ્યો હતો. લોકોનો ઉત્સાહ તેમ વિશ્વાસ વધ્યે જ જતા હતાં.

ત્રીજીની રાત પૂરી થઈ. બ્રાહ્મમુહર્તે એ જંગમ આશ્રમની આરંભના કાર્યો સૌએ નક્કર કર્યો, અને નક્કી કરેલા સમય પ્રમાણે બાપુ ને સેનાએ જલાલપોર છોડ્યું. ગુજરાતની અનેક નદીઓના આશીર્વાદ બાપુને મળી ચૂક્યા હતા.

જલાલપોર તાલુકો એટલે ગુજરાતનો નાણેલો તાલુકો. એમાં સ્વરાજ માટેની પ્રવૃત્તિઓ વર્ષોથી સારી પેઠે ચાલતી હતી. '૨૮માં જે માન બારડોલીને મળ્યું તે જ આ વખતે જલાલપોરને મળ્યું હતું. અહીં રાજનામાની વાત તો સહેલી જ હતી, પરંતુ તેથીયે વધુ તો લોકો બાપુની આજ્ઞા મળતાં તરત જ મીઠાના કાયદાનો ભય કરવા માટે તકપાપડ થઈ રહ્યાં હતાં. બાપુ અને સરદારનો આ માનીતો તાલુકો હતો ને દાંડીની સાથે જલાલપોર તાલુકાની પસંદગી પણ ઇશ્વરનિર્મિત જ હતી.

“ પગમાં પુણ્યતું જોમ, હરે માનવતા વસી,
 ચૈત્ત્વે હરે તનુધારી જો, કેવો ભય છે ધસી.”

[દિમાશંકર]

સવારના પહેરમાં હવે સૌ વિજયપોર તરફ ચાલવા લાગ્યાં. બહેનો બાપુને કોઈ રીતે છોડે એમ નહોતી જ, એટલે તેઓ હવે તો પોતાની સંખ્યા વધારતી જ રહી હતી. શારદાબહેન મહેતા તો બારડોલીમાં યુનિવર્સિટી સૈનિક હતાં. ડૉ. સુમંત પણ એ લઘાઈમાં ખરા જ. અહીં એ ભાગ્યશાળી યુગલ બાપુની સાથેસાથે થઈ મર્યાદા હતાં. રસ્તામાં બીડ એટલી બધી હતી કે તે બેદીને આગળ માર્ગ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડતો ને ડોસાને પોતાના વેગ પર એક મારવી પડતી. એટલે તે વખતે એમણે એ યુગલ સાથે બહેનોના કાર્ય વિષે વાતો કરવા માંડી હતી.

ટોળામાં માણસો ઉપરાંત જેરાબણીની ખાદીની ચાલતી હાટડી, ફિલ્મ ઉતારનારની ઝડપી મોટર, વગેરે તો ધમાલ મચાવી મૂકતાં જ હતાં. લોકો દાંડી સુધી જઈ આવતા ને વળી પાછા આવતા; એમ એમની અવરજવરે તો રસ્તાને તદ્દન સજીવન કરી મૂક્યો હતો. રસ્તામાં ચાલતાંચાલતાં આપણા ત્રણેય દોસ્તો પણ આપસઆપસમાં તેમજ બીજાઓ સાથે ગપગાળો કરી રહ્યા હતા. તેમના જેવા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ બહુતર છોડી સખરસ સંગ્રામમાં ઝુકાવવા ધર છોડી આવ્યા હતા. તેમની જોડે ફળવણી વિષે વાતો ચાલી એટલે કેટલી કહે: “આજની ફળવણીને અમારા એક પારસી લેખક, ‘દીનદયાલ, દેશવિસરાઈ અને બોદાલુલાઈ’ કહી છે.”

“ત્યારે બરબાજ એ બહુવા માટે ફરી કોલેજમાં દોડવાના કે?” મણુએ પૂછ્યું.

“ભવિષ્યની આજે શી વાત?” એણે ઉત્તર આપ્યો.

ગામડાંના લોકો દારૂતાડીનો ત્યાગ, ખાદી, સ્વદેશી વગેરે પ્રશ્નો જણતા હતા. એક જણ કહે: “આલપાડ તાલુકામાં અમારા એરથાણમાં તો અત્યંતમાં ૩૨ પુરુષો ને ૭ સ્ત્રીઓએ દારૂ ન પીવાનું વ્રત લીધું.”

“અરે, ત્યાં જ એકે માંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.”
એરથાણુનો ખીજે એક સાથે ચાલતો રહેવાસી ખોલી ડોક્યો.

“અમારા જલાલપોર તાલુકામાં પણ એ દારૂતાડીનો નાશ
તો અમે કરી જ રહ્યા છીએ.” જલાલપોરનો એક વિદ્યાર્થી તેમની
પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો તેણે કહ્યું.

હવે લોકો તકલી પણ કાંતતા થઈ ગયા હતા અને સ્વરાજ્ય
લેવું હોય તો વિદેશી કાપડનો ત્યાગ પણ કરવો જોઈએ એમ
માનતા હતા.

આપુના સ્વયંસેવકોની ઝોળખ તો ત્રિપુટીએ કરી લીધી હતી.
અને તેઓ સૌ હવે સ્નેહી જેવા થઈ ચૂક્યા હતા. હવે તેમને
પણ એવો રંગ લાગ્યો હતો કે તેઓ પોતાને પણ તેમાંના સ્વયં-
સેવક જ માનીને સંઘ ભેળા ચાલી રહ્યા હતા.

રસ્તામાં નાનાં નાનાં ગામોનું સ્વાગત સ્વીકારતો સંઘ આગળ ને
આગળ ચાલવા લાગ્યો. હવે તો કિશોરોએ પણ ફૂદીફૂદીને માવા
માંક્યું હતું :

“આવે છે રે આવે છે, સ્વરાજ્ય સવારી આવે છે;
જયનાદ ગગનમાં ગાજે છે, સ્વરાજ્ય સવારી આવે છે.”

અને સ્વરાજ્ય હવે હાથવેંતમાં જ આવી રહ્યું છે, એવી સૌને
ખાતરી થઈ ચૂકી હતી.

હવે રસ્તો ખાડાટેકરાવાળો, ચિરાયેલો, ને નાનીનાની
ખાઈએ ઝોળગીને જતો હતો. વસંત ખૂબ મસ્તીમાં આવી ગઈ
હતી. એણે આપુને પણ ખૂબ આનંદમાં રાખ્યા હતા એટલે આ
છેલ્લી મળકામાં એ કૃતકૃત્યતા અને ધર્મ બળવ્યાનો આનંદ
અનુભવતી હતી. નદીઓ હવે પૂરી થઈ ગઈ હતી અને દરિયાની
લહેરો હવે દૂરદૂરથી આવીને સવારમાં અજબ શાંતિ આપતી હતી.

હાંસાપોર, મીંદી, અને એટું જવાના ચાર રસ્તા ઉપર અનેક ગામોના લોકોએ સ્વાગત કર્યું.

પેથાણુવાસીઓ સામૈયે ગયા હતા. આપુને લઈ તેઓ સાડા આઠે ગામમાં પેઠા લોકો તો હરે કાડિયારાની પેઠે ઉભરાવા લાગ્યા હતા. સઘે પેથાણુમાં ખડિયાપોટલાં ભરવ્યાં. સુમંગલપ્રસાદજી હિંદીના અધ્યાપક હતા, હમણાં જ માદા પડીને ઝેડયા હતા. તેમની સાથે પણ ગિરાદરોને ઠીકઠીક દોસ્તી જામી હતી. તે વાતવાતમાં કેડીને કહે: “પગે ચાલતા આપુને જોઈ મને રામાયણમાં રામચંદ્રજીનો યુદ્ધપ્રસંગ યાદ આવે છે. સરકાર પાસે તો ભારેમાં ભારે વિનાશક સાધનો છે, મોટરો છે, ટેંકા છે. આપુ પાસે એવું કંઈ નથી. રાવણુ વિષે તુલસીદાસજી કહે છે :

“ રાવણુ રથી વિરથ રઘુનીરા,
દેખિ બિભોષણુ ભયઉ અધીરા.
અધિક પ્રીતિ ઉર ભા સંદેહા,
અંદિ ચરણુ કહ સહિત સનેહા.
નાથ ન રથ પદ નહિ પદત્રાના,
કેહિ બિધિ જિતણુ વીર બલવાના.”

તે વખતે રામચંદ્રજી વિભીષણુને કહે છે કે: “હે મિત્ર, સાંભળો ! વિજયદાયક રથ તો હું લઈ આવ્યો છું. આ રથો તે રથ :

“ શૌરજ ધર્મ જાહિ રથ-આકા,
સત્યશીલ દઢ ધ્વજા-પતાકા.
બલવિવેક દમ પરહિત થોરે,
ક્ષમા દયા સમતા રણુ જોરે.
ઈશભવન સારથી સુખના,
બિરતિ ચર્મ સંતોષ કૃપાના.

૨૪૪ : અરિતાશી સાગર

સંયમ નિયમ, શિલ્પીમુખ નાના,
અચલ-અમલ મન તૂણ સમાના.

દાન પરશુ બુદ્ધિ શક્તિ પ્રચંડા,
વરવિજ્ઞાન કઠિન કોદંડા.”

તેનું જ બાપુનું છે.

“ ભગવાન જ એમનું સર્વસ્વ છે. ”

અને ખરું જોતાં તો બાપુજી ચાલતા ત્યારે એમના પગમાં કંઈ અપૂર્વ વેગ આવી જતો. બાપુને જે કંઈ કહેવાનું હતું તે તો તેમણે ફેન્વાફેન્વાને રહી નાખ્યું હતું. બપોરે આપણી ત્રિપુટી એક વૃક્ષની છાયા નીચે આરામ કરી રહી હતી. તેવામાં તેમની પાસે ૩૦મી માર્ચનું ‘નવજીવન’ કોષ્ટક લઈ આવ્યું. તેમાંના લેખો જોતાંજોતાં ફેફાની આંખ “ રાજદ્રોહનો ધર્મ ” એ મથાળા પર રઈ અને તેણે શેતરંજી પર આડા પડતાં પડતાં તે વાંચવા માંડ્યો :

“ સક્રિય રાજનિષ્ઠા અને સક્રિય રાજદ્રોહ એ બે વચ્ચે કોઈ વચલો માર્ગ નથી. ન્યાયાધીશ સ્ટીવનું એક વચન છે કે રાજદ્રોહના ગુનામાંથી મુક્ત કરવાને માટે માથુસે પોતાને સક્રિય રાજનિષ્ઠ સિદ્ધ કરવો જોઈએ. લોકશાસનના દિવસોમાં વ્યક્તિ વિષે સક્રિય નિષ્ઠા જેવી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે નહિ, એટલે નિષ્ઠા કે દ્રોહ એ કેવળ સંસ્થા પરત્વે જ હોય. એટલે આપણે રાજદ્રોહી છીએ એનો અર્થ કોઈ વ્યક્તિનો નાશ કરવા ઈચ્છતા નથી, પણ સંસ્થાનો નાશ કરવા ઈચ્છીએ છીએ. આજનું રાજતંત્ર એક એવી સંસ્થા છે કે જો તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો કોઈ પણ રાજનિષ્ઠ રહી શકે જ નહિ. એ તંત્ર સરેલું છે. વ્યક્તિઓના વર્તન વિષેના એના ધણા કાયદા તદ્દન બાતલી છે, અને એનો અમલ તથા એ વધારે ખરાબ છે. ધણી વાર આ રાજતંત્રમાં એક માથુસની મરજી એ જ કાયદો થઈ

પડે છે, બધે એમ કહેવામાં વધી નથી કે આ દેશમાં જેટલા જિલ્લા છે તેટલા જ રાજકર્તા છે. કબેકટરો કહેવાતા આ અમલદારોને ન્યાય કરવાની અને વહીવટ કરવાની બંને સત્તા છે. કહેવાય છે તો એવું કે આ અમલદારો અતિશય ખામીવાળા છતાં કાયદાને નામે ચાલતા કાયદા પ્રમાણે વર્તે છે. તો પણ આ અમલદારો ધણીવાર મનસ્વી હોય છે અને પોતાના તરજો સિવાય બીજા કશાનો તેમને અંકુશ હોતો નથી. લોકોના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ અમલ કરવાને બદલે તેમને પોતાના પરદેશી શેઠો અથવા સિદ્ધાંતોને અનુસરવું પડે છે. આવા લગભગ ત્રણસો અમલદારોની એક સોનેરી ટાળી છે, જેના જેવી સત્તા ધરાવનારી ટાળી જગતમાં બીજી એક નથી. તેમને અમુક મહેસૂલ ઉધરાવવાનું જ હોય છે, એટલે લોકોની પાસે તેટલી રકમ ઉધરાવવામાં તેમને કશો વિધિનિષેધ નહતો નથી. આ આખું તંત્ર હિંદુસ્તાનના કરોડો ગરીબોને ધાતકી રીતે ચૂસીને ચઢાવવામાં આવે છે, અને એ વસ્તુ તેઓ પોતે કબૂલ કરે છે. પટેલથી માંડીને તે પોતાના ચિટનીસ સુધી આ રાજ્યોએ નીચલા અમલદારોને એક એવો વર્ગ પેદા કર્યો છે કે જે પોતાના પરદેશી શેઠોની એક બાબુએ ખુશામત કરે છે અને બીજી બાબુએ લોકોની સાથેના પોતાના નિત્યવ્યવહારમાં એવી તો બેજવાબ અને ધાતકી રીતે વર્તે છે કે લોકોમાં શહર રહેતું નથી, અને નાદીરશાહીને લીધે લાંચરૂશવતની સામે યત્રાની શક્તિ રહેતી નથી. હિંદુસ્તાનના રાજતંત્રનું આ બચ-કર અનિષ્ટ જેઓ સમજે છે તેમનો તે તંત્ર પરત્વે રાજદ્રોહનો ધર્મ થઈ પડે છે. સાચી વાત તો એ છે કે આવા સડેલા રાજતંત્રને વિશે વફાદારી રાખતી એ પાપ છે, બેવફા થવું એ પુણ્ય છે.

“ત્રણસો માણસોના બચથી ત્રાસેલા ત્રીસ કરોડ લોકોનું આ દર્શન એ જીલમગારો માટે તેમજ તેમના જીલમના ભોગ થઈ પડેલા ગુલામોને માટે બુંદું છે. આ તંત્રની કેટલીક વસ્તુઓ સ્વતંત્ર રીતે કાલે આકર્ષક લાગે, પણ એકંદર રીતે એ તંત્ર તો અનિષ્ટ જ છે.

૨૪૬ : સરિતાથી સાગર

આવું જેને જ્ઞાન થાય તેણે એ તંત્રનો વિનાવિલંબે નાશ કરવો જ રહ્યો. અને એ નાશ કરવાને અર્થે જે જોખમ લેવું ઘટે તે લેવાનો તેમનો ચોખ્ખો ધર્મ થઈ પડે છે.

“બીજા પક્ષે આ ત્રીસ કરોડ લોકો જે આ તંત્રના ધડનારા અથવા ચલાવનારા ત્રણસેં માણસોનો નાશ કરવા તૈયાર થાય તો તે નામદારી જ કહેવાશે, એમાં કશી શંકા નથી. આ વહીવટદારો અથવા ભાડુતિયાઓનો નાશ કરવાના ઉપાય યોજવા એ હડહડતા અજ્ઞાનની નિશાની છે. એ તો બિચારા પોતાના સંજોગોને વશ છે. આવા તંત્રમાં દાખલ થનાર પવિત્રમાં પવિત્ર માણસને પણ એના પાપના છાંટા લાગ્યા વિના રહેશે નહિ, અને એ પાપનો પ્રચાર કરવામાં તેને સાધન થવું પડશે. એટલે આવા તંત્રને નાબૂદ કરવાનો ઉપાય આ વહીવટદારોની સામે ક્રોધ કરી તેમનું નુકસાન કરવામાં નથી, પણ તંત્રની પાસેથી જેટલી ઇચ્છાપૂર્વક મદદ લેતા હોઈએ તે મદદ ન લેવામાં અને તેના કહેવાતા લાભો ન લેવામાં જ છે, એટલે કે અસહકાર જ એક ઉપાય છે. જરાક વિચાર કરીશું તો જણાશે કે સવિનય કાનૂનભંગ એ અસહકારનું આવશ્યક અંગ છે. કોઈ પણ તંત્રના કાયદાને વશ વર્તવાથી તે તંત્રને આપણે વધારેમાં વધારે મદદ કરીએ છીએ. પાપી તંત્રને એવી નિષ્ઠા ઘટતી નથી. એવી નિષ્ઠા રાખવી કે સેવા કરવી એ તેના પાપમાં ભાગ લેવા બરાબર છે. એટલે સારો માણસ હમેશાં પાપી તંત્રની સામે તન, મન અને ધનથી વિરોધ કરશે. પાપી તંત્રના કાયદાનો ભંગ એ ધર્મ થઈ પડે છે. આ ભંગ જે આવનય અથવા હિંસક ભંગ હશે તો એ તંત્ર ચલાવનારા માણસોને નુકસાન કરશે પણ તંત્રને કાયમ રાખશે, બદલે તેમનું પાપ વધારશે. એટલે અહિંસક અથવા તો સવિનય કાનૂનભંગ એ જ માત્ર એક અમોઘ ઉપાય છે, અને તેનો પ્રયોગ કરવો એ પાપની સાથે અસહકાર કરનારનો ધર્મ થઈ પડે છે.

“સવિનય કાનૂનભંગમાં જોખમ રહેલું છે; કારણ કે એ શસ્ત્રનો

પ્રયોગ હજી સંપૂર્ણપણે થયો નથી, અને હંમેશાં હિંસાથી ભરેલા વાતાવરણમાં એ પ્રયોગ કરવો પડે છે. કારણ જીલમનો દોર વર્તતો હોય ત્યારે જીલમના ભોગ થઈ પડેલા લોકોને વિષે પુષ્કળ ક્રોધ પેદા થાય છે. તેમની નબળાઈને ક્ષીધે તેમનો ક્રોધ તેમનામાં સમાઈ રહે છે, પણ જરાક સરખું બહાનું મળતાં તે બહુ ઊઠે છે. આ નિરંકુશ પ્રાણુધાતક ગુપ્ત ક્રોધશક્તિને પ્રાણુપોષક અને નિયમવશ શક્તિ બનાવનાર પારસમણિ એ સવિનયભંગ છે. આ પલટો થાય છે ત્યારે સંપૂર્ણ વિજય થયા વિના રહેતો જ નથી. આ શુભ પરિણામનો વિચાર કરીએ ત્યારે એ શક્તિના પ્રયોગમાં રહેતું જોખમ એ કશી વિસાતમાં નથી. જ્યારે જગત એના પ્રયોગથી પરિચિત થઈ જશે અને તેમાં અનેક સફળ પ્રદર્શન જોશે ત્યારે આજે હવાઈ વહાણ ચલાવવામાં એ શક્તિની થયેલી પુષ્કળ પ્રગતિ છતાં જોટલું જોખમ રહે છે તેના કરતાં ઓછું જોખમ સવિનયભંગના પ્રયોગમાં રહેશે. ”

“આપુના આ લેખ પછી પણ સરકાર એમને પકડતી નથી એ ભારે આશ્ચર્ય છે.” આશ્ચર્ય બોલી ઊઠ્યો : “એ જ સૂચવી આપે છે કે સરકાર નૈતિક દૃષ્ટિએ તૂટી ગઈ છે.”

“બીજું એ અંકમાં શું શું છે ? ” ગણ્યે પૂછ્યું.

“મુખામતાદારો વિષે અને બહિષ્કારની મર્યાદા” વિષે પણ એમના લેખો ખૂબ જ દિશાસૂચક છે,”

પણ તેઓ આગળ કંઈ વાંચે એ પહેલાં તો આગેકૂચની તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. પેથાણને માટે દાંડી એ તો ઘરઆંગણું હતું. રહતી આંખે એ ગામે આપુને વિદાય આપી :

“મનમોહન બલિહાર ગાંધીજી !

શૂર સન્ય સરદાર ગાંધીજી !

નૂતન યુગ ઘડનાર ગાંધીજી
દેવી તેજ ચમકાર ગાંધીજી!"

હૃદયેહૃદયે એણે ચેતના જગાવી દીધી હતી.

પેથાણુથી સૌ આગળ ચાલવા લાગ્યાં. આ બાબુ હવે કોળી લોકોની વસ્તી વધુ પ્રમાણમાં આવતી હતી. પણ તે તો સૌ મહાત્મા ગાંધીનાં સૈનિક થઈ જ ચૂક્યાં હતાં. બીજે ઠેકાણે તો લોકો ખાડીમાંથી મીઠું ખનાવવાની તરફીય શાખી લેતાં હતાં, પણ અહીં તો રત્નાકર જ હીરાના ટુકડા જેવું મીઠું ખનાવી દેતો હતો, એટલે રાતે કે દહાડે ગમે ત્યારે લોકો કાયદા તોડી શકે એમ હતું.

બાપુ ચાલતા હતા તેવામાં એક ટોળું આવ્યું. બાપુએ સામું જોયું. બાપુની પાસે એક જણ થેલી લટકાવી બિભા હતા. લાંબી મૂઠો રાખતા હતા. બાપુ તેમને પૂછે : “જુગતરામ, આ તારી સેના ને?”

“હા, બાપુ. બધાય બારડોલી સ્વરાજ આશ્રમના છે. બધાને કાંતતા આવડે છે, પીંજતા આવડે છે, અને આ પહેરેલાં કપડાં છે તે તેઓએ પોતે જ વણેલાં છે.”

આ સેના રાત્રીપરજ જાતની હતી. પહેલાં આ બધાંને લોકો દૂમળા કહે, પણ દૂમળા હવે દૂમળા હોય ત્યારેને? આ જુગતરામ અને કન્યાણુભાઈ ત્યાં તેમની વચ્ચે રહેવા લાગ્યા. એ દૂમળા મટી રાત્રીપરજ થયા. હવે દૂમળા કાઈ કહે તો સામા થાય. કાઈ દૂમળા હવે દેસાઈને ત્યાં ગુલામ થઈને નથી રહેતો.

સેના બોલી : “રામરામ, ગાંધી બાપુનો જન્મજય.” પગે લાગીને સેના બધી બિભી રહી. બાપુએ નજર ફેરવી લીધી અને પછી કહ્યું : “દોરતો, તમે તો હવે ઉજળા થયા છો. તમે બીજે કંઈ ન જાતા. તમારા ગામમાં અને તમારા લોકમાં જઈને રહેજો. ગામડામાં સરકારી બહુતર બણે તે બધે ગામડું છોડીને જાય,

છેલ્લી મળલ : ૨૫૬

પણ તમે તો મામડામાં જ રહેજો. કાંતજો, પીંજો અને વણજો. ખેતી તો તમારી જ છે. તમારી કામનાં છોકરાને લાણીવાળો અને દારૂતાડી છોડાવજો.”

અધા કહે : “એ તો અમો કરવાના જ છીએ, પણ અમને લડાઈમાં લઈ જાઓ !”

આપુ કહે : “હં.... સમજ્યો. જીગતરામ ! આમને મીઠાના અમરે લઈ જાઓ અને મીઠું પણ લૂંટવા દેજો.”

અસ; જયધોષ કરતી સેના પાછી વળી.

વાતોવાતોમાં તો કાચમડી આવી ગયું. એ માને ઉમળકાથી સ્વાગત ક્યું. અને ત્યાંથી મટવાડ આવ્યું. આ બધાં ગામોનો ઉત્સાહ અદ્ભુત હતો. મટવાડ એટલે કરાડી જ સમજો ને. છેવટે ચોથીની રાતે સંધે કરાડીમાં પ્રવેશ કર્યો.

કાઠી પ્રાવશન્નમે સ્વયં રેજે મહામુનિઃ ।

તતઃ પરં કમેણતે મૈનિષા જનુવમ્બુઃ ॥

આપુએ કરાડીમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતે તેમની પાછળ સેનાના સૈનિકો આ પ્રમાણે ગોઠવાયેલા હતા :

પ્યારેલાલ, હમનલાલ, ખરેસાહેબ, અમતરાવ ગોડશૈ, પૃથ્વીરાજ, મહાવીર, આળ, ખડગબહાદુર, રસિક, વિઠ્ઠલ, દર્પ, તનસુખ, કાંતિ, શંકર, આનંદ, રમણિકલાલ, છોટુભાઈ, અબ્બાસ, નારાયણ, મગનભાઈ, પૂંજભાઈ, માધવ, કુંગરશી, સોમાભાઈ, દારકાનાથ, રામજીભાઈ, દાઉદભાઈ, બાનુશંકર, ગજનન, હસમુખરાય, શ્રી કૃષ્ણનાયર, જેઠાલાલ, હરકરે, શંકરન, મુનશીલાલ, પાંડુરંગ, રાઘવન, લાલજી, સુલતાનસિંહ, તપન નાયર, પ્રેમરાજજી, શિવાભાઈ, જશભાઈ, રાવજીભાઈ, ટાઈટસજી, રતનજી, દુર્ગેશચંદ્ર, ચિત્રે, અંબાલાલ, જ્યોતિરામ, જયંતિ, વિષ્ણુ શર્મા, સુરેન્દ્રજી, મણિલાલ, મોહની, ચિન્તામણિ, નારાયણજી, વાલજીભાઈ, વિઠ્ઠુપંત, દિનકરરાય, સુબલપ્રસન્ન,

૨૫૦ : સરિતાથી સાગર

માહીમતુરા, મોતીદાસ, સૂર્યભાષ્ય, સુધીર, ચતુર્વેદી, હરિદાસ, હરિપ્રસાદ, માર્તંડ, ચીમનલાલ, સુમંગલપ્રકાશ, પુરાતન, હરિદાસ, પન્નાલાલ, ગિરિવરધારી, માધવજી, વિનાયકરાવ, શંકરભાઈ, લાલજી, જયંતીપ્રસાદ.

જગતના ઈતિહાસને પાને જેમનાં નામ સદાસર્વદા સુવર્ણ-
ક્ષરોએ લખાયેલાં અમર રહેશે અને જેઓ, માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે
પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તત્પર થયેલા આ ૮૦ સૈનિકો ઉપર
લોકોની આંખ ઠરી હતી: તેઓ તો ધન્ય થઈ ચૂક્યા હતા.

હવે તો મશાલો ગામેગામ સળગતી હતી. આપુને લેવા
માટે કરાડી સામેયે તો મથું જ હતું, પરંતુ જે કોઈ ઘરમાં રહ્યાં
હતાં તે પણ સ્વાગત માટે બહાર આવ્યાં. જે મહાત્માજીને જોવા
માટે તેઓ દિવસોથી ઉત્સુકતાપૂર્વક વાટ જઈ રહ્યાં હતાં તે પોતાના
ગામમાં આવી ચૂક્યા એમ જાણી લોકો તેમને વધાવા નીકળી
પડ્યા. બહેનો અનેક મંગળગીતો ગાઈ પોતાની ઊર્મિઓથી તેમનું
સ્વાગત કરતી હતી.

કરાડીમાં તો વર્ષોથી રાષ્ટ્રીય શાળા ચાલતી હતી અને
મણિભાઈ પટેલ, દીવાનજીભાઈ વગેરે બારે કાર્ય કરી રહ્યા હતા.
એટલે એતનનાં પૂર દેખાય એ સ્વાભાવિક હતું. કદાચ દાંડીની
પસંદગી આ કરાડીને લીધે પણ થઈ હોય. એ ગામ લડત માટે
ખડે પગે હતું, એટલે આપુને ત્યાં ઝાઝું કહેવાનું હતું જ નહીં.

નિત્યક્રમ પૂરો કરી આપુએ તો આ છેલ્લા ટપ્પાની રાતે
પોતાનું મસ્તક પ્રભુના ચરણમાં મૂકી દીધું.

મનુષ્યોનો દરિયો આખી રાત કરાડીમાં ધૂવવતો જ રહ્યો.
એક ખૂણે બહેનો ગાતી હતી :

“જેયા બ્રહ્માંડ ધૂમી એક જોગીરાજને,
ખુદલાં મનુમંદિરને એક અલખેલડી;
જેયા જગત ધૂમી એક જોગીરાજને.”

૨૮. દાંડી

“ દાંડીની પક્ષદગી મનુષ્યની નથી, પણ ઈશ્વરની જ છે. ”

[ગાંધીજી]

કુરાડીમાં ચોથીની રાત પૂરી થઈ. સવારે બ્રાહ્મમુહૂર્તે ઊડી સૌએ પ્રાર્થના કરી. તંબૂરાના મીઠા રણકાર સાથે પાંડતજીએ લજ્જન ગાયું ને પછી બાપુએ એ શબ્દો કહ્યા. નાસ્તો આટોપાઈ ગયો ને સવારમાં સાકાજીએ બાપુ, એમની સેના ને હવે તો હજારોની સંખ્યામાં માણસો સ્વરાજની દીવાદાંડીરૂપ દાંડી તરફ ચાલવા લાગ્યાં.

સેનાને અને પોતાના પરમ ધ્યેયની દીવાદાંડીરૂપ દાંડી તરફ જતા સુકલકડી મહાત્માજીને જોઈ લોકોની આંખોમાં હર્ષાશ્રુ આવી ગયાં હતાં. અનેક લોકો એ સ્થિતિમાં એમની સાથે ચાલવા લાગ્યા. ધોળા ટોપીની નદી દરિયા તરફ વહી રહી હતી. બાપુજીને તો હર્ષ માતો નહોતો. એ તો દોડી જ રહ્યા હતા. આજે આખા જમતનું દૃષ્ટિકેન્દ્ર દાંડી ને ગાંધી એ બની ચૂક્યાં હતાં. વાતોવાતોમાં તો સામાપોર પણ આવી ગયું. લોકો હર્ષધેલા હતા.

સામાપુર છોડ્યા પછી તો દાંડીનો સીમાડો આવી ગયો હતો. દરિયાના પવનની ખુશનુમા લહેરીઓ આવવા લાગી હતી. નાના-નાના વસ્ત્રા દેખાવા લાગ્યા. ને છેવટે દાંડી આવી ગયું. ૨૪૧

૨૫૨ : સરિતાથી સાગર

માઈલનો પંથ પૂરો થયો. ૨૪ દિવસ પછી આજે છેલ્લો વિસામો દાંડીએ થયો. દરિયાને કિનારે એકાંતમાં આવેલું આ એ અક્ષરનું ગામ અમર થઈ ગયું.

લોકોનો તો પાર નહોતો. ગુજરાતના બધા જ આગેવાનો આવી ગયા હતા. પણ ખોટ લાગતી હતી એકલા સરદાર વલ્લભભાઈની ! લોકોને લાગતી હતી તેમ આપુને પણ લાગતી હતી. ગાંધીજીને તો જાણે બિદિનાથ આવી પહોંચ્યા હોય એટલો બધો સંતોષ થયો હતો. એમના અગેઅંગમાં હર્ષ અને આનંદ જણાઈ આવતો હતો. લોકોનાં હૈયા ને મસ્તક સહેજે નમી પડતાં હતાં. એ આપુને એમ વેગભેર દોડતા જોઈ ટોળામાં ચાલતા એક ભાઈ બોલી ઊઠ્યા :

“હે મહાત્મા અમારા
દુનિયા નમે છે આજે
ઓ સત્યના સિતારા
તું દિલ્લિલે વિરાજે.”

આપુ આમ હેમખેમ છેક દાંડી સુધી પહોંચી જતાં ગુજરાતની ઠંડી તાકાત ઝળકી જીડી અને વીજળી પડે ને જેમ ઝળકાટ થાય તેમ ગુજરાતને એક છેડેથી ખીજે છેડે ઝળકાટ થઈ ગયો.

દાંડી પહેલાં તો મોટું ગામ હતું, પણ આજે તો એ તૂટીને નાનકડું ગામડું થઈ ગયું છે. ત્યાંની વસ્તી આશરે બસો માણસની ખરી; પરંતુ પાંચમી એપ્રિલને દિવસે તો એ મોટું નગર બની ગયું હતું. ત્યાંની વસ્તી વંધીને ૧૦-૧૨ લાખરની થઈ ગઈ હતી. “એ દિવસે દાંડી કૃષ્ણનું વૃંદાવન, રામનું અયોધ્યા, અથવા વિશ્વનાથનું કાશી બની ગયું હતું.” દાંડી આજે જગતના ઇતિહાસમાં અમર પગલીઓ પાડી રહ્યું હતું. બહારથી આવેલા મહેમાનોના સ્વાગત માટે ગામના અબણ માછીઓએ પોતાનાં ઝૂંપડાં, શિક્ષકોએ સ્કૂલ અને પોસ્ટમાસ્ટરે પોસ્ટઓફિસ ખાલી કરી દીધી.

દરિયાકિનારે જ એક વહોરા સદમૃદસ્થના બંમલામાં આપુને ઉતારો હતો, અને મહાત્માની આંખો સામે આનંદ મહાસાગર આનંદના લોહ ઉછાળતો પડ્યો હતો. તે વહોરા યજ્ઞમાન પશુ આપુની સરકાર કરતેકરતે ખૂબ જ ધન્યતા અનુભવી રહ્યા હતા અને પોતાનું મકાન પાવન થયું માનતા હતા. કિનારે મીઠાની કાંકરીઓ ચમકચમક કરી રહી હતી અને સામે સમુદ્રનાં મોજામાં સૂર્યકિરણો ચમકારા લઈ રહ્યા હતાં. લોકોની મેદની પણ ખૂબ જ જમી હતી. આપુ મીઠાને પેગમ લાવ્યા હતા, સમુદ્ર અદળક મીઠું આપવા ઉત્સુક હતો અને લોકો તો મીઠું તૈયાર કરવા તત્પર થઈ જ ચૂક્યા હતા. ગાંધીજીનો આ આખરી સંગ્રામ હતો અને તે દંઢ નિશ્ચય કરીને નીકળ્યા હતા. વળી સરકારે તેમને દાંડી સુધી આવવા દીધા એ પણ ઈશ્વરની જ પ્રેરણા હતી. અનેક લોકો ધરખાર ઉથાપી નાંખી લડતમાં ઝંપલાવવાનો દંઢ નિશ્ચય કરી ખડે પગે થઈ ગયા હતા. આપુ દાંડી પહોંચ્યા ત્યારે છોકરાં ગાતાં હતાં:

“ બોલ દરિયાની રાણી, બોલ દરિયાની રાણી,
સ્વરાજ કયાં સંતાડયું ? ”

દરિયાની રાણીને બોલાવતાં હતાં અને રાણીની સાથે વાતો કરતાં હતાં કે: “ હે દરિયાની રાણી ! બોલ, બોલ, સ્વરાજ કયાં છે ? ”

દાંડીમાં બપોરે સભા થઈ. વડ નીચે સભાસ્થાન હતું. દાંડીને કિનારે કેટલાક વડ આવેલા હતા ને લોકોનાં વિશ્રામધામ બની ચૂક્યા હતા. દરિયાકિનારાની મર્યાદાવેલ દરિયાને માઝા મૂકતો ખાળી રહી હતી. જંગલ વગેરે ગવાયા પછી આપુએ બાપણમાં પોતાના હૃદયના લાલચો ઠાલવી દીધા:

“ દાંડી ખંદર આવવા હું જ્યારે સાર્થીઓને લઈ સાયરમતીથી નીકળ્યો ત્યારે હું અને મારા સાર્થીઓ અહીં પહોંચ્યા શરૂ થયે એમ

૨૫૪ : સન્નિતાથી સાગર

મારા મનમાં ખાતરી તો નહોતી. સાબરમતીમાં જ મને પકડવાની અફવા તો ચાલતી જ હતી. સરકાર સાથીઓને કદાચ ઢાંડી લગી પહોંચવા દે પણ મને તો નહીં જ પહોંચવા દે એમ હું માનતો હતો. તેમાં કાઈને મારી અધૂરી શ્રદ્ધાની ગંધ આવે તો તેનો ઇનકાર નહીં કરું. અહીંમાં હું પહોંચ્યો છું તેમાં શાન્તિનો અને અદિસાનો પ્રભાવ ઓછો નથી. તેનો પ્રભાવ જગતવ્યાપી છે. સરકારને આ બાબતમાં ધન્યવાદ જોઈએ તો લઈ શકે છે, કારણ કે એકએકને પકડી લેવાની શક્તિ સરકારના હાથમાં છે, એમ છતાં આ શાંતિસેનાને પકડવાની હિંમત નથી ચાલી, એમ કહેવામાં પણ સરકારની સ્તુતિ આપી જાય છે. એવી સેનાને પકડતાં તેને શરમ લાગી.

“જે કૃત્યને પડોશીઓ નિંદે તે નિંદવાલાયક કામ કરતાં પણ માણસ શરમાય તો તે સમ્યક માણસ છે.

“જગતની નિંદાથી શરમાઈને પણ જે અમને સરકારે નથી પકડ્યા તો તેટલે અંશે પણ તેમને ધન્યવાદ થટે છે.

“આવતી કાલે મીઠાના કરનો સવિનયજાંઝ થશે, એને પણ સાંખી લેશે કે નહિ તે નોખો સવાલ છે. અને ન પણ સાંખી લે. પણ સરકારે આ ટુકડી વિષે જે ધીરજ અને શાંતિ રાખ્યાં તે વિષે તો તે ધન્યવાદને પાત્ર ગણાશે.

“આખા હિંદુસ્તાનમાં વ્યાપક સવિનયજાંઝ ચાલે અને તેને સાંખી લે તેમાં જ મીઠાના કાયદાનો નાશ છે. જ્યારે મીઠાના કાયદા તોડવાનો સંકલ્પ થયો, અને થોડાઘણા માણસોએ પણ સ્વાધીનતા ન મળે ત્યાં સુધી જનને જોખમે પણ એ કામની પાછળ મંડ્યા જ રહેવું છે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, ત્યારથી જ એ મીઠાનો કર ગયો છે, તે વિષે મારા મનમાં લેશમાત્ર પણ શંકા નથી.

“આ સવિનયજાંઝ સરકાર સાંખી લેશે તો ખચિત માનવું

કે સરકારે આ કર વહેલામોડે કાઢી નાખવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે. આવતી કાલે મને યા સાથીઓને પકડે તો મને આશ્ચર્ય નહીં થાય, કુઃખ તો નહીં જ થાય. જે વસ્તુને વહોરવા નીકળ્યા હોઈએ તે મળ્યા પછી કુઃખ માનીએ તો નાદાની ગણાય.

“ મને પકડે અને ગુજરાત-હિંદુસ્તાનના પ્રખ્યાત નાયકોને પકડી લે તો ચે શું ? જ્યાં આખી પ્રજા ઉખડી પડે અને જાગ્રત થાય ત્યાં નાયકની જરૂર જ રહેતી નથી, એવા નિશ્ચય ઉપર આ લડતનું મંડાણ રચાયું છે. જે લાખો માણસોએ અમારી કૂચ દરમિયાન અમને આશીર્વાદ આપ્યા છે, અને મારાં બાપણો સાંભળ્યાં છે, તેમાંના બધા આ લડત ઉપાડવા તૈયાર રહેશે અને તેનું જ નામ બ્યાપક સત્યાગ્રહ કહી શકાય.

“ આપણે તો હવે સરકાર થાકે ત્યાંસુધી જ્યાંજ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં મીઠું આપણા પૂર્વજો જે રીતે બનાવતા હતા તે પ્રમાણે ઘેરઘેર બનાવતો ઠેરઠેર વેચવું છે અને એટલી હદ સુધી કે સરકારની વખારમાં જે મીઠું પડ્યું છે તે નકામું થઈ પડે. જે દેશમાં પ્રજા-જાગ્રતિ ખરેખરી થઈ હશે તો મીઠાનો કામદો નહિ જ રહે.

“ આપણે જ્યાં જવું છે તે બહુ દૂર છે. આપણી યાત્રાનું ધામ હાલ તો દાંડી થયું છે. પણ ખરું ધામ તો સ્વતંત્રતા દેવી છે. તેનાં જ્યાં સુધી દર્શન થયાં નથી ત્યાં સુધી આપણા મનમાં અશાંતિ રહેવાની, અને સરકારને પણ શાંત રહેવા નહીં દઈએ.

“ જે પટેલોએ રાજનામાં આપ્યાં છે તેમણે તે પુરવાર કરી આપવું જોઈએ, અને સ્વતંત્રતાની સ્થાપના ન થાય ત્યાં સુધી આ સરકારની સલામી ભરવી હરામ છે, એમ માનવું જોઈએ.”

“ જે બીજાં કામ હાલ ચારપાંચ દિવસથી ગણાવી રહ્યો છું તેનો અમલ પણ જલાલપોર તાલુકામાં તરતોતરત થવો જોઈએ.

૨૫૬ :: સમિતાથી સાગર

દાર પીવામાં સુરત જિલ્લો પ્રખ્યાત છે, અને તેમાંથી આ તાલુકો વધારે પ્રખ્યાત છે. એ તાલુકામાં જ્યારે આજે આત્મશુદ્ધિનો પવન વાઈ રહ્યો છે ત્યારે દારૂ-તાડીનો સદંતર નાશ કરવો એ મુશ્કેલીનું કામ નથી. અને જે ખજુરાનાં પાંદડેપાંદડે પાપ પ્રગટ થઈ રહેલું છે, જેમાં આપણા નાશ પૂરતી જ કિંમત રહેલી છે અને જે ઝાડ આપણને ઝેર સમાન છે તે તમામ ઝાડો જમીનદોસ્ત થવાં જોઈએ.

“જલાલપોર તાલુકામાં એક પશુ માણસ વિદેશી વસ્ત્ર પહેરતો ન હોવો જોઈએ. દાંડીમાં આવનાર ‘સ્વરાજ્યયયમ’માં ભાગ લેવા અને દેવા આવે છે” એવી દાનતથી આવનાર હોવો જોઈએ.

“દાંડીની અંદર વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને કોઈ પશુ આવશે તે મને ગમશે નહીં. દાંડીને આપણે યાત્રાનું ધામ કે પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો કિલ્લો બનાવવા ઇચ્છતા હોઈએ તો બધાય ખાદી પહેરીને જ આવજો. આજે હું જાણું છું કે દેશના ખાદીબંકારોમાં ખાદી ખૂટવા આવી છે, તેથી લાંબા પનાની સાડી કે ધોતિયાં ન મળે તો માત્ર લંગોટી પહેરીને આવશો તોય તમને સબ્ય માણસ તરીકે આવકાર મળશે, અને તેમ છતાં જો કોઈ વિદેશી કાપડ પહેરનારા આવશે તો મારે દાંડીના નાકા ઉપર સ્વયંસેવકો ખેસાડવા પડશે, અને તેઓ તમને પગે લાગીને ખાદી પહેરવા વીનવશે. અને તેમ કરતાં તમને દુઃખ થશે અને થાપડ મારશે તો પશુ એ સત્યાગ્રહીઓ તમારી થાપડ સહન કરશે.

“આ દાંડીની પસંદગી મનુષ્યની નથી, પશુ ઈશ્વરની જ છે. જ્યાં અનાજ ન મળે, જ્યાં પાણીના અભાવનો લાય હોય અને જ્યાં હજારો માણસો અગવડથી જ આવી શકે, જ્યાં પહોંચવા માટે રેલ્વેશનથી દસ માઈલ આવવું પડતું હોય, પગપાળે ચાલનારને કાદવકીચડની ભરેલી ખાડી ઝોળાંગવાની રહી હોય, એવા ખૂણે પડેલી જગ્યાએ સત્યાગ્રહનો મોરચો કેમ મંડાતો હશે? પશુ સાચી જોત જ એ છે કે આ લડત જ સહન કરવાની છે.

“ તમે તો નવસારીથી ઢાંડીના આખાંચે રસ્તાને પાણીની ઠેરઠેર પરબો મારી જતમાં વિખ્યાત કરી મૂક્યો છે. આ લડતમાં તમારી સંમતિ ન હોય, આશીર્વાદ ન હોય તો તમે આ કામ શા માટે ઉપાડો ?

“ઢાંડીને હરમ અથવા પાકપવિત્ર ભૂમિ સમજી આ જગ્યાએ મીઠું ન ભોલાય, પાપ ન કરાય એવી ભાવનાથી દરેક પ્રવેશ કરવો જોઈએ. તમે સાચાં સેવક અને સેવિકાઓ થઈને આવશો અને સરકાર ગમે તેટલો ડર બતાવે તો પણ મીઠાના કાયદાનો સવિનય જામ કરશો, અને ખીજાં દર્શાવેલાં કામ ઉપાડી લેશો તો સપ્તાહમાં જ સ્વરાજનો કાયદો ધડાશે. ઈશ્વરની શક્તિથી એક દિવસમાં પણ જો આપણો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે તે મળી શકે.

‘દરેક વ્યક્તિનું શરીર પવિત્ર છે, એમ બ્રિટિશ કાયદો શીખવતો આવ્યો હોવાથી હું બ્રિટિશ રાજ્ય પર મોહિત થયો હતો. એ કાયદા પ્રમાણે માણસ મહા ખૂની હોય તો પણ તેને સિપાઈ મારી શકતો નથી. પણ અત્યારે તો જાંઘો ન્યાય ચાલે છે. મારી મૂડીમાં મીઠું છે કે કાંકરા, એનો ન્યાય કરનાર પોલીસ શી રીતે હોઈ શકે ?

“દરેક મનુષ્યનું ધર એ કિલ્લો છે. આપણું શરીર પણ એક જતનો કિલ્લો છે અને એ કિલ્લામાં મીઠું આવ્યા પછી ઘોડા માથે ફરી વળે તો પણ મીઠું નીકળે નહિ; કાંડું કપાય પણ મીઠાની મૂડી ન છૂટે એવું મનોમન આવજથી કેળવવું જોઈએ.

“ધરપ્રવેશ કરે તે જંગલીપણું કહેવાય. મારા હાથમાં ધૂળ લીધી છે કે મીઠું તેનો ન્યાય તો ન્યાયાધીશ કરે છે. અંગ્રેજના કાયદામાં શરીર પવિત્ર મનાય છે. દરેક અમલદાર ન્યાયાધીશ થઈ ધરપ્રવેશ કરતો થઈ જાય તો તો તે લૂંટારાનો ધંધો થયો કહેવાય.

“પણ હિંદુસ્તાનના અમલદારો અંગ્રેજી કાયદાઓને પણ જરૂર પડે તોડીને ઘોળાઘોળી શરખત કરીને પી જાય છે, અને ૧૮૧૮ના કાયદા મુજબ બધા કાયદાઓ પર પાણી ફેરવી શકે છે.

ક્રમક : સંસ્થાપી સાગર

“હવે એક પછી એક નેતાઓ પકડાવા લાગ્યા છે, અને આ લડતમાં તો જે વધારેમાં વધારે દુઃખ લડત કરે એ મુખી થઈ શકે છે. એ ધોરણે બહાર રહેલા માણસોમાંથી એક સરદાર ચઢતે આ લડત આગળ ચલાવી શકે છે.

“આ લડત એક માણસની નથી, પણ કરોડોની છે. બેચાર માણસ લડીને એ સ્વરાજ જીતી શકતા હોત તો દેશની હકૂમત પણ એ બેચાર માણસો ચલાવતા થઈ જાય. તેથી આ સ્વરાજની લડતમાં તો કરોડો માણસોએ પોતાનો ભોમ આપી કરોડોને લાલદાથી શાય એવું સ્વરાજ મેળવવાનું છે.

“દેશના મોટા નેતાઓને સરકાર એક પછી એક ઊપાડતી ચાલી છે અને આપણે તેમને પગલેપગલે ચાલવા તૈયાર હોઈએ અને એમણે બતાવેલો ધર્મ પાળી શકતા હોઈએ તો તો હસી શકીએ છીએ, નહિ તો શરમાવું જોઈએ. નેતાઓ ગયા અને હવે આપણા વાશે ચાલ્યો છે, એમ માનવું જોઈએ.

“ગુજરાતના અને ગુજરાત બહારના આટલા બધા નેતાઓ જેલમાં ગયા અને કેટલાય સ્વયંસેવકો મીઠું સાચવતાં ધાયલ થયા છે, અને ક્યાંક ક્યાંક તો માર આઈ બેસાન પણ થયા છે. છતાં તેની અસર મારા પર થઈ નથી. આજે મારી છાતી પથ્થર જેવી થઈ ગઈ છે. આ લડતમાં હજારો અને લાખો માણસોનો ભોમ આપવો પડે તો તે માટે પણ હું તૈયાર થઈ ગયો છું. જ્યાં હજારોને જેલમાં મોકલવા માટે ઉઘમ જ માંડ્યો હોય ત્યાં તેમને કોઈ લઈ જાય તો રડવા બેસાય છે ? આ તો ચોપાટના દાવ રમતાં ધાર્વા પાસા પડે છે, તેમાં રડવાનું કે હસવાનું શું હોય ? એ ઈશ્વરની કૃપા છે. અને જે અમરકાશે ચાલી રહ્યા છે તેનું તટસ્થ રહી નિરીક્ષણ કરીએ.

“તેરમી પછી આ જાવણી ઉપર મીઠાના અનેક કાયદા તોડવા છતાં પણ સરકાર નબર નહિ નાંખે તો જેને વિખેરી નાંખીશું

અને તેરમી મહી બીજે કપાક વધારી; પણ આ એજનાનો બધો આધાર સરકારની નીતિ ઉપર રહે છે. હમણાં તો સરકાર જેમ પિંચે તેમ ખર્ચ શકાય.

“તમે હજી સુધી મીઠું કાઢવા ન ગયા હો તો આખું માથું એવું થઈને જાગે. મીઠીમાં મીઠું ભરી લેજો અને મારા હાથમાં કે કરોડનું મીઠું લઈ જાઉં છું એમ જાણજો. સરકાર દર વર્ષે ૭ કરોડ રૂપિયા મીઠા વાટે આપણી પાસેથી ખર્ચ જાય છે.

“તમે આજે સરકારી મીઠું ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ શકો છો તમારા ઘરને આંગણે તો મીઠાની ખાણ પડી છે.

“શહતકમાં લાલા શ્યામલાલ નામનો નામ, બહાદુર, ત્યાગી સેવક છે. તેમણે ૧૯૨૧ના અસહકારના આદિલનમાં વકીલાત છોડી હતી. પણ ફરી એટ વખતે વકીલાત શરૂ કરી, હજારો રૂપિયા જમા કર્યા, પણ લાહોરની મહાસભા પછી ફરીથી તેમનું હૃદય પીગળ્યું અને આશ્રમમાં આવવા માટે આજીજ કરી. આ સત્યાગ્રહક્રમમાં પણ આવવાને તેમણે ઇંતેજરી બતાવી. પણ આ સોનામહોરને દોકડામાં કેમ વટાવું? એટલે મેં ફરી તેમને શહતક મોકલ્યા અને તેમના લખવા મુજબ અહિંસાનું અમૃતપાન કરી સત્ય અને અહિંસાની કિંમત પ્રથમ કરતાં વધારે જાણી તેમણે વિદાય લીધી. અને ‘હું અહિંસાને કદી છોડીશ નહિ અને આશ્રમને કદી ખેવડા નહિ થઈશ’ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી. એ લાલા શ્યામલાલને ખેવડાદારીના મુના સારુ પકડવામાં આવ્યા છે.

“ખેવડાદારીને ધર્મ માનનારા મારા ‘યંગ ઇન્ડિયા’ના લખાણો જોવું કંઈક તેમણે લખાણ કર્યું હશે. પ્રથમ તો જે માણસ સત્ત્વ-નતનો હરેક ક્ષણે નાશ થાઓ એવી પ્રાર્થના કરી રહેલ છે અને નાશ કરવા પ્રયત્ન પણ કરી રહેલ છે તે માણસને—મને ૧૨૪૪ કલામ લાગવી જોઈએ. પણ સાચી વાત તો એ છે કે જે બંક કરીને કે દાકુગોળા પાંચરીને સત્ત્વનતનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે, તેને

૨૬૦ : સસ્તિથી સાગર

જ ૧૨૪જ લાગી શકે; પણ જે અહિંસાથી અને સત્યને માર્ગે સહન કરીને સસ્તનતનો નાશ ઇચ્છતો હોય તેને એ લાગુ ન જ પડે. પણ હું ક્યાં ન્યાયાધીશ છું? મારી તો ઍરિસ્ટરી પણ છિનવાઈ ગઈ છે.”

સભા પત્યા પછી તો દરિયાકિનારે લોકોનો મેળો જામવા લાગ્યો. આપણી ત્રિપુટી પણ ત્યાં યાત્રાનો આ છેલ્લો દિવસ લહેરથી માળવા લાગી. નરગીસને બધા સમાચાર લખી પત્ર રવાના કર્યો.

હવે સરકાર કાલે તો જરૂર કાંઈક કરશે જ, એમ લોકો માનતા હતા. વાતાવરણ બધું અનિશ્ચિત હતું.

રાતે દરિયાકિનારે સાયંપ્રાર્થના ચર્ચ. પ્રાર્થના પૂરી કર્યા પછી તેમણે છેલ્લેછેલ્લું કહી દીધું :

“જે સરકારથી ખીતા હોય તે ચાલી જાય. જેલથી માંડીને ગોળી ખાવા સુધી તૈયાર હોય તે જ કાલે સવારે મારી સાથે આવે. આકીના પહેલેથી જ ન આવે. ઈશ્વર આપણી પાસે રહો. સતનો જય થાઓ.”

આમ પાંચમીની રાતે આવતી કાલના સત્યાગ્રહ માટેની છેલ્લી પૂર્વતૈયારીઓ થવા માંડી.

“ફટ્ટી એપ્રિલને રવિવારે વાચકોના હાથમાં આ અંક પડશે. જે હું મનાઈ ન કરું તો સૌએ માની લેવું કે જેઓ મોકાના કાયદાનો ભંગ કરવાને તૈયાર હોય તેઓ તા. ૬ ફટ્ટી એપ્રિલથી આ ભંગ કરવાને મુક્ત છે અને તેમની પાસેથી તેની આજ્ઞા રાખવામાં આવશે. અનેક વખત આ જ પત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેનો પાછો સારાંશ આપી જઈ.”

“સવિનયભંગની એકમાત્ર શરત શુદ્ધ અહિંસાનું સંપૂર્ણ પાલન છે. સામુદાયિક સવિનયભંગ આપોઆપ જ થાય. કાર્યકર્તાઓ આરંભમાં લોકોને માત્ર દોરશે. પણ પછીથી તો લોકો પોતે જ

લડતનું નિયમન કરશે. મહાસભાના સ્વયંસેવકો લડતનો રંગ જોતા રહેશે અને જ્યાં મદદની જરૂર હશે ત્યાં મદદ કરશે. તેમણે તો બધે મોખરે જ રહેવું પડશે. જ્યાં ખુનામરડી ફાટી નીકળે ત્યાં ખુનામરડી અટકાવવાના પ્રયત્નમાં ખપી જવાની તૈયારી રાખવી.

“સંપૂર્ણ નિયમપાલન અને એકબીજા વચ્ચે સંપૂર્ણ સહકાર હશે તો જ ફતેહ મળવાની છે.

“જો સાચી લોકજગૃતિ થઈ હશે તો જેઓ સવિનયભંગમાં રોકાયેલા ન હશે તેઓ ખાદીનું કામ, દારૂ અને અફીણની દુકાનની ચોકીનું કામ, પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનું કામ, ગ્રામસુધારણા અને જેલમાં ગયેલા સત્યાગ્રહીઓનાં કુટુંબોને અનેકરીતે મદદ કરવાનું કામ કરતા રહેશે, એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

“સ્વયંસેવકોએ કર્યાય કામો ઝગડામાં એકે પક્ષમાં જોડાવું નહિ.

“જો મીઠાના કાયદા વિષેના સવિનયભંગમાં લોકો ખરા દિલથી જાળશે તો આપણે ચોખ્ખી વ્યવસ્થા કરીને ખાદી મારફત પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરી શકીશું, અને સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ કરી શકશું. આથી આપણે ૯૧ કરોડ રૂપિયા બચાવી શકીએ, આમ લાખો લોકોને ફાળવ વખતમાં કામ કરવાનું રહેશે. જો આટલું મળે તો આપણે સ્વતંત્રતાની પાસે પહોંચી જઈએ. અને એમાંની એક વસ્તુ આપણી શક્તિની બહાર નથી.”

જાજનકીર્તનો થયાં. સ્વયંસેવકોએ આવતી કાલ માટેની છેલ્લી તૈયારી કરી લેવા માંડી. સામે મીઠું બનાવનાર અમાપ જલરાશિ ધ્રુવવતો હતો.

૨૯. સરિતા સાગરમાં વિલીન થઈ

“વાશ્તા ઇવ ધનેવઃ સ્પન્દમાના બજઃ
સમુદ્રમવજગમુરાપઃ ।”*

*

“અરે, તે દિવસે તો આત્માનાં અધિયાર પાણી
ઝાડળાં થઈ વહેતાં હતાં.”

*

આમ તો વાતાવરણમાં સળવળાટ આખી રાત હતો, છતાં
આપુ ને સૈનિકો તો નિયમ પ્રમાણે સૂઈ ગયા હતા. રાતે સાડા ત્રણ
વાગે ઊઠવાનો ઘંટ વાગ્યો. એ વાગ્યો હતો તો સૈનિકોને માટે જ
પણ આજે તો સૌ સૈનિકો બની ચૂક્યા હતા. સૌ ઊઠ્યા,
પ્રાર્થના થઈ.

પ્રાતઃ સ્મરામિ હૃદિ સંસ્ફુરદાત્મતત્ત્વમ્

સચ્ચિત્સુખં પરમહંસગતિં પુરીયમ્ ।

યત્સ્વપ્નજાગરસુષુપ્તિર્વૈતિ નિત્યમ્

તદ્બ્રહ્મ નિષ્કલમિદં ન ચ ભૂતસંઘઃ ॥

એ શ્લોકથી પ્રાર્થના શરૂ થઈ. સૌ એકચિત્ત થઈ ગયાં હતાં.
ક્યાંય અવાજ સંજળાતો નહોતો. ફક્ત સમુદ્ર મોટામોટા લોહ પજારી
ધ્રુવવી રહ્યો હતો—એની પણ પ્રાર્થના જ ચાલતી હતી. પ્રાર્થના
પૂરી થઈ ગયા પછી સૈનિકો ને લોકોનાં ટોળાં સમુદ્રનાં માટે
ઊપડ્યાં. આજ અજવાળામાં સમુદ્રનાં પાણી તરફ જતા તેઓ

* લાંબાવટી માથેની જેમ છટાં થયેલાં પાણી સમુદ્ર તરફ ધસ્યાં.

અરિતા સામર્યમાં વિલીન થઈ : રૂઢક

સત્ત્વ રામચંદ્રની સેતુ બાંધવા માટે જતી સૈન્ય જેવા દેખાતા હતા. લોકોએ કપડાં કિનારે ઊતારી સ્નાનને માટે સમુદ્રમાં ફેંકી માર્યા, અને સ્નાન કરવા માંડ્યું. સમુદ્રનાં મોજાં સૌને ચોળીચોળીને નવ-કાવવા લાગ્યાં. આપુ તો કિનારે ઊભાઊભા એ તોફાન જોઈ જ રહ્યા હતા; એવામાં કાંઈકે તેમને પૂછ્યું:

“આપુ! આપ સ્નાન કરશો?”

આપુએ તરત જ કહ્યું: “જરૂર; જે ધર્મયુદ્ધનો આરંભ કરવો છે તે કાર્ય તો સ્નાન કરીને પવિત્ર બન્યા પછી જ કરવું જોઈએ.”

એમ કહી એમણે કચ્છ કાઢી નાંખ્યો, માત્ર લંગોટી જ મારી. તેમનો ખિલખિલાટ તો ચાલુ જ હતો. લોકો પણ એમને જોઈ હસતા હતા. આપુ એકદમ દોડીને સમુદ્રમાં ફેંકી પડ્યા. એ દશ્ય અવર્ણનીય હતું. તે વખતે લોકોએ આનંદના પોકારોથી વાતાવરણ ભરી દીધું. આપુ સમુદ્રમાં રહ્યા ત્યાં સુધી તાળીઓના ગડગડાટ સંભળાતા રહ્યા. વિજય માટે સિધાવનાર સેનાનીને સમુદ્રે અનેક નદીઓનાં નીર સાથે અભિષેક કર્યો. સ્નાન કરી આપુ બહાર આવ્યા. લંગોટીભેર ઊભાઊભા શરીર લોનાડોતા ત્યાં ઉભેલા આગેવાનો સાથે ગપ્પાં હાંકવા લાગ્યા. સામે એમના સહાધ્યાયી કેશવરાવ દેશપાડે, મોહનલાલ પંડ્યા વગેરે હતા.

સ્નાન કર્યા પછી આપુજી નમક ઉપાડી કાયદો તોડવા માટે ગયા. આખો દરિયાકિનારો, ગુજરાત, આખો દેશ ને આપુ જગત આ ધડીતી એકાદશે રાહ જોઈ રહ્યું હતું. આજે તો સરકાર એમને ઝડપી જ લેશે એવું વાતાવરણ હતું, પણ પોલીસ જ દેખાઈ નહીં. સરકારે અગાઉથી મીઠાના ક્યારા તોડી નાંખી તેમાં કાંઠા, કાંકરા વગેરે નાંખી દીધેલાં. આમ સરકારે બગાડવાના પ્રયત્નમાં મજા રાખી નહોતી. મીઠાને આમ બેળવ્યું છે, એમ જાણી એમણે હસીને કહ્યું:

“બહેને બગાડી માયું, બધો દરિયો તો નહિ બગાડી શકે ને?”

૨૬૪ : સરિતાથી સાગર

પણ એવામાં બન્યું એમ કે એમના પત્ર આગળ જ મીઠું જણાયું. એ અટકી ગયા. પાસે જ કસ્ટાણુજીભાઈ અને મીઠુંબહેન બિભા હતાં, નીચા નમ્યા અને એક ચપટીમાં મીઠું ઉપાડ્યું. એ દશ્ય 'કિલક' કરીને અનેક કેમેરાઓએ ઝડપી લીધું. અને એ ચપટીએ તો જીલમી રાજ્ય ઉખાડી નાખ્યું. એમણે ઉપાડ્યું તેની સાથે સ્વયંસેવકોએ પણ ઉપાડ્યું. હાજર રહેલા બારે હજાર માણસોએ ઉપાડ્યું અને આખાએ ભારતવર્ષમાં શહેરેશહેર અને ગામેગામ લાખો માણસોએ “ નમકકા કામદા તોડ દિયા. ” અંગ્રેજ રાજ્યની જડ હચમચી ગઈ.

દાંડીયાત્રા આમ સફળ ને વિજયી નીવડી બાપુને ખૂબ સંતોષ થયો. પછી લોકો વેરાવા લાગ્યા. આપણી ત્રિપુટી પાણુ હવે લડતમાં ઝુકાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી પોતાનો હવે પછીનો કાર્યક્રમ ઘડવા માટે પંડ્યાજી પાસે ગઈ. જતાંજતાં ગણએ બાપુને પ્રણામ કર્યા.

“ ભારતોદ્ધરણર્થ યો જાતો જગતિ ધર્મવિત ।

વિના શસ્ત્રૈર્જયો યસ્ય મોહનં તં નમામ્યહમ્ ।

મોહનં શત્રુસંઘાનાં મોહનં સુહૃદાં તથા

નિસ્ત્રયેશુણ્યં જિતાત્માનં મોહનં પ્રણમામ્યહમ્ ॥ ”

અર્થાન્ધૈઃ પરિપીઢિતાન્ ગતવત્તાન્ લીનાઞ્જના નુદ્ધરન્

તત્ત્વા તીવ્રતમં તપઃ પરહિતં કૃતું સદા સોચમઃ ।

અત્પાકલ્પવૃત્તો વિકલ્પરહિતઃ સંકલ્પશક્ત્યાયુગઃ

જીયાદ્ભારતવર્ષમક્ષત્રવરો ગાંધીઃ સદા શુદ્ધર્ષીઃ ॥*

*“ જે ધર્મજ્ઞનો જન્મ ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે થયો છે, અને વગર હથિયારે જેનો જય છે તે મોહનને હું નમું છું. શત્રુ-સંઘોને તેમજ મિત્રોને મોહ પમાડનાર ત્રિશુલાતીત અને જિતાત્મા મોહનને હું પ્રણામ કરું છું. અર્થથી અર્ધ થયેલાઓ વડે પીડિત થયેલા બલહીન, ગરીબ માણસોનો ઉદ્ધાર કરી, તીવ્રતમ તપ તપી સદા પરહિત કરવામાં તત્પર રહેતા, સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત, તેમજ સંકલ્પશક્તિયુત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા, ભારતવર્ષના ભકતપ્રવર ગાંધી ધણું જીવે । ”

૩૦. આગેકૂચ

“સ્વરાજ લઈને નથી આપણે કેવળ લક્ષ્મી પૂજવી,
પશુબળથી નથી અંધ બનીને અબળ પ્રભાઓ પીડવી.
છળબળ છળતી રાજ્યનીતિને નથી કદી વહાલી કરવી;
હરે ! હો ! નથી કદી વહાલી કરવી;
સ્વરાજ છે મેળવવું તે તો જગત સેવના કાળે,
સ્નેહભીનાં પ્રભુગીત જગાવી જગત દોરવા માટે—”

[ડૉ. ચંદ્રલાલ]

દાંડી કૂચ ફઠી એપ્રિલે પૂરી થઈ ચૂકી. સ્વરાજ મળ્યું
૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ને પ્રથમ પ્રહરે, ને આપુનું ખૂન થયું ૧૯૪૮
ના જન્યુઆરીની ત્રીસમીએ સાંજે પાંચ વાગે. એ સત્તર વર્ષની
આગેકૂચ આગળ ને આગળ ચાલુ રહેલી આપુની દાંડીકૂચ જ
હતી. પોતે જેવા સ્વરાજનું સ્વપ્ન ઘડી રાખ્યું હતું તે તો નહોતું
આવ્યું, એમ એ માનતા હતા. એટલે ડૉ. હરિપ્રસાદે એમને આશ્રમમાં
પાછા ફરવા પત્ર લખ્યો તોયે એ પાછા ન જ ફર્યા, ને એમની
આ ભવની જીવનયાત્રા પૂર્ણવિરામ પામી. એ સત્તર વર્ષના
સ્વરાજ માટેના મંથનકાળ ઉપર બિટતી નબર ફેરવી લઈએ.

ફઠી એપ્રિલે મીઠાના કાયદાના લુકા બિડી ગયા. દિવસો પછી
સરકારના અમાનુષી વર્તાવને લીધે ધરાસજ્જાના અગરો પર ધાડ

૨૬૬ : સરિતાથી સાગર

લઈ જવાનું બાપુએ નક્કી કર્યું. પણ તા. પછી મેની કાળાધાર રાતે સુમારે દોઢ વાગે રાતે એમને પકડ્યા. પંડિતજીએ બાપુનાં જીવનપથના દીપક સમું ગીત એકતારાને આધારે બાપુ :

“ વૈષ્ણવજન તો તેને ઠહીએ

જે પીડ પરાઈ બાણે રે.”

પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે

મન અભિમાન ન આણે રે.

સકલ લોકમાં સૌને વંદે

નિંદા ન કરે કેની રે,

વાચ, કાછ, મન નિશ્ચલ રાખે

ધન, ધન જનની તેની રે.

વણુ લોભી ને કપટ રહિત છે

કામ ક્રોધ નિવાર્યા રે,

કહે નરસૈયો એનું દરશન કરતાં

કુળ એકોતેર તાર્યા રે વૈ. જન. ”

આ ગીતનું એમણે બાપુ આંધી લીધું ને મોટરમાં બેસી ગયા. બહેનો આવે લાગી :

“ બાપુને શરણે આવજો રે

અવસર છે છેલ્લો—”

વળી હિંદમાતાની એ ખેનોતી વીરાંજનાઓએ બાપુને આશીર્વાદ આપ્યા :

“ સ્વરાજ લઈ વહેલા આવજો રે ”

પણ તે વખતે કોને ખબર હતી કે બાપુ ગયા તે ગયા; પાછા ફરવાના જ નથી !

પણ મધીબીની ધરપકડ હવે આઠાદીની લડતને રોકી શકે એમ હતું જ નહીં. પછી અબાસ તૈયબજી, સરોબિની દેવી સૌ પકડાયાં. લોકોએ પોતે ધરાસણીની લડત ઉપાડી લીધી. સરકારી પાશવલીલાનું જે તાડવનું થયું એણે તો દેશને સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિ માટે દૃઢ નિશ્ચય કરતો કરી મૂક્યો. “ચાલ્યા જાઓ”નો નાદ ત્યારથી જ આમ ઊઠવા લાગ્યો : અને જનતા કહેવા લાગી :

“ચમરબંધી અમલદારથી માંડીને તે સિપાઈ સુધી બધા જ પોતાનાં ગાંસડાંપોટલાં બાંધી પહેલામાં પહેલી ખોટમાં હિંદનો કિનારો ઊંડો તે માટે, છેક છેવટ સુધી લડી લેવાની અમે હવે કમર કસી છે. એ વખત આવશે ત્યારે પણ પોતાની ટૂંકી દૃષ્ટિને લીધે જે સ્થિતિશરો અમારા ઉપર દમન કરી રહ્યા છે તે-તથા બીજા બધા જ પરદેશીઓને જે તેમની ઇચ્છા હિંદમાં રહી હિંદની સેવા કરવાની હશે તો જરૂર અમે તેમને આવકાર આપીશું. એટલું જ નહિ, પરંતુ હિંદ તેમને બધી જ જગતનું રક્ષણ આપશે. અને પોતાના બળને લીધે નહીં, પરંતુ નમનતાઈથી તેઓ હિંદમાં રહી શકશે.”

ધરાસણીનો આ લઘ્ય પ્રસંગ પણ ઢાંડીની પડોશમાં જ ગુજરાતની ભૂમિ પર બન્યો. ગુજરાતીઓએ આમ આધુનિક ઇતિહાસની એક જગતર અહિંસક સામુદાયિક લડત અત્યંત વિકરાળ દમન સામે તદ્દન નીકર ઊભા રહીને લડી. પં. મોતીલાલજીએ લખ્યું કે :

“ધરાસણીના પ્રસંગને લીધે આપણા લોકોની ઉન્નત્ત્વળ કીર્તિ સુવર્ણક્ષેત્રે લખાઈ ગઈ અને સરકારનાં શરમજનક દુષ્ટ કૃત્યો કાબળે લખાઈ ગયાં. આ યુદ્ધના ઇતિહાસમાં ૨૧મી મે માદગાર રહેશે.”

આમ “અંકેજે ચાલ્યા જાઓ” એ નિરંધાર લોકોએ તો ધરાસણીના રણમેદાનમાં કરી લીધો હતો.

૨૬૮ : સરિતાથી સાગર

ત્યાર પછી ખીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સનો વખત આવ્યો. બ્રિટનની હવા બદલાઈ ચૂકી હતી. રામસે મેકડોનલ્ડ તો ખીચારો એક વખત આપમેળે એવું બોલી ચૂક્યો હતો :

“ મીડાનો કાયદો એ તો ભારે ચૂસનારો અને દમનકારક છે. અને જો લોકો એને સમજી જાય તો તો, એને પરિણામે અસંતોષ થયા વગર રહે જ નહીં. ” +

ઇંગ્લેન્ડમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર રચાઈ ગઈ હતી. વડોપ્રધાન રામસે હતો, પણ તેનું આસન ડોલતું હતું. વેન્નવુડ બેનની જગ્યાએ સેમ્યુઅલ હોર આવ્યો હતો. ખીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ગાંધીજી હોય તો જ કંઈક સ્થિર થઈ શકે એમ હતું. સરકારે પાછું ઠંકું પાડ્યું. આપુ છૂટ્યા ને પરિષદમાં ગયા.

ખાલી હાથે આપુ પાછા આવ્યા ને પકડાયા. ફરી પાછી લડત ચાલુ થઈ. એ તો બેત્રણ વર્ષ ચાલી. આપુ છૂટ્યા; લડત સંકેલી. પ્રાંતીય સ્વરાજ મળ્યું.

એ પ્રાંતીય સ્વાયત્તતામાંથી પૂર્ણ સ્વરાજનો વિકાસ થશે એમ સૌ આશા સેવતું હતું. તેવામાં ૧૯૩૯માં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. મહાસભાએ રાજ્યધુરા છોડી. દેશ તટસ્થ હતો.

ફરી આપુને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કરાવવાની જરૂર પડી. પાછો એને સ્થગિત કર્યો. જાપાનની મજબૂતમજબૂલ કરતી વિજયી કૂચ પછી ઇંગ્લેન્ડે હિંદ સાથે સલાહ કરવાની તૈયારી ખતાવી; પણ તેમાં તો યુદ્ધ પત્યા બાદ બધું આપવાની વાત થઈ. ગાંધીજીને દેશનું ભારોભાર અપમાન થયેલું લાગ્યું અને એમણે હમી ઓગસ્ટે “ અગ્રેજો ચાલ્યા જાઓ ”ની ઉદ્ઘોષણા ફરી. તેઓ વાટાઘાટો કરે, લડત આરંભે તે પહેલાં જ ગાંધીજી ને ખીજી સૌ પકડાઈ ગયા. હવે તો ચર્ચિલની સરકાર

“Salt-tax is an exaction and oppression, and if the people understand it, it would only lead to discontent.”

હતી; પૂર જોસમાં દમનનો કારડો વીંઝાયો. આપુને આગાખાન મહેલમાં પૂર્ણ; મહાસભાની કારોબારીના સભ્યોને અહમદનગરના કિલ્લામાં જીવતા દટી દીધા અને પછી તો દેશભરમાં સામુદાયિક ધરપકડો, જુલમો ને દમનની રેલ સરકારે વહેવડાવી દીધી. સામાન્ય જનતાને દોરવણી આપે એ નેતાઓ તો તેમનામાંથી જાંચકાર્મ ગયા હતા. ગાંધીજીને મહાસભાએ જે રીતે લકત આપવાનો નિર્ધાર કરેલો, તે સરકારના અમાનુષી દમનને લીધે કંઈક બદલાયો. લોકો તરફથી પણ હિંસક રસ્તાઓ લેવાયા. સરકારને તો એ જોઈતું જ હતું. એણે દમનમાં કશી મજા રાખી નહીં. ઝરનો જંગ લોકોની સ્વરાજ લેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અને સરકારની ‘પાશવતા’ની લકતના પ્રતીકસભો હતો. પ્રજા પિસાર્મ પણ દબી તો નહીં જ.

વિશ્વયુદ્ધ પતી ન જાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ રીતે સરકાર વિષ્ટિ કરે એવો સંભવ નહોતો. આપુ આગાખાન મહેલમાં આ ને મહાદેવભાઈ વગરના ચર્મ ગયા હતા. મહાસભાના પીઠ નેતાઓમાં રાજજી ને જૂલાભાઈ બહાર હતા. તેમણે સલાહ માટે પોતાની રીતે ચક્રો ગતિમાન કર્યે જ રાખ્યા હતાં.

છેવટે અણુભોળ વિશ્વયુદ્ધનું પૂર્ણવિરામ બન્યો. ગાંધીજી ને કોંગ્રેસ કારોબારી મુક્ત ચર્મ ધીરેધીરે લોકો પણ જોલ બહાર આવવા માંડ્યા. સિનલિથગો તો આપુને જોલમાં ધકેલ્યા પછી ચાલ્યો જ ગયો હતો. આ વખતે હિંદનો હાકલ હતો વેવેલ. સ્વરાજની શરતોમાં એણે લીગ ને કોંગ્રેસ વચ્ચે ઠીકઠીક લાકડેમાંકડાં લગાવ્યાં. “તમે જે માનતા નથી, અમે તે શું કરીએ ?” છેવટે મહાસભાએ પાકીસ્તાન સ્વીકારી લીધું ને વેવેલ સાહેબ ગયા. માઉન્ટબેટન કંઈક જુદી જ વ્યક્તિ હતો. સ્થિતિ સામ્રાજ્યનો હિંદનો એ છેલ્લો હાકલ. એ માણસ સાચા ખેલાડી પેઠે ખેલદિલથી વત્યો.

૧૯૪૬ના ઓગસ્ટની ૧૪મી તારીખની મધરાત પતી જતાં બસો વર્ષથી અંગ્રેજોએ હાથ કરેલી હિંદની રાજ્યધુરા એણે

૨૭૭ : સરિલાથી જાગર

હિંદના પ્રતિનિધિ જવાહરલાલજીના હાથમાં સોંપી દીધી, પણ બાપુ એ સમારંભમાં નહોતા. પાકીસ્તાન થયું ને હિંદ 'મેચાનું' એમ છેલ્લાયું. એણે એમના હૃદયમાં કારી લા કરી દીધી હતો. એમની હૃદયનાનું સ્વરાજ તો આપ્યું જ નહોતું; એટલે એ આશ્રમમાં ભાષા કરવા પણ તૈયાર નહોતા. એક યા બીજી રીતે દાંડીયાત્રા-દીવાદાંડી તરફની-એમના ધ્રુવ તરફની યાત્રા તો ચાલુ જ હતી.

૧૫મી એપ્રિલ પસાર થઈ ગઈ. હિંદમાં ને પાકીસ્તાનમાં સામુદાયિક કલેઆમે થઈ; લૂંટ, અપહરણ ને પ્રજાઓની હિંદુત્વો થઈ. દેશમાં હિંસાનાં ડમરૂં બજી ગઈયાં.

ગાંધીજીનો પવિત્ર આત્મા કકળી ગયો. નિરાશા ને અશ્વઝારની કાળીકાર પળે પણ તેમણે પ્રેમનો મંગળ દીવો લઈ હિંસાવાળા પ્રદેશમાં ધૂમવા માંડ્યું. એમને તો હિંદુને મુસલમાન બંને સરખા હતા. વેરનો ખલ્લો એમને તો પ્રેમથી જ લાગી વેર જમાવવું હતું. હિંદુઓ સમજ્યા કે ગાંધી મુસ્લિમપક્ષી થઈ ગયા છે. એ હશે તો મુસ્લિમો ફરી હિંદમાં જોર પર આવશે, એમ માની એક જાન-ભૂત્યા હિંદુ યુવક નાથુરામ ગોડસેએ ઈ. સ. ૧૯૪૮ની ૩૦મી જાનેઆરીના ગોળરા શુક્રવારે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા જતા બાપુ પર રિવોલ્વરમાંથી ત્રણ ગોળી છોડી એમનો પ્રાણ લીધો.

ભગવાન ઇશુ એમના જ દેશવાસીઓને હાથે શણાંએ મર્યા હતા; તેમણે જ એમને ખીલા ઠોક્યા હતા. ગાંધીજીની હત્યા એક હિંદીએ—હિંદુએ કરી. અહીં જ એમની સાચી દાંડીયાત્રા સમાપ્ત થઈ ને બાપુની આ ભવની યાત્રા પણ સમાપ્ત થઈ ચૂકી.

અરે ! પણ બાપુ ક્યાં મર્યા છે ? શરીર ગયું તેથી શું થયું ! ગાંધી તો સત્ય ને અહિંસાપ્રેમ હતા. એ ગાંધીજીની સદ્ભાવનાની સુમધી આરેકાર પમરી ગઈ; વિરાટના અણુએ અણુમાં લાગી ગઈ.

અમર રહો એ ગાંધીજી !

૩૧. સૂની વાટ

[ઉપસંહાર]

“Footprints, that perhaps another
Sailing o'er life's solemn, main,
A forlorn and shipwrecked brother
Seeing shall make heart again ”

[Longfellow]

આમ તો દાંડીયાત્રા પૂરી થઈ. વર્ષો પસાર થઈ ગયાં. દોઢ દાયકા પછી ફરીથી એ સત્યાગ્રહઆશ્રમની તપોભૂમિ પર પગ મારતાં શું જોયું? પ્રતિજ્ઞા કરી ચાલી નીકળેલા ગાંધીજી હજી પાછા ફર્યા નથી. આશ્રમની ભૂમિ પર નદીતીરે રચાયેલા સ્મૃતિચિહ્ન પર નીચે પ્રમાણે શબ્દો કાતરાઈ ગયા છે.

“ ગાંધી અહીં રહેતા હતા. સ્વરાજ લેવા
ગયા છે, પાછા ફર્યા નથી. આ સ્થાનેથી
એમણે ને એમના સૈનિકોએ કૃત્ય કરી હતી.”

દરવાજા બહાર નીકળી એ જ ધોરી માર્ગ પર નજર મારતાં

“જીવનના બહાર માર્ગ પર પડેલી એ યાત્રીની પગલીઓ જોઈ, જેનું
વહાણ મરાણે ચડી ગયું હતો એવા કોઈ એકાકી મુસાફરને ફરી
હિંમત આવશે.” [લોંગફેલો]

૨૭૨ : સરિતાથી સાગર

એ રસ્તો દાંડીથીયે આગળ લંબાતો દેખાય છે. સર્વંત્ર ગાંધીજીનાં કુંકુમપગલીઓ પડેલી દેખાય છે.

૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટને દિવસે સ્વરાજ પણ મળી ચૂક્યું. ને એ રાજમાર્ગ ઉપર ઘડીભર એમના પુનરાગમનની વાટ જોતા જોતા રહીએ છીએ. જે પગલીઓ દાંડી તરફ ગઈ હતી તે પાછી ક્યારે ફરશે? જે માર્ગે શોરબકાર મચી રહ્યો હતો તે આ જ માર્ગે? હા. એ જ વાટ આજે સાવ સૂની પડી ગઈ છે. ભરખર પર હાથ ટેકવી દૂરદૂર દષ્ટિ માંડીને જોઈએ છીએ, પણ કોઈ નજરે પકડતું નથી!

કહી ને નરગીસ પરણી ગયાં છે ને ખાધેપીધે સુખી છે. આચાર્ય પણ કામધંધે લાગી ગયો છે. ગુણુવંત એક ગામડામાં હતો તેને પણ પંદરમી ઓગસ્ટ પછી ખીજી કંઈક મદત્તવાકાંક્ષા ફેળવવાનું મન થાય છે. ને પછી તો સૌ કોઈ ગાંધીજીના પુનરાગમનની વાટ જુએ છે.

પણ એ પુણ્યલોક યુગાવતારનાં પગલાં આશ્રમની ભૂમિ પર પાછાં આવવાનાં જ નથી. એમની યાત્રા તો હવે કોઈક અન્યલોકમાં શરૂ થઈ ચૂકી હશે. અવતારકાર્ય પૂરું થયું છે. એ પાવનકારી કુંકુમવણી મંગળ પગલીઓ જ્યાંજ્યાં પડી છે, તે માર્ગે ને ને તે રસ્તે પણ હજારો નમન હો. અને સરિતાથી સાગર સુધીનો— સાબરમતીથી દાંડી સુધીનો માર્ગ સદાકાળ માટે યાત્રામાર્ગ થઈ પડશે—જીવનનો માર્ગ ભૂનેલાંની એ સૂની વાટ ઉદ્ધારક બની રહેશે.

દાંડીકૂચના સેનાનીની અમરભાયા સાંભળતાં સાંભળતાં તો

‘અપિ પ્રાવા રોદિત્યપિ દલતિ વજ્રસ્ય હૃદયમ્: ॥’

[• પચ્ચર પણ રોશે અને વજ્રનું હૈયું પણ દ્રવી જશે.]

૧ પરિશિષ્ટ

ગાંધીસેનાના સૈનિકો

૧. મહાત્મા ગાંધીજી : ગુજરાત; વય ૬૧.
૨. પ્યારેલાલજી : પંજાબ; ગાંધીજીના અંગત કાર્યમાં રોકાયેલા હતા, પંજાબ યુનિવર્સિટીના બી. એ., ઇ. સ. ૧૯૨૦માં એમ. એ.ના વર્ગમાંથી અસહકાર કર્યો; વય ૩૦.
૩. છગનલાલ નથુભાઈ ખેરી : ગુજરાત; બી. એ. શ્રી. મગનલાલ ગાંધીનું અવસાન થતાં આશ્રમના વ્યવસ્થાપક, પ્રો. પેટ્રીક ગેડીસના વિદ્યાર્થી, ઇ. સ. ૧૯૨૦માં અસહકાર કર્યો; વય ૩૫. (હાલ કાઠિયાવાડ હરિજન સેવક સંઘના મંત્રી.)
૪. પંડિત નારાયણ મેરેશ્વર ખરે : મહારાષ્ટ્ર; પંડિત ત્રિભુવ્વ દિગમ્બરના ગાંધીર્ષ મહાવિદ્યાલયમાં બાર વર્ષ પંડિત અભ્યાસ કર્યો, આશ્રમમાં સંગીત શીખવતા અને પ્રાર્થના કરાવતા; વય ૪૨.
૫. ગણપતરાવ ગોડસે : મહારાષ્ટ્ર; ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક, શિક્ષક; વય ૨૫.
૬. પૃથ્વીરાજ લક્ષ્મીલાસ આસર : કચ્છ; આશ્રમની શાળાના વિદ્યાર્થી; વય ૧૯.
૭. મહાવીર ગિરિ : નેપાલ; આશ્રમની શાળાના વિદ્યાર્થી; વય ૨૦.
૮. બાળ દત્તાત્રેય કાલેલકર : મહારાષ્ટ્ર; કાકાસાહેબ કાલેલકરના પુત્ર અને આશ્રમની શાળાના વિદ્યાર્થી; વય ૧૮.
૯. જયંતી નથુભાઈ પારેખ : ગુજરાત; આશ્રમની શાળાના વિદ્યાર્થી; વય ૧૮.

૧૦. રસિક દેસાઈ : ગુજરાત; આશ્રમની શાળાના વિદ્યાર્થી; વય. ૧૭.

૧૧. વિઠ્ઠલ લીલાધર ઠક્કર : ગુજરાત; આશ્રમની શાળાના વિદ્યાર્થી; વય. ૧૬.

૧૨. હરખજી રામજીભાઈ હરિજન : ગુજરાત; વય. ૧૮.

૧૩. તનમુખ પ્રાણુરાંકર ભટ્ટ : ગુજરાત; ગોસેવા સંઘના કાર્યકર; વય ૨૦.

૧૪. કાતિલાલ હરિલાલ ગાંધી : ગુજરાત; ગાંધીજીના પૌત્ર અને વિદ્યાર્થી; વય ૨૦.

૧૫. છાત્રભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ : ગુજરાત; ખાદી કાર્યકર્તા; વય ૨૨.

૧૬. વાલજીભાઈ ગોવિંદજી દેસાઈ : ગુજરાત; અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજના અધ્યાપક, ઈ. સ. ૧૯૧૬ની મહાસત્રમાં હાજરી આપવાની મનાઈ થતાં કોલેજ છોડી, હિંદુ યુનિવર્સિટી-અનારસમાં અધ્યાપક, ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક, યંગ ઈન્ડિયામાં જોડાયેલા, ઈ. સ. ૧૯૨૧માં જલમાં ગયેલા; વય ૩૫

૧૭. પન્નાલાલ બાલાભાઈ ઝવેરી : ગુજરાત; ગોસેવા સંઘમાં કાર્યકર, પન્ના રાજ્યના માજી દીવાનના પુત્ર; વય ૨૫.

૧૮. અખ્યાસ : ગુજરાત; મુસલમાન; પીંજવાના અને કાંતવાના કામમાં નિપુણ, ખાદી ઉદ્યોગશાળામાં શિક્ષક; વય ૨૦.

૧૯. પૂજાભાઈ શાહ : ગુજરાત; કેટલાંક વર્ષો સુધી આશ્રમમાં રહેલા; વય ૨૫.

૨૦. માધવજીભાઈ ઠક્કર : કચ્છ; લંડનમાં ફત્તહમંદ વેપાર ખેડેલો, કલકત્તામાં ધીકતો ધંધો છોડી આશ્રમમાં જોડાયેલા; વય ૪૦.

૨૧. નારણજીભાઈ : કચ્છ; ઉત્કલમાં ખાદી કાર્યકર્તા; વય ૨૨.

૨૨- મગનભાઈ વોરા : કચ્છ; ઉત્કલમાં ખાદી કાર્યકર્તા; વય ૨૫.

૨૩. કુંગરશીભાઈ : કચ્છ; ખાદી કાર્યકર્તા; વય ૨૭.

૨૪. સોમાલાલ પ્રાગજીભાઈ પટેલ : ગુજરાત; આશ્રમની ખેતી સંભાળનાર, નાગપુરના જ્વજ સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડા મયેલા; વય ૨૫.

૨૫. હસમુખરામ : ગુજરાત; ખેતીખાતામાં; વય ૨૫.

૨૬. દાઉદભાઈ : મુંબઈ; મુસલમાન; અગાઉ કરીમભાઈ મિસ્સની ઓફિસમાં નોકર; વય ૨૫.

૨૭. રામજીભાઈ વણકર : ગુજરાત; ૧૨ વર્ષ થયાં આશ્રમમાં જોડાયેલા; વય ૪૫.

૨૮. દિનકરરાવ : ગુજરાત; દુગ્ધાલયના કામમાં નિયુજ્ઞ અને ખી. એસસી. (કલેક્શનરિયા), અમેરિકામાં લાંબો વખત સુધી શિક્ષણ અને અનુભવ લીધાં, પેદાશવાળી પદવી છોડી, આશ્રમ દુગ્ધાલયના ઉપરી; વય ૩૦.

૨૯. દ્વારકાનાથ : મહારાષ્ટ્ર વ્યાયામના શિક્ષક અને ખાદી વ્યવસ્થાપક; વય ૩૦.

૩૦. ગજનન ખરે : મહારાષ્ટ્ર; ખાદીશાળામાં રંમના વિષયના શિક્ષક; વય ૨૫.

૩૧. જોડાલાલ રૂપારેલ : કચ્છ; ખાદીખાતામાં; વય ૨૫.

૩૨. ગોવિંદ હરકરે : મહારાષ્ટ્ર; ખાદી વિદ્યાર્થી. વય ૨૫.

૩૩. પાંડુરંગ : મહારાષ્ટ્ર; ખાદી વિદ્યાર્થી; વય ૨૨.

૩૪. વિનાયકરાય આપ્તે : મહારાષ્ટ્ર; મહારાષ્ટ્રમાં ખાદી કાર્યકર્તા હતા; વય ૩૩.

૩૫. રામધીરરાય : સંયુક્ત પ્રાંત; જલદેશમાં પોષ્ટમેનની નોકરી છોડી ખાદી ખાતામાં જોડાયા; વય ૩૦.

૩૬. સુસતાનસિંહ : રજપૂતાના: ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૩૭. ભાનુશંકર દવે : ગુજરાત; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૨.

૩૮. મુનશીલાલ : સંયુક્ત પ્રાંત; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૩૯. રાઘવજી : કેરલ; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૪૦. રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ : ગુજરાત; ૧૯૨૦માં ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાંથી અસહકાર કર્યો, ગુજરાતમાં આરંભથી ખાદી કાર્યકર્તા, પ્રજા અને દુષ્કાળસંકટ નિવારણકાર્યમાં વલ્લભ-ભાઈ પટેલના સ્વયંસેવક; વય ૩૦. (હાલ ખેડ જિલ્લાના ગ્રામ-વિકાસ મંડળના મંત્રી).

૪૧. શિવાભાઈ ગોંડલભાઈ પટેલ : ગુજરાત; ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક, દક્ષતરમાં; વય ૨૭. (હાલ આચાર્ય : વલ્લભ વિદ્યાલય, ખેડાસહ.)

૪૨. રાકરભાઈ ભીખાભાઈ પટેલ; ગુજરાત; શિક્ષક; વય ૩૫. (હાલ આચાર્ય : ગુજરાત કુમાર મંદિર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.)

૪૩. જશભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ : ગુજરાત; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૦.

૪૪. સુમંગલપ્રકાશજી : સંયુક્ત પ્રાંત; કાશી વિદ્યાપીઠના સ્નાતક, ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં હિંદીના અધ્યાપક; વય ૨૫.

૪૫. ટાઇટસજી : કેરલ; ખ્રિસ્તી; ઈડિયન હેરી ખાતાનું પ્રમાણ-પત્ર મેળવનાર; વય ૨૫.

૪૬. કૃષ્ણ નાયર : કેરલ; જામિયા વિદ્યાપીઠના સ્નાતક અને ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૪૭. તપન નાયર : તામીલનાડ; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૪૮. હરિદાસ વરજીવનદાસ ગાંધી : ગુજરાત; અગ્રાઈ રૂના વેપારમાં; વય ૨૫.

૪૯. ચીમનલાલ નરસીલાલ શાહ : ગુજરાત; ગુજરાત
અલયસંકટનિવારણમાં કાર્યકર્તા, ખાદીખાતામાં; વય ૨૪.

૫૦. શંકરન : કેરલ; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૫૧. સુબ્રહ્મણ્યમ : આન્ધ્રદેશ; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૫૨. રમણિકલાલ મગનલાલ મોદી : ગુજરાત; બી. એ.
(મુંબઈ), આશ્રમની શાળામાં શિક્ષક; વય ૩૮.

૫૩. મદનમોહન ચતુર્વેદી : રજપૂતાના; બી. એ. (અલ્હાબાદ),
કરાંચીમાં વેપારી હતા; વય ૨૭.

૫૪. હરિલાલ માહીમતુરા : મુંબઈ; બી. એ.; એલ એલ.
બી. (મુંબઈ), ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૭.

૫૫. મોતીઆસલાસ : ઉત્કલ; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૦.

૫૬. હરિદાસ મળુમદાર : ગુજરાત; એમ. એ. પી. એચ.
ડી. (વિસદાનસીન), અમેરિકાથી તાજેતરમાં આવેલા; વય ૨૫.

૫૭. આનંદ હિંગોરાની : સિંધ; બી. એ. (મુંબઈ); વય ૨૪.

૫૮. મદાદેવ માર્તંડ : કર્ણાટક; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૧૮.

૫૯. જયંતીપ્રસાદ : સંયુક્ત પ્રાંત; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૩૦.

૬૦. હરિપ્રસાદ : સંયુક્ત પ્રાંત; ફિજીમાં જન્મ, રાષ્ટ્રીય
કાર્યમાં પારંગત થવા મોકલવાથી હિંદુસ્તાનમાં આવેલા; વય ૨૦.

૬૧. ગિરિવરધારી ચૌધરી : બિહાર; ખાદીવિદ્યાર્થી
વય ૨૦.

૬૨. કેશવ ચિત્રે : મદારાષ્ટ્ર; ખાદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૬૩. અંબાલાલ શંકરભાઈ પટેલ : ગુજરાત; ઇ. સ.
૧૯૨૦ માં ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાંથી અસહકાર કર્યો, પહેલેથી જ
ખાદીકાર્યમાં; દુષ્કાળ અને પ્રત્યસંકટ નિવારણમાં વલ્લભભાઈ

ચટેલના સ્વયંસેવક; વય ૩૦. (દાલ પોલિયેરીમાં ‘અંબુ ભિખુ’)

૬૪. વિષ્ણુ પંત : મહારાષ્ટ્ર; આદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૬૫. પ્રેમરાજશ : પંજાબ; આદી વિદ્યાર્થી; વય ૩૫.

૬૬. દુર્ગેશચંદ્રદાસ : અંગાળ; આદીવિદ્યાર્થી; અંગાળમાં સરકારી નોકરી છોડી; વય ૪૪.

૬૭. માધવલાલ શાહ : ગુજરાત; બી. એ. (મુંબઈ), શિક્ષક; વય ૨૭. (દાલ ખેડા જિલ્લા સમિતિના મંત્રી)

૬૮. જ્યોતીરામશ : સંયુક્ત પ્રાંત; આદીવિદ્યાર્થી; વય ૩૦.

૬૯. સુરજલાલ : પંજાબ; અંબાલા કોંગ્રેસ કમિટીના મંત્રી હતા, ઈ. સ. ૧૯૨૧માં જેલમાં ગયેલા; વય ૩૪.

૭૦. ભૈરવદત્ત : સંયુક્ત પ્રાંત; આદીવિદ્યાર્થી; વય ૨૫.

૭૧. લાલશ : ગુજરાત; વણકર; વય ૨૫.

૭૨. રત્નશ : ગુજરાત; ગોધરાના અત્યંત આશ્રમના; વય ૧૮.

૭૩. વિષ્ણુ શર્મા મહારાષ્ટ્ર; શિક્ષક; વય ૩૦.

૭૪. ચિંતામણિ શાસ્ત્રી : મહારાષ્ટ્ર; જૂના આશ્રમવાસી; સાસવતેની રાષ્ટ્રીય શાળામાં; વય ૪૦.

૭૫. નારાયણ દત્ત : રજપૂતાના; આદીવિદ્યાર્થી વય ૨૪.

૭૬. મણિલાલ ગાંધી : ગુજરાત; ઈંગ્લિશ ઓપિનિયનના એકવારના તંત્રી, દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી તાજેતરમાં આવેલા, ગાંધીજીના બીજા દીકરા; વય ૩૮.

૭૭. સુરેન્દ્રશ : સંયુક્ત પ્રાંત; સંસ્કૃત વિશ્વારદ, આશ્રમના ચર્માલયના ઉપરી; વય ૩૦.

૭૮. હરિલાઈ મોહની : મહારાષ્ટ્ર; બી. એ.; શિક્ષક; વય ૩૨.

૭૯. પુરાતન જન્મશંકર છુચ : ગુજરાત; ગૂઝરાત વિદ્યા-
પીઠના સ્નાતક; વય ૨૫.

૮૦. સરદાર ખડગઅહાદુરગિરિ : નેપાલ; નેપાળી કન્યાની
લાજ લૂંટનાર મારવાડી શ્રીમંતનું ખૂન કરનાર, નેપાળી વીર;
હાપદાનો ઐજ્યએટ; વય ૩૨.

૮૧. શંકર દત્તાત્રેય કાલેલકર : મહારાષ્ટ્ર; કાકાસાહેબ
કાલેલકરના દીકરા; દાંડી સત્યાગ્રહમાં જોડાવા માટે ફરગ્યુસન
કોલેજનો અભ્યાસ છોડ્યો; વય ૨૦.

૨ પરિશિષ્ટ

દાંડી કૃચ દરમિયાન પડાવનાં સ્થળોની યાદી

માર્ચ તા. ૧૨ અસલાલી	૧૩ માર્ચ
તા. ૧૩ બારેજ, નવાગામ	૯ „
તા. ૧૪ વાસણી, માતર	૧૦ „
તા. ૧૫ ડભાણુ, નડિયાદ	૧૫ „
તા. ૧૬ ભોરિયાવી, આણંદ	૧૧ „
તા. ૧૭ મૌનવાર	
તા. ૧૮ નાપા, ભોરસદ	૧૧ „
તા. ૧૯ રાસ, કંકાપુરા	૧૨ „
તા. ૨૦ મહીસાગર અને કારેલી (૬ માર્ચ નદી)	૧૧ „
તા. ૨૧ ગજેરા, અણખી	૧૧ „
તા. ૨૨ જંબુસર, આમોદ	૧૨ „
તા. ૨૩ જુવા, સમતી	૧૨ „
તા. ૨૪ મૌનવાર	
તા. ૨૫ ત્રાલસા, દેરાલ	૧૦ „

તા. ૨૬	હરિય, અંકલેશ્વર (નર્મદા નદી મહવામાં એસી ઓળંગી)	૧૩	”
તા. ૨૭	સગેદ, માંગરોળ	૧૨	”
તા. ૨૮	રાયમા, ઉમરાવો (કીમ નદી ઓળંગી)	૧૦	”
તા. ૨૯	એરથાણુ, ભટગામ	૧૦	”
તા. ૩૦	સાંધિયેર, દેલાડ	૧૦	”
તા. ૩૧	મૌનવાર, આરામ		
એપ્રિલ તા. ૧	છાપરાબાહા, (સુરત તાપી ઓળંગી)	૧૧	”
તા. ૨	ડીંડોલી, વાંઝ	૧૨	”
તા. ૩	ધામણુ, નવસારી	૧૩	”
તા. ૪	વેજલપુર, કરાડી	૯	”
તા. ૫	દાંડી	૪	”
		<hr/>	
		૨૪૧	

